

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова робота
на правах рукопису

ГУЛА Сергій Анатолійович

УДК: 351.74 (477.43/.44) «1928/1938»

ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ НА
ПОДІЛЛІ (1928-1938 РР.)

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

С.А. Гула

Науковий керівник:

ВАСИЛЬЄВ Валерій Юрійович

доктор історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник, завідувач
сектору історико-енциклопедичних досліджень
Інституту історії України НАН України

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Гула С.А. Функціонування радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.). – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України. Київ, 2019.

Зміст анотації

У дисертаційній роботі на основі опрацювання значного масиву архівних матеріалів та опублікованих джерел досліджено функціонування радянських органів державної безпеки на Поділлі.

Наукова новизна дисертації обумовлена змістом і комплексом поставлених завдань та способами їх виконання. Дисертація є важливим в українській історіографії дослідженням функціонування радянських органів державної безпеки на Поділлі упродовж 1928–1938 рр., реалізованим на основі нововіднайдених архівних матеріалів. Уперше комплексно розкрито територіальну і штатну структуру органів ДПУ-НКВС на Поділлі, проаналізовано кадрове забезпечення каральних структур і сформовано узагальнений соціально-психологічний портрет співробітника – «чекіста». Проаналізовано взаємовідносини органів держбезпеки з партійно-радянськими органами в системі управління Подільським регіоном, що дало змогу розкрити проблему використання потенціалу радянських спецслужб в реалізації сталінської політики на периферії. У науковий обіг було введено цілий ряд невідомих до цього часу архівних документів, що відкриває подальші перспективи наукових досліджень в цьому напрямку.

Під час написання роботи дисертант використав матеріали фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, м. Київ, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, м. Вінниця, Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України, м. Вінниця, Державного архіву Вінницької області, а також опубліковані документи організаційно-розпорядчого характеру діяльності спецслужб, мемуарні джерела.

Наукове і практичне значення праці полягає у тому, що представлений у ній фактичний, теоретичний матеріал та висновки поглиблюють знання щодо суспільно-політичних процесів на Поділлі упродовж 1928–1938 рр. У роботі продемонстровано механізм реалізації політики центру в регіоні через призму діяльності радянських органів державної безпеки. Проаналізовані у роботі способи прийняття виконавських рішень політичними акторами регіонального рівня становлять ще один ключ до кращого розуміння функціонування різних вертикалей управління бюрократичної системи.

Результати дисертаційного дослідження можна застосувати як додаткову базу для вивчення радянського періоду в історії Поділля, подальшого осмислення репресивної політики радянської влади у конкретному регіоні. Запропоновані положення та висновки дисертації пропонується використовувати при написанні синтетичних праць з історії комуністичних спецслужб УРСР і СРСР, а також в подальших дослідженнях політичних репресій в радянській державі. Робота може стати у нагоді для подальшої роботи з увічнення пам'яті жертв політичних репресій та створення єдиного банку репресованих та бази виконавців злочинів радянського комуністичного режиму.

У роботі також сформульовано актуальні напрямки подальшого вивчення функціонування радянських органів державної безпеки на Поділлі. Наприклад, це особливості формування регіональних професійно-кланових груп та еволюції системи патрон-клієнтських відносин в середовищі співробітників радянських спецслужб; зміни організаційної структури органів НКВС після 1938 р.; взаємовідносини органів держбезпеки із міліцією, прокуратурою та судовими інстанціями.

Узагальнено і систематизовано особливості сприйняття співробітниками органів ДПУ-НКВС мешканців Поділля, що залежало від його особливостей. За оцінками чекістів специфічними рисами Поділля були: прикордонність, багатонаціональність мешканців, різні форми підтримки ідеї української державності, що виражалися в тривалій повстанській боротьбі місцевого населення проти більшовицької влади, домінування в економіці краю сільськогосподарської

галузі, відсутність великих індустріальних центрів як бази більшовиків. Зазначені особливості краю враховувалися співробітниками радянських спецслужб у процесі вивчення політико-економічного стану населення.

У дослідженні проаналізовано зміни структури територіальних органів ДПУ-НКВС на Поділлі. Продемонстровано яким чином стандартна штатна структура чекістських органів адаптувалася в регіоні залежно від його специфіки. Зокрема, враховуючи прикордонність території, створювалися додаткові штатні одиниці, а компактне проживання національних меншин обумовлювало формування окремих відділів для роботи за «національними лініями» тощо.

Дисертант на основі аналізу особових справ керівників підрозділів територіальних органів ДПУ-НКВС відтворив соціально-психологічний портрет співробітника радянських спецслужб. Серед загальних рис чекіста прикметними були: малограмотність, за національністю – більше половини євреїв, непролетарське соціальне походження більшості з них; а з-поміж особистісних рис домінували низький моральний рівень та схильність до жорстокої, іноді садистської поведінки, грубість у спілкуванні з оточуючими та колегами, що на той час було практично нормою, поширення нервових захворювань. На відповідальну роботу висувалися віддані вищому партійному керівництву особи, які проявили свої навички і вміння застосовувати будь-які репресивні заходи.

Вивчення структури управління регіоном засвідчило існування чотирьох основних суб'єктів виконавчо-управлінських повноважень, які на практиці здійснювали керівництво соціально-економічними процесами на територіях до районного рівня включно чи впливали на прийняття і реалізацію управлінських рішень. Такими суб'єктами були секретар регіональної партійної організації, голова виконавчого апарату рад депутатів, співробітник територіальних органів ДПУ-НКВС та найвищий командир військових підрозділів у випадку розташування таких на відповідній території. Зазначені суб'єкти координували дії, спрямовані на виконання директив вищого партійного керівництва, а роль чекістських структур полягала не лише у виконанні політичних завдань, а й у забезпеченні контролю за діяльністю кожної із зазначених структур.

Аналіз відносин радянських органів державної безпеки із партійно-радянськими структурами засвідчив, що вони реалізовувалися у двох ключових напрямках – 1) взаємне інформування щодо важливих суспільно-політичних процесів, виконання директив політичного центру або реалізації певних господарсько-політичних кампаній; 2) спільні дії в організації та проведенні окремих репресивних акцій.

У дослідженні висвітлено особливості реалізації органами ДПУ-НКВС репресивної політики радянської влади і визначено основні методи діяльності спецслужб. Класифіковано та охарактеризовано типи поведінки та реакції населення Поділля на діяльність радянських спецслужб. У тогочасному суспільстві панували страх і водночас зневага до органів ДПУ-НКВС. Чимало громадян наприкінці 1920-х на початку 1930-х рр. намагалися чинити супротив діяльності репресивного апарату, утім, у період «Великого терору» страх за власне життя і долю рідних змушував людей полишити свої ідеологічні переконання й зосередитися на вишукуванні стратегії виживання у тих умовах.

Радянські органи державної безпеки упродовж 1928–1938 рр. були незамінним інструментом для реалізації другого «комуністичного штурму», утвердження одноосібної диктатури Й.Сталіна, знищення реальних та потенційних противників радянської влади.

Ключові слова: радянські органи державної безпеки, ДПУ, НКВС, чекіст, кадровий склад, політичний стан, репресії, настрої, реакції, арешт, виселення, розстріл.

SUMMARY

Hula S.A. The functioning of the Soviet state security bodies in Podillia during 1928–1938. – Manuscript of the scholarly thesis.

Thesis for a Candidate degree in Historical Sciences (Doctor of Philosophy). Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2019.

Contents of the summary

The dissertation focuses on the functioning of the Soviet state security bodies in Podillia. The investigation is based on processing and studying of a considerable mass of archival materials and published sources. The scientific novelty of the dissertation is due to the content and set of tasks and methods of their implementation. The dissertation is important in Ukrainian historiography studies of the functioning of the Soviet state security bodies in Podillia during 1928–1938, implemented on the basis of newly presented archival materials. For the first time, the territorial and staff structure of the DPU-NKVD bodies in Podillia was comprehensively disclosed, staffing of punitive structures was analyzed and a generalized social and psychological portrait of Chekist was created. The relationship between the chekist structures and the Soviet party bodies in the Podillia region management system was analyzed, which allowed revealing the problem of using the potential of Soviet secret services in the realization of Stalin's policy on the periphery. The whole massive of unknown archival documents was introduced to the scientific circle, which opens further perspectives of scientific research in this direction.

During the investigation, the materials of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (Kyiv), the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (Vinnytsia), the Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Vinnytsia), The State Archives of Vinnytsia Oblast, as well as published organizational and administrative documents of the activities of special services, memoirs were used.

The scientific and practical significance of the dissertation is presented by the factual, theoretical material and conclusions which deepen knowledge about social and political processes in Podillia during 1928–1938. The thesis demonstrates the mechanism for implementing the policy of the center on the region through the prism of the activities of the Soviet bodies of state security. The methods of making executive decisions by the political actors at the regional level analyzed in the thesis are another key to better understanding of the functioning of different vertices management of bureaucratic system.

The results of the dissertation can be used as an additional basis for studying the Soviet period in the history of Podillia, further understanding of the repressive policy of the Soviet power in a particular region. The proposed statements and conclusions of the

dissertation are proposed to be used when writing synthetic works on the history of the communist special services of the USSR and the UkrSSR, as well as in further studies of political repressions in the Soviet state. The thesis may be useful for further work to commemorate victims of political repressions and create a single bank of repressed persons and bases of communist crimes.

The dissertation also outlines the relevant directions for further study and generalization of the functioning of the Soviet bodies of state security in Podillia. For example, these are the peculiarities of the formation of regional professional-clan groups and the evolution of the patron-client relations system among the employees of the Soviet special services; changes in the organizational structure of the NKVD bodies after 1938; the interrelations of the state security agencies with the police, the prosecutor's office and the courts.

The peculiarities of the perception of the population of Podillia territory by the DPU-NKVD bodies are summarized and systematized. Specific features of the region were the following: borderline, polyethnicity of the local population, stable forms of support for the idea of Ukrainian statehood, expressed in the prolonged insurrectional struggle of the local population against the Bolshevik authorities, domination of the agricultural sector in the economy, the absence of large proletarian cells, and a powerful peasant movement. The mentioned features of the region were taken into account by the employees of the Soviet special services in the process of studying the political and economic status of the population.

The research analyzes the change in the structure of the territorial bodies of the DPU-NKVD in Podillia. It demonstrates how the standard staff structure of the Cheka authorities was accepted in this region, depending on its specificity. In particular, taking into account the border area of the territory, additional staff units were created, and the compact residence of national minorities conditioned the formation of separate departments for work on «national lines», etc.

The author of the dissertation illustrated the socio-psychological portrait of an employee of the Soviet special services on the basis of analysis of personal cases of top officials of the territorial bodies of the DPU-NKVD. Among the general features of the

chekist were notable: illiteracy, mainly ethnic Jews or Russians, the social origin of the majority of the Chekists was non-proletarian, characterized by common traits of personality, such as nervousness, rudeness in communicating with other people and colleagues, which at that time was practically the norm, low moral level and inclination to cruel, sometimes sadistic behavior. The responsible work was put forward by uncompromising individuals who showed their skills and the ability to apply any repressive measures.

The study of the role of special services in the regional governance structure demonstrates that the main actors who carried out the management of social and economic processes or influenced the adoption of the administrative decisions were the secretary of the respective party organization, the head of the executive apparatus of the administrative territory, the employee of the territorial bodies of the DPU-NKVD and the commander military units, if they were on the territory. The abovementioned persons coordinated their actions aimed at implementing the directives of the party's top leadership, and the role of the security agencies was not only in direct assistance to the implementation of political tasks, but also in ensuring control over each of the abovementioned structures.

The analysis of the relations between the Soviet state security bodies and the Party and Soviet structures demonstrates that they were implemented in two main directions: 1) mutual information on important social and political processes, implementation of the directives of the political center or the implementation of certain economic-political campaigns; 2) joint actions in the organization and conduct of certain repressive actions.

The research highlights the peculiarities of the DPU-NKVD's implementation of the repressive policy of Soviet power and defines the main methods of activity of the special services. The types of behavior and reaction of the population of Podillia to the activity of Soviet special services are classified and characterized. The society of that time was affected by fear and at the same, the disregard for the organs of the DPU-NKVD prevailed. Many citizens tried to oppose the activities of the repressive apparatus in the late 1920s and early 1930s, however, during «The Great Terror», fear for their own lives and the fate of their relatives forced people to abandon their ideological beliefs and focus on finding a survival strategy in those circumstances.

The Soviet state security bodies were an indispensable tool for the implementation of the second “communist assault”, the establishment of the one-man dictatorship of J. Stalin, the destruction of real and potential opponents of Soviet power during 1928-1938.

Keywords: Soviet bodies of state security, DPU, NKVD, chekist, staff, political situation, repression, mood, reaction, arrest, eviction, execution.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Фахові українські видання:

1. Гула С. Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.) / *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 2 (43). 2014. С. 504–531.

2. Гула С. Органи ДПУ УСРР і партійно-радянські структури в здійсненні другого «воєнно-комуністичного штурму» на Поділлі (1928–1930 рр.) / *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 25. 2017. С. 197–203.

3. Гула С. Відповідальність працівників Вінницького обласного УНКВС за правопорушення: динаміка і статистика (1935–1938 рр.) / *Краєзнавство*. № 3/4 (100/101). 2017. С. 265-280.

4. Гула С. Взаємовідносини радянських органів держбезпеки з місцевими управлінськими структурами на Поділлі (кінець 1920-х – 1930 рр.) / *Емінак*. № 4 (24). Том 2. 2018. С. 37–42.

Міжнародні видання:

5. Гула С. Організаційна структура радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938) / *Virtus: Scientific Journal*. September. № 26. 2018. P. 196–201.

6. Гула С. Соціально-психологічний портрет співробітника радянських органів державної безпеки на Поділлі (1920–1930-х рр.) / *East European Scientific Journal*. 10 (38). 2018. Volume 3. P. 4–12.

**Публікації, що додатково відображають
результати дисертаційного дослідження:**

7. Гула С. Другий «воєнно-комуністичний штурм» на Поділлі: взаємовідносини органів ДПУ УСРР і партійно-радянських структур (кінець 1920–1930-ті рр.) / *Масавья рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці: Навуковы зборнік* / Пад рэдакцыяй Аляксандра Смаленчука і Олены Кондратюк. Мінск: Выдавец Зміцер Колас, 2018. С. 169–183.

8. Гула С. Депортації за національною ознакою з території Поділля (середина 1930-х рр.) / *Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині ХХ ст.». (м. Хмельницький, 23 листопада 2018 р). Хмельницький, 2018. С. 79–83.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Аналіз історіографії	12
1.2. Характеристика джерельної бази	43
1.3. Методологія і методи дослідження.....	54
Висновки до розділу 1.....	57
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ТА ЇХНЄ МІСЦЕ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ПОДІЛЬСЬКИМ РЕГІОНОМ.....	59
2.1. Зміни в структурі територіальних органів ДПУ-НКВС.....	59
2.2. Радянські органи держбезпеки в системі управління Подільським регіоном	79
2.3. Особливості поточної взаємодії органів ДПУ-НКВС з партійно-радянськими органами.....	107
Висновки до розділу 2.....	117
РОЗДІЛ 3. ВИКОРИСТАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ КРЕМЛЯ В РЕГІОНІ.....	119
3.1. Особливості реалізації органами ДПУ-НКВС репресивної політики.....	119
3.2. Соціально-психологічний портрет чекіста.....	152
3.3. Реакції населення на діяльність радянських органів державної безпеки.....	170
Висновки до розділу 3.....	191
ВИСНОВКИ.....	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	199

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АГВ	–	Адміністративно-господарський відділ
ВАЦС	–	Відділ актів цивільного стану
ВКП(б)	–	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВМУ	–	Відділ місць ув'язнення
ВНК	–	Всеросійська надзвичайна комісія
ВОУНКВС	–	Вінницьке обласне УНКВС
ВУНК	–	Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУЦВК	–	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВЦВК	–	Всесоюзний Центральний виконавчий комітет
ГДА МВС	–	Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ
ГДА СБУ	–	Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГубНК	–	Губернська НК
ГУДБ	–	Головне управління державної безпеки
ГУЛАГ	–	Головне управління таборів
ГУРСМ	–	Головне управління робітничо-селянської міліції
ДПУ	–	Державне політичне управління
ДТВ	–	Дорожньо-транспортний відділ
ЕКВ	–	Економічний відділ
заст. нач.	–	Заст. начальника
ІНВ	–	Іноземний відділ
ІНФВ	–	Інформаційний відділ
КП(б)У	–	Комуністична партія (більшовиків) України
КРВ	–	Контррозвідувальний відділ
МТС	–	Машинно-тракторна станція
Нарком	–	Народний комісар
Нач.	–	Начальник
НК	–	Надзвичайна комісія
НКВС	–	Народний комісаріат внутрішніх справ

Обком	–	Обласний комітет
ОВ	–	Особливий відділ
ОВК	–	Окружний виконавчий комітет
ОДПУ	–	Об'єднане державне політичне управління
Окрвідділ	–	Окружний відділ
ОП	–	Оперативний пункт
Опервідділ	–	Оперативний відділ
Оперсектор	–	Оперативний сектор
ОПК	–	Окружний партійний комітет
ОСВ	–	Обліково-статистичний відділ
ПБ	–	Політбюро
ПОВ	–	Польська організація військова
Політвідділ	–	Політичний відділ
Райапарат	–	Районний апарат
Райуповноважений	–	Районний уповноважений
РВК	–	Районний виконавчий комітет
РКП(б)	–	Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК	–	Рада народних комісарів
РПК	–	Районний партійний комітет
РСФРР	–	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РСЧА	–	Робітничо-селянська Червона армія
СПВ	–	Секретно-політичний відділ
Т.в.о.	–	Тимчасовий виконувач обов'язків
ТВ	–	Транспортний відділ
УДБ	–	Управління державної безпеки
УНКВС	–	Управління наркомату внутрішніх справ
УРСР	–	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	–	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦК	–	Центральний комітет

ВСТУП

Пріоритетним завданням сучасної української історичної науки є об'єктивне висвітлення недостатньо досліджених і неоднозначних для суспільства тем. Особливо це стосується радянського періоду в історії України, коли керівництво СРСР систематично застосовувало терор та політичні репресії проти населення. Привертає увагу той репресивний механізм, що слугував знаряддям утвердження диктатури очільників Компартії, а згодом однієї особи – диктатора. Органи НК-ДПУ-НКВС були головними виконавцями насильницьких практик більшовиків у всіх сферах суспільства, їхнім знаряддям боротьби з політичними опонентами, приборкання незгодного населення, знищення реальних і потенційних противників.

Чимало аспектів проблеми діяльності радянських репресивних органів стали предметом вивчення науковців. Однак існують значні сегменти історичного минулого доби сталінізму, які досі не опрацьовані та не реконструйовані істориками. Такі прогалини стають сприятливим ґрунтом для різноманітних політичних маніпуляцій та поширення міфологем. Зокрема, це стосується функціонування органів держбезпеки в окремих регіонах УСРР-УРСР у період сталінської «революції згори».

Досі немає чіткого уявлення про особливості функціонування місцевих органів ДПУ-НКВС-КДБ та їхніх взаємовідносин із нижчими ланками партійно-радянських управлінських структур. Наявність рудиментів радянських моделей відносин в управлінській сфері утруднює процес реформування органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування на сучасному етапі. Водночас запровадження якісних змін у правоохоронній системі передбачає переосмислення завдань її органів та вимагає імплементації європейських принципів діяльності. Тому проблема становлення та діяльності органів держбезпеки комуністичного режиму на території України є нагальною для сучасної історичної науки та, безсумнівно, стане об'єктом розгляду багатьох дослідників.

З різних причин і сьогодні чимало архівних фондів, що містять відомості про роботу спецслужб і всього партійно-радянського управлінського апарату,

залишаються неопрацьованими. А ті документи, з яких знято гриф «таємно» унаслідок «декомунізаційних» законів, потребують фахової інтерпретації.

Отже, написання неупередженої та об'єктивної історії неможливе без подальшого вивчення невідомих і маловивчених сторінок діяльності спецслужб як суттєвого елементу функціонування радянської держави. Комплексний підхід до вирішення цього завдання передбачає реалізацію досліджень як на республіканському, так і на регіональному рівнях, що і зумовлює **актуальність роботи.**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідних тем відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України – «Енциклопедичні ресурси у системі історичного знання новітньої доби» (державний реєстраційний номер 0114U002063) і «Сучасні науково-інформаційні ресурси історичного профілю: формування, дослідження, актуалізація у рамках проекту «Енциклопедія історії України» (державний реєстраційний номер 0117U000018). Тема дисертації затверджена 29 січня 2015 р. (Протокол №1) на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу історіографічної спадщини, опрацювання виявлених архівних та опублікованих документів і матеріалів дослідити діяльність радянських органів держбезпеки на Поділлі.

Для досягнення заявленої мети було поставлено такі дослідницькі **завдання:**

- проаналізувати вітчизняну та закордонну історіографію, виявити ступінь розробки проблеми діяльності радянських органів державної безпеки;
- висвітлити організаційні зміни у структурі територіальних органів ДПУ-НКВС;
- визначити місце органів ДПУ-НКВС у структурі місцевого державного управління;
- розкрити особливості взаємовідносин органів державної безпеки із партійно-радянськими структурами;

- схарактеризувати населення Поділля як «об'єкт» оперативної розробки співробітниками органів ДПУ-НКВС з урахуванням політико-економічних та соціокультурних особливостей, притаманних цьому регіонові;
- дослідити методи діяльності спецслужб у контексті реалізації репресивної політики партійно-радянського керівництва;
- скласти соціально-психологічний портрет співробітника радянських спецслужб;
- репрезентувати характерні типи поведінки та реакції населення на діяльність радянських органів державної безпеки.

Об'єктом роботи є органи державної безпеки УСРР-УРСР.

Предметом дослідження є діяльність територіальних апаратів органів державної безпеки на Поділлі, ситуаційні закономірності та причино-наслідкові зв'язки їхнього функціонування.

Хронологічні межі детерміновано початком сталінської «революції згори» в 1928 р., за якої відновилося широкомасштабне застосування державою адміністративних насильницьких методів управління суспільством, та 1938 р. – завершенням періоду «Великого терору».

Територіальні межі охоплюють регіон Поділля – територію сучасних Вінницької та Хмельницької, а також окремі райони Київської, Житомирської, Черкаської та Одеської областей. Ці терени входили до складу колишньої Подільської губернії, з якої після 1925 р. утворили п'ять округів (Вінницький, Кам'янецький, Могилів-Подільський, Проскурівський, Тульчинський), що в 1932 р. увійшли до складу новоствореної Вінницької області. 1937 р. її розділено на Вінницьку та Кам'янець-Подільську області, а окремі райони увійшли до складу Київської і Житомирської областей.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, плюралізму, логічності та системності. Для реалізації заявленої мети і виконання поставлених завдань використано сукупність як загальнонаукових методів (системний аналіз, синтез, індукція і дедукція, абстрагування і конкретизація) так і спеціально-історичних (історичний, проблемно-хронологічний, історико-критичний, історико-

порівняльний, структурно-функціональний, біографічний, просопографічний, статистичний).

Наукова новизна дисертації обумовлена змістом і комплексом поставлених завдань та способами їх виконання. Робота є вагомим в українській історіографії висвітленням функціонування регіональних радянських органів державної безпеки на прикладі Поділля упродовж 1928–1938 рр., реалізованим на основі нововіднайдених архівних та опублікованих документів і матеріалів. У роботі:

уперше

- комплексно відтворено територіальну і штатну структуру органів ДПУ-НКВС на Поділлі;
- досліджено кадрове забезпечення місцевих каральних структур;
- сформовано узагальнений соціально-психологічний портрет співробітника радянських спецслужб – «чекіста»;
- проаналізовано взаємовідносини органів держбезпеки з партійно-радянськими органами в системі управління Подільським регіоном;
- розкрито окремі аспекти використання потенціалу радянських спецслужб в реалізації сталінської політики на периферії;
- уведено в науковий обіг досі невідомі науковцям архівні документи, що стосуються діяльності радянських органів держбезпеки;
- всебічно розглянуто використані радянськими спецслужбами методи репресивної діяльності.

узагальнено:

- причинно-наслідкові зв'язки між специфікою регіону та застосуванням конкретних репресивних акцій до місцевого населення;
- особливості сприйняття співробітниками радянських спецслужб мешканців Поділля.

уточнено:

- прикметні типи поведінки та реакції населення на діяльність органів ДПУ-НКВС.

набули подальшого розвитку:

- дослідження особливостей функціонування місцевих радянських органів державної безпеки Поділля як частини партійно-радянського апарату в контексті реалізації репресивної політики та державного терору в Україні.

Гіпотеза дослідження. Проаналізований матеріал дозволяє стверджувати, що місцеві органи державної безпеки у своїй діяльності отримували простір для власної ініціативи в межах запропонованого Й. Сталіним політичного курсу, і, зважаючи на окремі характерні риси Подільського регіону, на свій розсуд обирали способи й методи реалізації поставлених перед ними завдань.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що поданий у ній фактичний, теоретичний матеріал та висновки поглиблюють розуміння суспільно-політичних процесів на Поділлі впродовж 1928–1938 рр. У роботі продемонстровано механізми реалізації сталінської «революції згори» на периферії крізь призму діяльності радянських органів державної безпеки. Проаналізовані в дисертаційному дослідженні способи ухвалення та реалізації управлінських рішень основними політичними акторами на регіональному рівні збагачують знання та уявлення щодо історичних процесів і дають можливість подальшого вивчення особливостей функціонування радянської бюрократично-репресивної системи доби сталінізму.

Положення дисертації можна застосовувати для вивчення радянського періоду історії Поділля, подальшого осмислення репресивної політики радянської влади в конкретному регіоні. Здобуті результати доцільно використовувати під час планування та викладання навчальних курсів з регіональної історії України, краєзнавства, спецкурсів з історії повсякдення тоталітаризму та комеморативних студій. Результати і висновки дисертації стануть у пригоді при написанні синтетичних праць з історії комуністичних спецслужб УРСР і СРСР, а також в подальших дослідженнях державного терору радянської доби.

Фактичний матеріал і висновки роботи можуть бути використані для подальшої роботи з увічнення пам'яті жертв політичних репресій, створення єдиного банку репресованих та бази виконавців комуністичних злочинів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення наукової роботи були обговорені на засіданнях відділу спеціальних галузей історичної науки та

електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України. Результати і матеріали дослідження оприлюднено на 3 міжнародних, 3 всеукраїнських та регіональних наукових конференціях і на 1 круглому столі: Міжнародна наукова конференція «Масові репресії в історичних дослідженнях і колективній пам'яті», (17–18 листопада 2017 р., м. Мінськ, Республіка Білорусь); XXVIII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Вінниччина: минуле і сьогодення» (30 листопада 2017 р., м. Вінниця); Всеукраїнська наукова конференція «Великий терор і масові репресії в Україні (1920–1950 рр. XX ст.)» (8 червня 2018 р., м. Львів); Міжнародна наукова конференція «Великий терор 1937–1938 рр.: філософія й інструменталізація, жертви й виконавці, осмислення й історична пам'ять» (21–22 червня 2018 р., м. Київ); Наукова конференція «100-річчя Незалежності Польщі – 80-річчя закінчення «Великого терору»» (з нагоди 100-річчя відновлення Незалежності Польщі) (7 листопада 2018 р., м. Вінниця); Міжнародна наукова конференція «Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині XX ст.» (23 листопада 2018 р., м. Хмельницький), Круглий стіл «Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі: політичні, економічні, демографічні та морально-психологічні аспекти» (22 листопада 2016 р., м. Вінниця).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено у 8 публікаціях, з яких: 2 – у міжнародних наукових виданнях, 4 – у виданнях, що входять до «Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук», затвердженому в установленому МОН України порядку, 2 – у збірниках наукових праць і матеріалах наукових конференцій.

Перспективи подальшого вивчення теми. Віднайдений корпус різноманітних архівних джерел дозволяє стверджувати про подальші перспективи досліджень із заявленої теми. Обсяги роботи фізично не дозволили висвітлити окремі аспекти функціонування радянських спецслужб. Зокрема, актуальними напрямками подальших студій вбачаємо: особливості формування регіональних професійно-кланових груп та еволюції системи патрон-клієнтських відносин у середовищі

співробітників радянських спецслужб; зміни організаційної структури органів НКВС після 1938 р.; взаємовідносини органів держбезпеки із міліцією, прокуратурою та судовими інстанціями.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями та побудована за проблемно-хронологічним принципом. Дисертація складається зі змісту, вступу, трьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, який налічує 696 позицій. Загальний обсяг роботи становить 265 сторінок, основний текст викладено на 198 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз історіографії

Історія становлення, розвитку та діяльності органів державної безпеки радянського періоду – ВНК-ДПУ-НКВС-КДБ – завжди викликала неабиякий інтерес громадськості та науковців. Така увага обумовлена тим, що органи держбезпеки від початку створення були таємною політичною поліцією комуністичного режиму й реалізовували функції терору та здійснення політичних репресій. Результатом їхніх дій були мільйони безневинно знищених людей та десятки мільйонів скалічених доль.

Зрозуміло, що в політичному та громадському житті Радянського Союзу та підрадянської України відбувалося «табування» тематики політичних репресій як злочинних дій влади. У радянській історіографії терміни «терор» і «репресії» використовувалися лише щодо діяльності окремих політичних груп доби Французької революції кінця XVIII – початку XIX ст. Натомість, проблему політичних репресій комуністичної влади, як невід’ємну складову діяльності органів радянської держбезпеки, вивчали за кордоном та на українських землях, не підконтрольних більшовикам після «жовтневого перевороту» 1917 р. в Петрограді [504]. Окремі аспекти радянського державного терору з’ясовували українські та російські дослідники в еміграції, а також науковці західних країн (під поняттям «Захід» автор має на увазі територію Західної Європи та США, що знаходилися поза межами СРСР та соціалістичного табору). Загалом, наявну історіографічну спадщину можна класифікувати так: 1) дослідження російської та української еміграції; 2) радянська історіографія 3) праці західних вчених; 4) сучасна українська та російська історіографія.

Однією з перших серед еміграційних досліджень стала праця С. Мельгунова, в якій розкрито різні сторони «червоного терору», починаючи від офіційно задекларованої позиції керівників більшовиків і закінчуючи описами катівень НК. Основними джерелами розвідки стали преса та спогади сучасників. Особливу увагу

автор звернув на здійснення «червоного терору» в регіонах. Зокрема він зазначив: «В Подільській губернії розкрито 5 контрреволюційних організацій, які охоплювали все Поділля» [395, с. 73]. С. Мельгунов описав методи діяльності органів НК: «У місцевої НК (про Мінську НК – авт.), як і в Подільській і Волинській, є спеціальна справа – «очищати» губернії від осіб, які проявляли прихильність до Польщі в період перебування на цих місцях польського війська: масові арешти, виселення у центральні губернії, розстріли – така форма цього очищення» [395, с. 73]. Праця С. Мельгунова впродовж багатьох років справляла вагомий вплив на розуміння громадськістю Заходу терористичної природи комуністичного режиму в СРСР.

Серед закордонних українських видань, що присвячені проблемам репресій та діяльності каральних органів на Поділлі, варто відзначити книгу, в якій уміщено опис репресій, що організовували радянські органи держбезпеки на Вінниччині у 1921–1922 рр., 1929–1931 рр., 1937–1938 рр. [363]. У виданні подано інформацію про голод 1932–1934 рр., дані щодо здійсненої 1943 р. ексгумації жертв масових розстрілів подолян у 1937–1938 рр. тощо. Інша праця з цієї ж тематики [її автор – свідок подій у Вінниці – *Авт.*] вирізняється зібраними документами і матеріалами про репресії 1937–1938 рр. на Поділлі (розкопки могил, ідентифікація тіл убитих, свідчення родичів репресованих) [405].

Радянська історіографія була залежною від офіційної ідеології та «марксистсько-ленінської методології» досліджень і через це не могла об'єктивно вивчати суспільні процеси. Це стосувалося, зокрема, і проблеми діяльності радянських органів держбезпеки. Утім перші спроби висвітлення діяльності репресивних органів відбувалися паралельно з їхнім зародженням і належали ідеологам більшовицького терору та очільникам новостворених спецслужб, зокрема М. Лацісу [260, 384, 385] та Я. Петерсу [262]. Зрозуміло, що такі роботи були пронизані більшовицькою патетикою про «доблесних чекістів», яким довірили захищати справу революції. Класичною можна назвати працю С. Дукельського [395, 537], присвячену діяльності НК-ДПУ в Україні. У контексті боротьби органів НК проти «політичного бандитизму» та буржуазії він звернув увагу на її регіональні аспекти. Зокрема, зазначив про повстанську діяльність Заболотного на Поділлі, а

також про ліквідацію органами НК осередку «ПОВ» у Вінниці. Варто зауважити, що С. Дукельський для написання своєї праці використав невідомі до того документи, котрі йому надали очільники ДПУ УСРР В. Манцев, В. Балицький, Є. Євдокимов [537, №1. с. 27]. Як зазначив дослідник радянських репресій Ю. Фельштинський [395, с. 4], книга С. Дукельського була українською версією «Красной книги ВЧК» – двотомного документально збірника документів радянських спецслужб, виданого на початку 1920-х рр.[290]. У подальшому діяльність репресивних органів висвітлювали тенденційно з використанням усталених ідеологічних конструкцій та кліше.

Глибший аналіз літератури засвідчив, що тематика функціонування радянських органів держбезпеки знаходила певне відображення і в працях істориків. Прикметно, що вплив ідеологічних настанов обумовлював кілька особливостей виданих праць. По-перше, увагу зосереджували на зародженні радянських спецслужб та міфологізованій постаті першого глави ВНК – Ф. Дзержинського [356, 357, 440]. Більшість із видань 1930-х рр., що безпосередньо присвячені органам радянської безпеки, стосувалися ВНК-ВУНК, а такі структури, як ДПУ та НКВС, часто залишалися поза увагою істориків. По-друге, історію Компартії, СРСР, радянської України розглядали як перехід від однієї перемоги до іншої, а помічниками партійних органів були органи радянської держбезпеки, що завжди успішно протистояли зовнішнім та внутрішнім ворогам. По-третє, проблему опору населення політичному курсу та державному насиллю трактували як прояви контрреволюції, а провали в економіці традиційно «списували» на шкідництво та саботаж, антирадянські чи асоціальні елементи. По-четверте, ідеологічних опонентів групи Й. Сталіна у керівництві Компартії на основі положень його книги «Короткий курс історії ВКП(б)» [370] історики продовжували розглядати як «троцькістів», «правих опортуністів» та «буржуазних націоналістів», котрі були ворогами, тому їх репресували органи держбезпеки.

«Хрущовська відлига» та часткова реабілітація жертв політичних репресій не супроводжувалася концептуальними змінами в радянській історичній науці. «Радянський нарратив» лише доповнився окремими офіційними трактуваннями, на

зразок кліше про «культ особи». Для прикладу, якщо раніше проблеми суцільної колективізації пов'язували з «куркульським саботажем» та «перегинами» місцевих чиновників, то поряд з цими причинами відзначався негативний вплив культу особи Й. Сталіна. Голод 1930-х рр. і далі пояснювали як «значні продовольчі утруднення» [606, с. 5]. Такі ж тенденції характеризують праці О. Слуцького [436], Ю. Лизогуба [386] та інших істориків радянського періоду. Роль органів ОДПУ в «класовому протистоянні» під час економічних трансформацій та експериментів більшовиків описав І. Трифонов [447]. Він традиційно подав роль органів ОДПУ СРСР у боротьбі з «шкідництвом» та організацією Шахтинського процесу, справи «СВУ», «Промпартії» тощо. Окрема увага була приділена органам держбезпеки в боротьбі за хліб та протистоянні з «куркульським саботажем». Так, аналізуючи заходи і методи радянської влади на знищення заможних представників села, І. Трифонов, на нашу думку, досить вдало визначив і класифікував їх. Перший метод – викачування грошових заощаджень через встановлення фактично репресивної податкової політики, другий – конфіскація так званих хлібних залишків, а також знищення приватної торгівлі, третій – чистка партійних, радянських, кооперативних органів від «посібників» куркулів [447, с. 198].

Більшість із тих праць, що безпосередньо присвячені органам радянської безпеки, стосувалися саме ВНК-ВУНК. Так, П. Софінов [439] розглядав діяльність органів ВНК крізь призму успішно проведених спецоперацій проти «внутрішньої контрреволюції» та іноземних розвідок. Характеризуючи діяльність органів ВНК в Україні, історик акцентував увагу на відчайдушній боротьбі чекістів проти повстанкомів «націоналістичного уряду» С. Петлюри, а згодом проти резидентур «білополяків». Утім, навіть в такому ідеологічному ключі, автор не зумів чи не бажав продемонструвати роль спецслужб підрадянської України у цій боротьбі. В. Портнов також ідеалізував діяльність ВНК і майже не звертав увагу на її діяльність на захопленій більшовиками території України. З певним цинізмом сформульовано твердження історика про те, що органи ВНК «діяли відповідно до демократичних принципів організації і діяльності апарату боротьби зі злочинністю» [417, с. 202]. Не можна оминати увагою і дослідження Д. Голінкова, яке витримало

чотири видання [345]. Характеризуючи період утворення надзвичайних органів, він зазначив, що на території України цей процес мав свої особливості, зокрема через відчайдушний спротив українського населення, що набував форм потужних військових дій. Цікавою для нашого дослідження була розвідка Д. Голінкова, в якій він описує процес розслідування вбивства сільського активіста с. Головчинці Жмеринського району Вінницького округу – секретаря та кореспондента Євгенія Короля влітку 1928 р. Важливо те, що автор, будучи слідчим з особливо важливих справ прокуратури СРСР, безпосередньо займався розслідуванням і тому приділив значну увагу цій події [345, с. 317-326]. Згодом ця справа стала показовою, привернула увагу місцевих та центральних газет, а суд над винуватцями був публічний і мав на меті продемонструвати «обличчя куркульського терору». Після судового процесу місцеве партійне керівництво спільно з органами ДПУ посилили репресивну політику щодо заможної частини сільського населення, про що ми згадуємо в нашій роботі.

Серед істориків радянської України діяльність органів держбезпеки досліджував В. Голіченко [347], який висвітлював роботу чекістів з виразною патетикою та глорифікацією. Нашу увагу в його праці привернули згадки про способи боротьби радянської влади з колишніми частинами Дієвої Армії Української Народної Республіки та іррегулярними українськими військовими формуваннями. Наприклад, для цього в 1921 р. створювалися спеціальні наради, до якої на республіканському рівні увійшли секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, командир радянських окупаційних військ в Україні М. Фрунзе і голова ВНК – Ф. Дзержинський. На нижчих рівнях – губерніях і повітах – до складу цих нарад входили секретар місцевого парткому, голова виконкому, військовий комісар і керівник НК. Отже, для вирішення певного кола питань було сформовано модель взаємовідносин партійно-радянських та чекістських органів, яка пізніше мала різні форми і проіснувала практично до розпаду СРСР [347, с. 138]. В іншій праці В. Голіченка крізь призму партійного керівництва вивчалася діяльність органів ВУНК. Історик абсолютизує значення контролю КП(б)У за органами ВУНК, оскільки більшість важливих рішень щодо діяльності органів держбезпеки

ухвалювалися в Москві. На певну увагу заслуговує акцент історика щодо «партизації» спецслужб, а також про включення представників чекістських органів до складу місцевих партійних комітетів, оскільки така практика зберігалася і в досліджуваний нами період [348, с. 64]. Насичена ідеологемами про справедливих чекістів була і стаття П. Бачинського, в якій автор акцентує увагу на суворому дотриманні співробітниками НК революційної законності [500]. Окремі аспекти розвитку і становлення спецслужб УСРР знайшли своє відображення також у праці Б. Бабія [485]. У 1964 р. доценти тоді ще Харківського юридичного інституту А. Рогожин і Л. Маймескулов видали конспект лекцій, в якому висвітлили діяльність ВУНК в контексті так званої громадянської війни [433]. Дослідники використали нові документи, що якісно вирізняло її з-поміж інших досліджень.

У радянській Україні перші спроби об'єктивно висвітлити історію політичних репресій та діяльність каральних органів простежуємо з другої половини 1980-х рр. У ході санкціонованої Кремлем «перебудови» та «гласності» відбувалися дискусії з приводу дослідження трагічних «білих плям» радянської історії. Актуалізувалася проблема реабілітації жертв політичних експериментів «червоних вождів». Проте повноцінний науковий аналіз репресій і ролі в них органів держбезпеки був ще попереду. Це пояснювалося наявністю марксистсько-ленінської методології, засекреченістю документів та перебуванням на ключових наукових посадах прихильників комуністичної доктрини. Офіційна позиція тодішнього політичного керівництва СРСР зводила репресії та каральну діяльність органів держбезпеки до формування культу особи Й. Сталіна: на нього покладалася відповідальність за відхід від «ленінських методів» і застосування масового терору [592, с. 10-11].

Серед представників західної радянології варто відзначити Дж. Госкінга та Н. Верта. Перший звернув увагу на використання органів держбезпеки політичним керівництвом радянської держави для придушення селянського опору процесу насильницьких хлібозаготівель, колективізації та розкуркулення [456]. Другий осмислював проблему сталінського терору в широкому історичному контексті. Так, на думку Н. Верта, однією з причин відновлення системних політичних репресій у 1928 р. стало те, що для Й. Сталіна Україна була політично вразливою та слабкою

ланкою радянської системи. Вихід з цієї ситуації кремлівський вождь бачив у політиці державного терору [338, с. 106]. Для цього він використав «каральний меч» революції – органи держбезпеки, що означало «оформлення та легалізацію системи терору як засобу вирішення конфліктів між державою та суспільством» [518, с. 124].

Аналізуючи «Великий терор» 1937–1938 рр. проти різних соціальних категорій, Н. Верт дійшов висновку щодо необхідності розмежування масових каральних операцій та перманентних репресій супроти політичної, культурної чи військової еліт. Історик стверджував, що попри одночасність проведення таких акцій, вони відрізнялися механізмами та цілями вищого політичного керівництва СРСР [517, с. 72].

Проблему конфлікту між радянською владою та суспільством досліджували Й. Баберовські та С. Куртуа. Зокрема Й. Баберовські звернув увагу на механізм посилення впливу влади Сталіна з 1936 р. на всю партійну вертикаль та органи НКВС. За словами дослідника, у той час партійний вождь відчував певну слабкість своєї влади, особливо на периферії. Для зміцнення власного авторитету й влади Й. Сталін забажав використати апарат спецслужб, але місцеві керівники держбезпеки були серйозно пов'язані з регіональними партійними функціонерами. Розуміючи це, він поставив на чолі НКВС відданого йому М. Єжова, який зумів створити таку ж віддану відомчу вертикаль, змінивши на керівних посадах НКВС ставлеників свого попередника – Г. Ягоди [329, с. 136-137]. Завдяки такому механізму Й. Сталін зумів провести чистки в партійному середовищі та органах НКВС. Характеризуючи «Великий терор» 1937–1938 рр. С. Куртуа зазначив, що його здійсненням Й. Сталін ставив перед собою дві мети: перша – це повністю підпорядкувати і виховати нову радянську цивільну та військову бюрократію, яка здатна виконати будь-яке партійне доручення, друга – вилучити із суспільного середовища усі «соціально-небезпечні елементи» [462, с. 202-203].

Зазначимо, що спільною проблемою для багатьох західних істориків була обмеженість у доступі до джерельної бази їхніх досліджень. Тому окремі дослідники робили доволі стримані висновки щодо оцінки наслідків діяльності радянських органів держбезпеки зокрема.

Розпад СРСР став стимулом у розвитку гуманітарних наук. Проголошення незалежності України, демократичних свобод, політичного плюралізму дозволило скасувати політико-ідеологічний тиск на історичну науку. Розпочався повноцінний процес наукового вивчення раніше заборонених тем на основі частини розсекречених архівних документів. Увагу фахівців відразу привернуло дослідження Р. Конквеста, опубліковане 1968 р. [321]. Ця праця справила чималий вплив на подальший аналіз українськими істориками політики комуністичних вождів та дискусій щодо історії УРСР. Інші студії автора продовжили висвітлення репресивних «темних сторінок» [Р. Конквест та інші історики неодноразово використовували це словосполучення у своїх працях – *Авт.*] радянського минулого, зокрема діяльності органів держбезпеки [373-375].

Вітчизняні дослідники оприлюднювали здобуту в архівних документах інформацію, власні наукові висновки на регіональних, усеукраїнських та міжнародних конференціях, круглих столах з актуальних проблем дослідження державного терору й політичних репресій, що сприяло розробці національної концепції історії України, збагачувало знання та здійснювали вагомий вплив на громадську думку.

Значну роль у вивченні проблеми діяльності органів держбезпеки на Поділлі відіграли науково-редакційні групи з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Сьогодні Вінницькій області вже присвячено п'ять книг [427-430], а Хмельницькій – шість [420-425]. У них розміщено статті фахівців з інтерпретації політичних репресій, а також повний перелік прізвищ репресованих подолян, архівні публікації, фотодокументи. Видання характеризуються новітнім науково-методичним апаратом, що є запорукою актуальності його використання в майбутніх дослідженнях.

Важливою в контексті вивчення функціонування радянських спецслужб є дослідницька робота профільної наукової інституції – заснованого у 1993 р. відділу з розробки архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ, яку очолював кандидат історичних наук Ю. Данилюк, а після його смерті доктор історичних наук, професор О. Рубльов. За час діяльності відділу було віднайдено, проаналізовано та опубліковано значний

масив архівних відомостей, а на їхній основі створено й оприлюднено сотні наукових праць з проблем політичних репресій та діяльності радянської таємної поліції. Співробітниками відділу спільно із ГДА СБ України був заснований спеціалізований журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», що став єдиним на пострадянському просторі із історії радянських спецслужб. Велика дослідницька робота проведена редакційною колегією журналу. На сьогодні видано вже 48 номерів, які знаходяться у вільному доступі в мережі Інтернет [312]. На його сторінках опубліковано чимало наукових праць, у яких розкрито різні аспекти діяльність радянських каральних органів.

Вагомий внесок у розвиток досліджень політичних репресій та функціонування карального апарату зробили співробітники ГДА СБ України та його територіальних підрозділів. Працівники архіву здійснили значну пошукову і науково-дослідну роботу, що була незамінною під час підготовки численних науково-документальних видань. Вони також брали участь у багатьох міжнародних дослідницьких проектах, унаслідок реалізації яких з'явилися нові актуальні дослідження[457-458].

Значну роль у вивченні регіональних аспектів діяльності радянських спецслужб відіграв відділ регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України. Окрім того, відділом надавалася постійна науково-методична допомога обласним редакційним комісіям з виконання Державної програми «Реабілітовані історією».

Нині в Інституті історії створений новий підрозділ – відділ історії державного терору радянської доби, науковим завданням якого стало дослідження феномену державного терору, його сегментів і динаміки, впливу на різні соціальні прошарки, повсякденне життя. Окремим напрямом виділена історія спецслужб радянської доби.

Для розвитку регіональних досліджень, зокрема й діяльності радянських репресивних органів чимало зробила Національна спілка краєзнавців України, на базі якої налагоджено випуск фахового наукового журналу «Краєзнавство» [313]. У цьому виданні систематично публікувалися історики, які серед іншого намагалися продемонструвати регіональні особливості функціонування репресивного апарату,

осягнути масштаб радянських політичних репресій, осмислити сутність терористичної природи більшовизму. Так, Л. Місінкевич частково висвітлив національні депортації населення Поділля в 1930-х рр. [571]. В. Петренко актуалізував вивчення відновлення репресивних хлібозаготівель у 1928 р. [579]. Р. Подкур схарактеризував регіональні особливості «Великого терору» на Поділлі [591], а О. Бажан та В. Золотарьов – на Харківщині [490]. Вагомий доробок становлять наукові студії присвячені постатям чекістів. Зокрема О. Бажан та В. Золотарьов проаналізували кар'єру І. Шапіро, О. Долгушева, Г. Коркунова та інших [491-493, 496, 499]. Окрему увагу дослідники приділили технології нищення населення в добу «Великого терору» [495]. Історики також порушили доволі контраверсійну проблему – особливості реабілітації колишніх співробітників держбезпеки [497]. Т. Демченко розглядала депортації як один зі способів реалізації «Великого терору» [534]. С. Гула проаналізував особливості притягнення співробітників держбезпеки Поділля до відповідальності за порушення в їхній повсякденній діяльності [526].

Помітний вплив на розвиток досліджень політичних репресій спричинили організовані зазначеними інституціями наукові конференції та круглі столи. Так, до пам'ятних дат 75-річчя та 80-річчя «Великого терору» у 2012 та 2018 рр. відповідно відбулися наукові конференції, присвячені різним аспектам радянських політичних репресій та діяльності органів ВУНК-НКВС [629, 678]. Фахівці з усієї України розглядали актуальні проблеми поточних досліджень та обговорювали перспективні студії в цьому напрямку. Важливим блоком у вивченні державного терору в СРСР був його регіональний вимір, що засвідчило актуальність цієї проблематики.

Особливо цінними для нашого дослідження стали матеріали круглого столу, який відбувся 19 грудня 2013 р. і був безпосередньо присвячений обговоренню проблеми дослідження радянських органів державної безпеки [679]. Посилена увагу з нашого боку привернули матеріали, в яких відображено структуру та кадрове забезпечення радянських спецслужб, а також їхню роль в утвердженні спочатку більшовицької, а згодом персональної диктатури Й. Сталіна. Так, Р. Подкур проаналізував механізми підпорядкування органів ВУНК Всеросійській

надзвичайній комісії та висвітлив особисту роль Ф. Дзержинського в цьому процесі. Історик зазначив, що важелем впливу на ВУНК з боку Москви було її кадрове та нормативне забезпечення. Окрім того, для посилення свого впливу Ф. Дзержинський використовував конфлікти в партійному середовищі КП(б)У. Іншою формальною підставою для втручання у справи ВУНК були скарги місцевого населення на зловживання співробітників ВУНК своїми повноваженнями [672]. Т. Вронська та С. Ляковська присвятили своє дослідження маловивченій проблемі професійної підготовки кадрів радянських спецслужб. На початковому етапі функціонування радянських спецслужб організація навчання чекістів відбувалася похапцем. Значною проблемою було те, що більшість майбутніх співробітників держбезпеки не могла писати і читати на належному рівні. Дослідниці з'ясували, що першими формами організації професійної підготовки чекістів були короткотермінові курси, а згодом уже окремі профільні заклади з тривалим періодом навчання. Лише з середини 1930-х рр. було розбудовано серйозну систему підготовки кадрів і вже перед початком радянсько-німецької війни «в УРСР функціонували два спеціалізовані начальні заклади – школи системи державної безпеки: Всеукраїнська міжрайова у Харкові та удосконалення оперативного складу в Києві» – зазначають історикині [633, с. 155].

Не менш важливу роботу з вивчення радянської каральної системи та увічнення жертв незаконних політичних репресій проводять Український інститут національної пам'яті (УІНП) та Центр досліджень визвольного руху (ЦДВР). Діяльність УІНП має переважно популяризаційний характер та спрямована на донесення інформації про злочини радянського комуністичного режиму до широкого загалу. Вагомий внесок УІНП зробив щодо надання вільного доступу до архівів колишніх комуністичних спецслужб та створення Національної та регіональних комісій з реабілітації жертв комуністичного режиму [319]. Організація повноцінної діяльності цих комісій сприятиме подальшому висвітленню діяльності комуністичних спецслужб, в тому числі на Поділлі.

Діяльність ЦДВР зосереджена на вивченні проблеми опору українського народу радянському тоталітаризму. У профільному збірнику наукових публікацій

«Український визвольний рух», що на сьогодні нараховує 21 випуск [314], опубліковано чимало архівних документів та наукових досліджень, що певною мірою висвітлюють діяльність радянських репресивних структур, у тому числі в регіональному контексті. Так, Г. Іванущенко в загальних рисах охарактеризував радянські репресії на Сумщині [546], а Ю. Митрофаненко розглянув антикомуністичний рух на Кіровоградщині [569]. Серед досліджень, присвячених радянським органам державної безпеки, переважають ті, що висвітлюють їхню діяльність на теренах Західної України вже після приєднання її в 1939 р. до складу УРСР, а також боротьбу комуністичних спецслужб із ОУН-УПА. Винятком є стаття І. Марчука, в якій ця проблема висвітлена у контексті Поділля [568].

Дослідники і науковці ЦДВЗ активно долучилися до розробки програми доступу та опрацювання архівів радянських органів державної безпеки. Спільно з істориками та архівістами з різних регіонів України на базі Центру видано ряд аналітичних записок, методичних рекомендацій та посібників з порадами щодо роботи з архівними фондами комуністичних спецслужб [326, 358, 434]. Ці видання розраховані на широке коло користувачів, передусім для журналістів та родичів репресованих.

Варто зазначити, що перші наукові обговорення каральної практики та народного опору більшовицькій владі на Поділлі також відбувалися в рамках історико-краєзнавчих конференцій. Досліджувалися колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. [627, 630, 631, 638, 646, 670, 666-668], селянські повстання [637, 639, 642, 655, 662, 676], політичні настрої різних категорій населення [625, 669], масові репресії та прояви державного терору [636, 645, 649-652], окремо розглядалися репресії проти церкви та культури [661].

Регіональний контекст вивчення окремих аспектів репресивної політики радянської влади забезпечував Центр дослідження історії Поділля, заснований у 1995 р. Інститутом історії України НАН України на базі історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Серед тематичних праць, створених за сприяння Центру, варто відзначити дослідження С. Маркової, І. Рибачака та А. Матвєєва. Так, С. Маркова розглядала голод 1932–1933

р. на Поділлі як справжню війну партійно-радянського керівництва із селянством, в якій не остання роль належала органам держбезпеки [393]. І. Рибак та А. Матвеев охарактеризували окремі аспекти реалізації сталінського «великого перелому» на теренах Поділля та спротив населення такій політиці [432]. Вінницька філія Центру свого часу долучалася до проведення регіональних наукових конференцій та видання збірників документів, у яких тією чи тією мірою відображена діяльність радянських каральних органів [286].

Нині історіографічний доробок досліджень політичних репресій та радянських спецслужб вже вимірюється тисячами монографій, наукових статей, брошур. Основний масив виданої наукової літератури із тематики репресій відображено у двох вагомих бібліографічних покажчиках. У першому поряд із виданнями часів незалежної України до переліку включено також публікації радянського періоду, в яких ідеться про політичні процеси 1930-х рр., маловідомі постаті вітчизняних діячів політики та культури. Бібліографію структуровано в алфавітному порядку [415]. У другому бібліографічному виданні, що нараховує понад 4 тис. позицій, праці згруповано тематично [431]. Обидві книги надзвичайно цінні для дослідників, у тому числі для автора, адже полегшують пошук потрібних праць та допомагають визначити проблеми подальшого наукового пошуку.

Оскільки проблематика політичних репресій радянського комуністичного режиму висвітлена в численних працях, автор зосередився переважно на аналізі історіографічного доробку з проблеми функціонування органів радянської держбезпеки з урахуванням недостатньої розробленості проблем функціонування нижчих ланок – місцевих апаратів органів ДПУ-НКВС та соціально-психологічних характеристик їхніх співробітників.

Однією з перших праць, яка опублікована в 1990 р. й безпосередньо присвячена питанням створення та діяльності ВУНК, була монографія Л. Маймескулова, А. Рогожина, В. Сташиса [390]. Автори, аналізуючи процес створення надзвичайних органів на території України, дійшли висновку, що ВУНК було створено повністю за зразком ВНК, і наголошували на подібності та єдності цих двох структур. Хоча праця хронологічно обмежена 1922 р., вона подає уявлення про формування

основних засад діяльності органів державної безпеки. Не менш важливою стала публікація в 1990 р. статті І. Усенка [609], в якій дослідник проаналізував позасудову діяльність радянських репресивних органів. Автор зазначив, що з кінця 1920-х рр. почалося підвищення ролі органів ДПУ, розширення сфери їхнього втручання, зокрема щодо проведення хлібозаготівельної кампанії та приборкання приватної торгівлі. Реорганізацію ОДПУ в НКВС І. Усенко характеризував як планомірне розширення повноважень карального апарату, що прикривалося новою вивіскою з метою підготовки нового удару в 1936–1938 рр.

Новий масштаб дослідження проблем терору та діяльності репресивних органів було започатковано Ю. Шаповалом, який особливу увагу приділив явищу сталінізму [270, 466, 469, 616]. Він одним із перших використав раніше засекречені та невідомі документи з відомчих архівів. Ю. Шаповал аргументовано довів, що репресії проти суспільства та в середовищі самої каральної машини – процес, чітко керований союзним центром. Наявність відповідних директив про вжиття надзвичайних заходів та існування системи «лімітів» в оперативному середовищі яскраво демонструє обличчя «замовника» – вищого політичного керівництва СРСР. А страх виконавців перед начальством за провал плану призводив до особистих ініціатив співробітників у пошуку потрібних «ворогів», що робило систему замкненою та життєздатною для виконання будь-яких завдань «вождя світового пролетаріату» [613. с. 10-37].

Аналізуючи практику більшовицького терору в радянській Україні, Ю. Шаповал також визначив його специфіку, яка полягала в антинаціональному забарвленні репресивних акцій, а самі радянські органи держбезпеки розглядали українців як політично небезпечних. Цікавим було спостереження дослідника, що чекісти ніколи не допускали власної ідентифікації з місцевим населенням, а «відчували себе якоюсь «третьою силою», що спостерігала і «обслуговувала» націоналістично налаштованих «тубільців» [467, с. 24-25].

У співпраці з В. Пристайком Ю. Шаповал опублікував матеріали справи «Спілки визволення України», розкривши механізм її фальсифікації [468, 615]. В. Золотарьов і Ю. Шаповал досліджували життя та діяльність очільників

спецслужб [470, 541-544]. Учені використали антропологічний підхід до вивчення проблеми діяльності спецслужб, що, безумовно, важливо для розуміння особливостей функціонування усього репресивного апарату. Нерідко чекісти отримували необмежену владу над людьми – де-факто санкціоноване право на їхнє вбивство. За таких умов саме від співробітника залежала подальша доля підозрюваного чи арештанта. Тому праці зазначених істориків були цінними для нас у контексті відтворення соціально-психологічного портрету співробітника радянських спецслужб Поділля. Аналізуючи національний аспект кадрового складу радянських спецслужб, В. Золотарьов провів дослідження популярної як в наукових колах, так і суспільстві проблеми ролі й місця євреїв у органах НКВС [614, 448]. Він зробив висновок, що причиною високого відсотку євреїв в органах ДПУ-НКВС насамперед було значне матеріальне забезпечення і зауважив, що наявні матеріали не дозволяють стверджувати про наявність якоїсь єврейської «змови».

Діяльність радянських органів державної безпеки досліджували І. Білас та С. Білокінь. Перший працював у двох дискурсах – суспільно-політичному та історико-правовому. Суспільно-політичний аспект праці полягав у висвітленні способів використання радянських спецслужб вищим партійним керівництвом Кремля спочатку для боротьби з політичними конкурентами, а згодом для усунення і знищення усіх реальних і потенційних противників більшовицького режиму. Історико-правовий дискурс дослідження розкрито аналізом юридичного статусу органів держбезпеки, а також нормативно-правовою регламентацією їхньої діяльності [332].

Праця С. Білоконя важлива в контексті історіографічного та джерелознавчого аналізу проблеми державного терору в СРСР. Автор також охарактеризував види та механізми державного терору, що реалізовувався радянськими спецслужбами. Наприклад, застосовувався економічний, фінансовий та психологічний терор або масовий та індивідуальний. Цікавим є аналіз С. Білоконом проблеми наявності корпоративних і кланових груп як у партійному середовищі, так і в чекістському [333].

Серед студій, присвячених вивченню проблеми сталінізму в Україні, привертають увагу праці С. Кульчицького, В. Даниленка, Г. Касьянова, котрі зробили чималий внесок у розвиток досліджень діяльності органів держбезпеки [354]. Зазначимо, що вони використали документи, які стосуються Вінниччини та Поділля загалом. В. Даниленко і Г. Касьянов проаналізували механізм становлення командно-адміністративної системи і поширення терористичних методів управління як невіддільних складників будь-якої тоталітарної системи. Трагедія української інтелігенції розпочалася зі згортанням політики «українізації» і завершилася масовим знищенням у добу «Великого терору» [353].

Окремо варто звернути увагу на праці С. Кульчицького, які позначені новим підходом до висвітлення проблеми взаємодії очільників Кремля та провідників радянської України. Дослідник сформував концепцію «субцентру влади» в УСРР, що дає уявлення про механізми реалізації більшовицької політики, у тому числі й репресивної [378, 553]. Автор довів, що органи ВНК-ДПУ були своєрідною «державою в державі». Із початком «революції згори» Й. Сталін підпорядкував органи державної безпеки особисто собі, що надало йому необмежену владу та великий простір для політичних маневрів [646, с. 34]. Результати багатогранної діяльності історика синтезовані у фундаментальній праці «Червоний виклик» [382], де чимало уваги відведено сталінському «великому перелому» та державному терору.

Принагідно зауважимо, що знаковою подією в українському історіографічному процесі стала поява ґрунтовної колективної монографії за загальною редакцією В. Смоля, в якій доробок С. Кульчицького надзвичайно вагомий [413]. Зокрема, він проаналізував більшовицький терор проти селянства та дійшов аргументованого висновку про використання Й. Сталіним і його поплічниками терористичної політики розкуркулення для загнання українських селян у колгоспи. Аби змусити колгоспників працювати в громадському господарстві, держава вдалася до терору голодом [413, с. 397].

З появою вказаної вище праці в Україні активізувалися дослідження радянського державного терору та ролі органів державної безпеки в його здійсненні.

Так, В. Ченцов та В. Архірейський визначили їхнє місце в системі державного управління, проаналізували процес створення, організації та легалізації. Останнє відбувалося завдяки доволі широкому та не чітко окресленому правовому полю для діяльності ВНК-ДПУ, що забезпечило нібито «законність» державного терору. Автори резюмують, що «будучи невід'ємною частиною державного апарату, органи державної безпеки виконували завдання, обумовлені курсом політичного керівництва» [413, с. 241].

Увагу фахівців і громадськості привернули дослідження В. Окіпнюка, в яких з'ясовано правовий статус, функціональне призначення та компетенцію органів державної безпеки [401-402, 573-574]. Зокрема, аналізуючи реформування органів державної безпеки протягом 1930–1934 рр., ним переконливо доведено, що такі заходи «відкривали шлях до владного свавілля, створювали «законні» механізми для масових репресій» [661, с. 138]. Учений дійшов висновку, що за реформою «відбулося злиття в межах єдиної організаційної структури органів охорони громадського порядку, органів виконання покарань, військових формувань спеціального призначення та органів державної безпеки» [661, с. 155]. Усе це створювало можливість для реалізації цими органами сталінського масового терору. Історико-правові дослідження діяльності органів держбезпеки виокремилися в науковий напрямок [416, 448, 683, 688].

Для розуміння специфіки діяльності органів ВНК-ДПУ-НКВС важливими є дослідження, присвячені участі органів держбезпеки в проведенні політико-господарських кампаній, зокрема суцільної колективізації, що мало вагоме значення в політиці керівників Компартії. Так, у праці В. Васильєва й Л. Віоли [334] використані матеріали фондів Державного архіву Вінницької області, що стосуються оперативної роботи органів держбезпеки – доповідні записки, інформаційні зведення, протоколи допитів заарештованих, які дають можливість простежити їхню діяльність на території Поділля. Вчені проаналізували селянський опір сталінській політиці колективізації та розкуркулення, який набув значних масштабів на прикордонні УСРР, зокрема на Поділлі, і став справжньою загрозою для вищого політичного керівництва. Історики також продемонстрували

використання Й. Сталіним потенціалу територіальних органів ДПУ в придушенні цього опору. Нашу увагу привернули й інші праці В. Васильєва з цієї тематики [371]. Так, своїй статті автор характеризує колективізацію як справжню громадянську війну, яку держава нав'язала суспільству. На думку історика, одним із підтверджень цьому був запеклий опір селянства, що став наслідком насильницьких дій влади. Окрім того, у січні-березні 1930 р. в окремих населених пунктах упродовж декількох днів радянська влада не існувала і її довелося відновлювати завдяки втручанню сил ДПУ [514].

Проблемі взаємовідносин більшовицької влади та селянства присвятили свої наукові доробки чимало інших істориків, які певною мірою розкрили зміст діяльності радянських каральних органів [482, 545, 608]. Зокрема, у статті Г. Капустян висвітлено успішну спецоперацію ДПУ з ліквідації запланованого в червні 1928 р. повстання на території Вороновицького району Вінницького округу. Організацією селянського повстання займався «Союз визволення України» на чолі з колишнім офіцером Армії УНР Кіндратом Саваринським. Аналізуючи доповідні чекістські матеріали, Г. Капустян зазначила, що саме повстання було спровоковане сталінською політикою на селі – застосуванням примусових хлібозаготівель, які в багатьох селах призводили до голодування населення [547].

Окреме місце займають праці про участь співробітників органів ВУНК- ДПУ- НКВС у Голодоморі 1932–1933 рр. Тут необхідно відзначити внесок таких дослідників як В. Марочка, О. Веселову, О. Мовчан [340, 563, 652]. Історики розглядали голод як інструмент державного терору та репресій проти українського народу. Й. Сталін організував голод 1932–1933 рр. задля придушення опору українців його політиці «перелому», а також з метою знищення будь-якого прагнення українців до незалежності. Автори переконані, що це була спланована акція геноциду і запропонували усіх загиблих від голоду визнати жертвами репресій.

У статті «Голодомор в Україні і ДПУ» дослідник С. Кокін розглянув діяльність органів держбезпеки під час здійснення насильницької хлібозаготівельної кампанії, колективізації та політики розкуркулення і зробив висновок, що саме терористична

діяльність вищеназваних структур дозволила радянській владі зламати сільську громаду, перетворивши селянські господарства на сировинний придаток для сталінської форсованої індустріалізації [549].

Чимало наукових праць присвячено участі органів державної безпеки у фальсифікації кримінальних справ щодо представників соціальних груп – інтелігенції, працівників промисловості, робітників [519-520, 564, 605], командирського складу Червоної армії [550]. Дослідники довели, що співробітники державної безпеки безпідставно звинувачували громадян у «шкідництві», «саботажі», «шовіністичному націоналізмі», «контрреволюційній діяльності», «шпигунстві» та об'єднували їх у «групи», «організації», «центри», «партії». Такі повністю відповідали більшовицькій концепції боротьби із реальними та потенційними ворогами радянської влади. Водночас комуністична верхівка знімала з себе відповідальність за провали в економічній політиці.

Окремою науковою проблемою стало з'ясування участі органів держбезпеки в організації репресивних акцій стосовно національних громад. Вчені О. Рубльов, В. Репринцев проаналізували динаміку зміни радянської політики щодо польської громади. Історики розкрили механізм ліквідації польської національної автономії починаючи з 1930-х рр. через дискредитацію політики коренізації, створення фіктивних справ, зокрема горезвісної «ПОВ» і закінчуючи масовою антипольською операцією за наказом НКВС СРСР №00485 [439, 596].

Ю. Луцький охарактеризував репресії упродовж 1930–1937 рр. проти представників чеської громади. Він зазначив, що в середині 1930-х рр. акції державного терору мали економічне підґрунтя, а в 1937 р. – чітко виражене національне забарвлення [559]. В. Ченцов дослідив політичні репресії проти німецької національної спільноти в Україні. Історик зауважив, що німців радянська влада тероризувала як і представників інших національностей, однак репресії проти німецьких колоністів посилювалися із приходом в Німеччині до влади А. Гітлера. Німців трафаретно звинувачували у «фашизмі», а в період «Великого терору» – у «шпигунстві» та «диверсіях». Значну увагу В. Ченцов приділив і органам НКВС,

зокрема їхній технології створення фіктивних справ під час здійснення «німецької операції» [458].

Репресії, спрямовані каральною машиною проти культури та церкви, досліджували Н. Рубльова [597-598], Л. Бабенко [330], О. Бажан [487], О. Тригуб [604]. Серед названих праць, привернули нашу увагу дослідження Н. Рубльової, яка охарактеризувала антикостьольну політику радянської влади, що значно посилилася з 1929 р. Описуючи процес закриття культових будівель, дослідниця згадала і Поділля, зокрема факти звернення віруючих жінок Вороновицького району Вінницького округу з проханням до ВУЦВК не закривати їхній молитовний дім насильницькими методами [597, с. 391-392]. Н. Рубльова продемонструвала і роль органів ДПУ в антирелігійній боротьбі з населенням. Окрім вивчення релігійних настроїв, чекісти організовували показові виступи сільського активу за закриття храмів, здійснювали виселення священнослужителів ліквідованих парафій тощо. Важливий внесок у вивчення репресій здійснила Л. Бабенко, яка розкрила зміст та способи використання потенціалу радянських органів державної безпеки в контексті проведення комуністичною владою політики атеїзму. Значну увагу дослідниця зосередила на методах роботи радянських спецслужб у боротьбі з православною церквою, зокрема знищенні її економічної основи і застосуванні тактики розколів у церковному середовищі. Важливий аспект наукового аналізу Л. Бабенко – взаємовідносини чекістських структур із партійно-радянськими органами в їхній повсякденній діяльності.

Спеціальні випуски науково-документального журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» повністю присвячені висвітленню становища Римо-католицької та Української автокефальної православної церков в умовах комуністичної системи [314, 2003. № 2. 507 с., 2005. № 1. 344 с., 2006. № 1. 336 с., 2007. № 1. 252 с.]. Тут розкрито використання владою органів державної безпеки як головного інструменту реалізації репресивної політики проти церкви. Оприлюднені документи [переважно з ГДА СБУ – *Авт.*] продемонстрували різні способи та методи оперативної роботи спецвідділів ДПУ, які проводили в церковному середовищі України та Поділля зокрема діяльність, спрямовану на його розкол і занепад.

Важливим компонентом історіографічної бази з цієї проблеми стала колективна праця українських дослідників, присвячена Україні в час «Великого терору» 1936–1938 рр. Особливо цікавий, на наш погляд, аналіз внутрішнього стану органів НКВС цього періоду, зроблений С. Богуновим [504]. Він дослідив чистки в чекістському середовищі і здійснив їхню періодизацію. Для виконання цього завдання в республіці було створено спеціальний підрозділ – оперативно-слідчу групу УДБ НКВС УРСР. С. Богунов зазначив, що «єжовська чистка» відбувалася в три етапи: кінець 1936 – перше півріччя 1937 рр., друга половина 1937 р., перша половина 1938 р. Мета цих акцій полягала в тому, щоб домогтися від органів держбезпеки цілковитої покірності для забезпечення всеосяжного контролю над суспільством. На його думку, ця ціль була досягнута.

Актуальні питання механізму реалізації «Великого терору» висвітлено в працях С. Кокіна та М. Юнге [277-278]. Дослідники вивчили технологію підготовки політичного керівництва до «куркульської операції» і продемонстрували участь місцевих партійних і чекістських органів у реалізації масових репресій 1937–1938 рр. Так, після інформування регіональних відомчих та управлінських структур про подання до центру відомостей щодо облікованого контингенту для репресування і майбутній склад трійок чимало тамтешніх функціонерів вказували на приблизну кількість майбутніх жертв. Ці цифри обумовлювалися можливістю їхнього збільшення, а окремі діячі зверталися з ініціативою до вищого партійного керівництва із проханням розширити перелік категорій осіб, які підпадали під репресування [277, с. 13-19]. У праці також простежено механізм збільшення лімітів на засудження місцевими трійками. Зокрема виявлено, що чимало запитів до центру на збільшення лімітів надходило від партійних керівників або в спільних телеграмах секретаря парткому та нач. УНКВС [277, с. 99-103]. Для України і зокрема для Вінницької області як прикордонної в 1938 р. настала друга фаза реалізації «куркульської операції», яка спричинила чергове надання додаткових лімітів та стрімке збільшенням смертних вироків – з 39% у 1937 р. до 97% у 1938 р. [278, с. 11]. Окрему цінність мають аспекти досліджень, що стосуються діяльності так званих «трійок» у Вінницькій області. Складаючись із місцевих партійних,

прокурорських і «чекістських» начальників, саме вони засуджували до розстрілу або на довгі роки ув'язнення в концтаборах десятки тисяч подолян. Механізми та особливості реалізації репресивної операції за наказом НКВС СРСР №00447 висвітлив у інших своїх працях М. Юнге [473-474]. Серед важливих аспектів варто звернути увагу на поняття «цільова група» терору. На нашу думку, цікавим є зауваження автора про криміналізацію соціального опору і політизацію звичайних кримінальних злочинів, оскільки серед репресованих уперше з'явилася категорія «кримінальні злочинці». Також варто відзначити висновок М. Юнге про збільшення жорстокості репресій у 1938 р. і зростання відсотка смертних вироків серед засуджених. Проблема репресій проти родин «ворогів народу» стала об'єктом дослідницької уваги Т. Вронської [344].

Професорка Торонтського університету Л. Віола вивчала особливості взаємовідносин і протистояння більшовицької влади із селянством, що переросло в тотальний бунт проти сталінської політики колективізації [341]. Л. Віола одна із перших за допомогою російського історика В. Данілова проаналізувала та оприлюднила документи ОДПУ СРСР за 1930–1931 рр. [299-301].

Предметом дослідження історикині були безпосередньо й радянські спецслужби. Зокрема, Л. Віола детально вивчила діяльність Уманського райвідділу НКВС Київської області. У 1937–1938 рр. місцевий чекістський апарат перетворився на справжній конвеєр смерті, а практика вибору і застосування тортур до арештованих була однією із найжорстокіших у всьому Радянському Союзі. Як результат, тамтешні чекісти опинилися на лаві підсудних за «порушення соціалістичної законності» [517].

Дослідження Л. Віоли було частиною наукового проекту «Чекисты на скамье подсудимых» [455], який реалізовано спільними зусиллями західних, українських та російських істориків. Дослідники проаналізували різні судові процеси над колишніми співробітниками НКВС, які вчиняли масові вбивства невинних громадян у роки «Великого терору». Зазначена публікація є надзвичайно цінною для дослідників, оскільки в ній висвітлено процес вишукування винних в злочинах кремлівської верхівки, описано типові форми поведінки виконавців терору, їхні

способи уникнення та перекладення відповідальності за свої вчинки. Поряд із означеним, це формує додаткове уявлення про особливості взаємодії співробітників усередині чекістського колективу, їхній світогляд, цінності тощо.

Значний вклад у вивчення проблеми терору 1937–1938 рр. зробив В. Нікольський [400, 571], який здійснив первинний статистичний аналіз діяльності радянських спецслужб. В основі його дослідження – доповідні записки і статистичні звіти із ГДА СБ України про здійснені каральними органами акції. Історик напрацював власну методику статистичного підрахунку і розкрив способи фальсифікації такого роду документів. Важливо, що В. Нікольський показав динаміку кількісних показників репресій, схарактеризував їхню соціальну та національну спрямованість. Окремі аспекти праці стосуються також і Поділля.

Вагомий вклад у вивчення проблеми діяльності радянських органів держбезпеки здійснив Р. Подкур. Науковець охопив різні аспекти функціонування радянських спецслужб: створення й діяльність органів держбезпеки у Росії та Україні, їхні взаємини, агентурна, аналітична робота, інформаційне забезпечення [581-582, 587, 590-591]. Окреме місце відведено роботі щодо джерелознавчої критики документів радянських каральних структур. Це, зокрема, його праця у співавторстві з В. Ченцовим, в якій дослідники провели аналіз механізму збору інформації органами держбезпеки, а також здійснили класифікацію їхніх документів [411]. Історики довели, що в оперативній роботі органи держбезпеки використовували як відкриті, так і таємні методи збору інформації, маючи розгалужену систему секретних співробітників та інформаторів, що давало змогу оперативно реагувати на ті чи ті події. Поряд із цим, система масового інформування давала можливість зосередити у ВУНК-ДПУ-НКВС значний корпус документів про різні сфери суспільного життя: економіку, політику, ідеологію, духовне, особисте життя людей [411, с. 70]. В. Ченцов окремо займався вивченням політичних репресій та висвітлив окремі аспекти діяльності органів НК-ДПУ [459, 483, 612].

Взаємовідносини органів радянської безпеки та партійної номенклатури досліджував М. Дорошко [533]. Історик проаналізував особливості використання

радянських спецслужб як інструменту контролю за діяльністю партійно-радянської номенклатури. У цьому контексті в дослідженні охарактеризовано відносини чекістських структур з такими контролюючими органами як Центральна контрольна комісія КП(б)У та Наркомат робітничо-селянської інспекції. Спільна діяльність зазначених органів мала позитивний характер щодо очищення партійно-радянського апарату від осіб, які зловживали владою та вчиняли посадові злочини, здійснювали корупційні дії або не виконували довірену їм роботу. Однак участь чекістів не обмежувалася зазначеним колом обов'язків. Важливішим призначенням спецслужб було очищення партійного апарату від внутрішньої опозиції і старих революційних кадрів. Адже органи держбезпеки мали явну перевагу з їхнім потенціалом негласних методів роботи перед відкритою діяльністю, наприклад ЦКК. Так, за відповідною вказівкою Й. Сталіна збирався необхідний компромат на будь-яку людину, яку він вважав ненадійною та вирішив її позбутися. Історик дійшов до висновку, що використання чекістських органів для додаткового контролю над партійно-радянськими забезпечило наявність в українському радянському номенклатурному середовищі слухняних виконавців політичної волі Кремля.

Дослідження більшовицької державної політики терору та її органів-виконавців у регіонах України проводили окремі історики. Так, М. Шитюк описав більшовицькі репресії на теренах Південної України [470-471], а у працях З. Лихолобової [387, 555], В. Нікольського [572], Р. Подкура [410] ця проблема охоплена територіальними рамками переважно Донбасу. Вивченням терору на Одещині й Київщині займалися О. Бажан та О. Лошицький [484-486]. Репресивна політика 1920–1950-х рр. на Полтавщині висвітлена в працях Г. Ковтуна, В. Войналовича, Ю. Данилюка [548] та О. Лошицького [557]. Житомирщина в цьому контексті представлена у дослідженнях Є. Тіміряєва [602], В. Шмарчука [615], Т. Рафальської [593-594, 691]. Окреме колективне дослідження присвячене політичним репресіям у Криму [403]. Поряд з цим вагомий вклад у розвиток історичної регіоналістики з окресленої проблеми зроблено завдяки випуску науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Застосування порівняльного аналізу таких праць сприяє кращому розумінню специфіки діяльності органів держбезпеки на локальному рівні.

Історіографічний доробок, що висвітлює проблеми діяльності репресивних органів на території Поділля, чималий. Деякі спроби узагальнення напрацювань дослідників щодо політичних репресій у регіоні вже зробили Т. Антонішина [618] та П. Цимбалюк [681]. Аналіз окремих аспектів історіографії «Великого терору» на Поділлі здійснили О. Довбня [638] та Р. Подкур [673].

Актуальні проблеми дослідження діяльності органів держбезпеки під час Голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі висвітлені в працях С. Маркової [392-393], В. Петренка [665], С. Гальчака [632]. Джерелознавчий аналіз документів «чекістських органів» того часу проведений Р. Подкуром [671] та В. Петренком [664]. Зокрема, перший чимало уваги приділив дослідженню безпосередньої оперативної роботи – порядку інформування агентів та збору інформації, а також реагуванню на неї, взаємодії з партійними структурами тощо. Історик дослідив регіональні особливості сталінського терору на території Поділля [583, 588, 672].

Аналіз політичних репресій періоду єжовщини на Вінниччині, використавши архівно-кримінальні справи реабілітованих, провів А. Малигін [390]. У працях А. Давидюка [529-531] та І. Мазила [563-565] визначено характерні особливості здійснення репресій щодо різних соціальних категорій населення Поділля.

К. Завальнюк і Т. Стецюк дослідили передумови та зміст масових репресій, а також створили ряд біографічних нарисів визначних вінничан, які стали жертвами терору [362]. Спогади репресованих подолян зібрані в книзі «Червоні жорна» [459]. Видання упорядкувала обласна редакційна колегія з підготовки тому «Вінницька область» із серії «Реабілітовані історією».

Матеріали «Вінницької трагедії» – масового вбивства громадян органами НКВС, що відбулося у Вінниці 1937–1938 рр. – опубліковано Є. Сверстюком [283]. Ця трагедія також висвітлена в дослідженні О. Лошицького [558] та М. Кравця [551]. Доповнює тему масових репресій праця «Народовбивство в Україні», у якій вміщено список жертв, розпізнаних у Вінницьких масових могилах [397].

Загальну картину репресивної політики більшовиків на Поділлі та окремі аспекти здійснення Великого терору подав В. Васильєв [252, 506-510]. При цьому дослідник зауважив: «...здійснення політичного курсу керівництвом компартії

завжди являло собою певну суміш, поєднання правових дій та державного терору» [623, с. 13]. На його думку це було необхідною умовою виживання комуністичного режиму.

Серед причин масових політичних репресій в Україні та на Поділлі подільські дослідники виокремили геополітичний фактор – територія-плацдарм для експорту «світової революції» і як форпост майбутньої війни. Другий фактор – прикордонний, оскільки Поділля межувало з Польщею та Румунією. Для кремлівських очільників ці країни були уособленням «ворожого капіталізму». Третім фактором став – потужний національно-визвольний рух та масовий селянський опір, що набрав характеру селянської війни.

Наявність на території Поділля національних громад, зокрема польської, кремлівські очільники теж врахували при плануванні масової репресивної операції. Проте В. Васильєв акцентував увагу на тому, що в основі етнічних чисток лежали політичні міркування, а не етнічний принцип [510].

В. Васильєв у співавторстві з Р. Подкуром здійснили дослідження проблеми масових репресій 1937–1938 рр. на Поділлі крізь призму виконавців злочинних наказів Кремля [335]. У цій монографії історики синтезували свої багаторічні напрацювання з різних аспектів політичних репресій в УРСР загалом та на Поділлі зокрема. Автори розкрили «репресивний цикл» «Великого терору»: формування мережі репресивних органів, збір і накопичення радянськими спецслужбами компрометуючих матеріалів на громадян, вибір майбутніх жертв, механізм арештів, допитів і застосування тортур, процедуру винесення вироку і врешті його виконання. Важливим для нашого розуміння окремих аспектів державного терору було й те, що В. Васильєв та Р. Подкур значну увагу в цій роботі зосередили на моделях поведінки головних виконавців масового народовбивства – співробітників обласних УНКВС. Саме тому вказана праця була особливо актуальною під час реалізації нашого дослідження.

Характерні риси політичних репресій на Поділлі визначив також П. Кравченко. Дослідник вирізнив їхню антинаціоналістичну спрямованість – звинувачення репресованих в «націоналізмі», «українському шовінізмі», «націоналістичних

ухилах» [645]. Учений також схарактеризував технології нищення українського села під час сталінського «великого перелому». Так, з метою ліквідації заможного селянина як незалежного виробника товарного зерна радянський режим застосовував цілий комплекс заходів – економічних (стрімке збільшення податкового тиску), агітаційно-пропагандистських (формування образу «куркуля» як ворожого елемента в селі в пресі, показові судові процеси) та репресивних (реквізиції хліба, арешт і продаж майна). За висновком історика, у комплексі ці заходи дали позитивні для режиму результати [552].

Історії становлення та розвитку органів держбезпеки на Поділлі свою книгу присвятив В. Вітковський [342]. Характеризуючи діяльність органів ВУНК, автор намагався уникати однозначних оцінок. Боротьбу двох антагоністичних сил – чекістів та повстанців [переважно селянства – *Авт.*] – В. Вітковський висвітлює як трагізм протистояння двох ідеологій, де представники обох таборів однаково вчиняли злочинні дії. Утім, на нашу думку, такий контекст нівелює поняття «жертви» і «ката», що посилюється відсутню чіткої позиції автора щодо радянської окупації України.

Чималий внесок у дослідження теми діяльності каральних органів на Поділлі та репресій загалом зробили викладачі Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серед них варто відзначити С. Калитка, П. Кравченка, І. Романюка, П. Григорчука, Ю. Зінька, С. Сергійчука, А. Лисого, праці з історії Поділля яких уміщено в університетському збірнику [569]. Фахівці розглядали різноманітні проблеми взаємовідносин радянської влади та населення, висвітлювали питання колективізації, розкуркулювання, голоду та масових репресій.

Окремі аспекти репресивної більшовицької політики на Поділлі дослідженні В. Жезицьким [535, 639], В. Рекрутом [678]. Церква на Поділлі, як об'єкт радянського терору, вивчалася О. Логіновим [556], А. Матвєєвим [654], Ю. Зіньком [641]. Аналіз репресій проти інтелігенції здійснив В. Савчук [599], О. Гавриш [631]. Окрема тематика досліджень – репресії проти національних громад, переважно польських, вивчалася Г. Стронським [680] та Г. Мокрицьким [656].

Проблема функціонування радянських спецслужб та репресивної політики радянської влади продовжує бути сферою наукових інтересів українських дослідників. Лише за період з 2014 р. по 2018 р. було захищено декілька докторських та кандидатських робіт із зазначеної проблематики. Серед них і проаналізоване нами дослідження Л. Бабенко [682], що згодом було оформлене в монографію [330]. Важливим для розуміння ролі радянських органів держбезпеки в соціально-економічному житті суспільства доби НЕПу стало дослідження С. Лясковської [687]. Історикиня продемонструвала масштабність роботи чекістських органів в різних секторах радянської економіки, їхню роль у боротьбі з економічними і посадовими злочинами. С. Лясковська висвітлила значення радянських спецслужб як у захисті економічних інтересів радянської держави і громадян, так і в контексті репресивної політики більшовицької влади щодо приватного сектору. Значну увагу дослідниця приділила методам роботи чекістських органів, зокрема їхній ролі у фальсифікації «Шахтинської справи» та інших.

Серед інших варто відзначити наукові роботи С. Труш та В. Скрипчука. Об'єктом уваги обох дослідників стала діяльність чекістських структур на Харківщині. Так, у роботі С. Труш [696] значна увага приділена становленню репресивних органів радянської влади, їхньому місцю в більшовицько-українській війні, реалізації «червоного терору» тощо. У дослідженні В. Скрипчука [694] проаналізовано структуру, функції та кадрове забезпечення чекістських органів Харківщини доби НЕПу. На основі широкого кола архівних документів відтворено соціальний портрет місцевих чекістів, з'ясовано форми і методи репресивної діяльності спецслужб, використання їхнього потенціалу в боротьбі з політичними опонентами більшовицької влади, охарактеризовано їхню роль у сфері економіки радянської держави.

Заслуговують на увагу докторські роботи В. Васильєва, Н. Романець та Л. Гриневич. Так, В. Васильєв [336], аналізуючи відносини радянського керівництва України і Росії, визначив особливості використання органів держбезпеки в конфліктах інституційного та особистого характеру. Учений доводить, що певні

протиріччя українського субцентру влади з політикою «революції згори» Й. Сталіна в Україні, були причиною знищення українського радянського керівництва органами НКВС у 1936–1938 рр.

У дослідженні Н. Романець [692] проаналізовано роль радянських спецслужб у здійсненні репресивної політики радянської влади в українському селі. У цьому контексті охарактеризовано взаємовідносини між органами юстиції, чекістськими та партійно-радянськими структурами, з'ясовано масштаби та наслідки їхніх репресивних дій.

Л. Гриневич [685] здійснила комплексне дослідження маловідомої раніше теми голоду в 1928–1929 рр. у радянській Україні. Дослідниця обґрунтувала, що цей голод в своїй основі був наслідком голодотворної політики більшовиків як складника репресивної діяльності комуністичних інституцій спрямованої на подолання суспільного опору.

Цікавими є дослідження О. Попової [690], яка здійснила аналіз формування образу внутрішнього ворога засобами радянської пропаганди. Дослідниця проаналізувала процес створення двох антагоністичних типів – героя-чекіста і «ворога народу». С. Сліпущенко [695] приділив значну увагу органам ДПУ-НКВС у формуванні та зміцненні тоталітарного режиму на Півдні України й охарактеризував особливості використання репресивних органів у боротьбі з місцевою інтелігенцією.

Важливою для розуміння особливостей функціонування радянських спецслужб є кандидатська робота В. Рубана [693]. Дослідник на основі широкого кола архівних документів вивчив настрої та поведінку населення Поділля у 1920–1930-ті рр. Оскільки в основу дослідження лягли матеріали діяльності органів ДПУ та їхніх відносин з партійно-радянськими структурами, історик значну увагу приділив інформаційно-аналітичній роботі спецслужб.

Проблематику реалізації радянського державного терору та діяльності комуністичних спецслужб активно вивчали і російські історики. Серед них варто виокремити праці О. Хлевнюка [451-453], О. Яковлева [475-476], В. Хаустова [450, 607], О. Мозохіна [396]. Більшість робіт названих авторів використані нами як фоніві. Так, дослідження О. Хлевнюка було цінним для розуміння особливостей

функціонування такого політичного органу як політбюро, що на практиці ухвалював усі найважливіші рішення в СРСР, у тому числі ті, які приводили в дію репресивний механізм. Історик продемонстрував особливості внутрішньопартійної боротьби і формування так званої групи Й. Сталіна, що всіляко підтримувала застосування державного терору проти громадян [451]. У своїх працях О. Яковлев осмислював природу більшовизму, аналізував теоретичні і практичні передумови застосування терору як засобу управління. Автор переконаний, що діяльність органів НКВС була повністю підпорядкована верховці Компартії СРСР на чолі з Й. Сталіним. У роботі В. Хаустова і Л. Самуельсона зустрічаємо схожі оцінки [450]. Окрім того, вчені проаналізували розгортання репресивної політики в середині 1930-х рр., яка завершилася масовим терором 1936–1938 рр. Історики звернули увагу на особливості репресивної політики, спрямованої проти національних меншин та іноземних громадян. Вони стверджували, що шпигунська істерія створювалася штучно, а організація показових судових процесів мала продемонструвати наявність розгалуженої мережі іноземних розвідок [450, с. 46]. О. Мозохін проаналізував правові аспекти позасудових повноважень органів держбезпеки і опрацював статистичні відомості спецслужб [396].

Важливими для розуміння специфіки діяльності репресивного апарату є праця О. Теплякова [443], в якій висвітлено механізм виконання смертельних приписів. Не менш цікавим є дослідження історика [601], що стосується особистісного портрету співробітників радянських спецслужб та характерних особливостей їхнього повсякдення. У праці наводяться відомості про низький моральний та освітній рівень чекістів, їхнє систематичне пияцтво і порушення «соціалістичної законності» та методи боротьби керівництва із морально-побутовою деградацією співробітників ОДПУ СРСР.

Проблему політичних репресій за національною ознакою вивчали Н. Охотін, А. Рогінський [575, 577], які дослідили трагічну долю польських та німецьких спільнот у СРСР під час масових «національних операцій» 1937–1938 рр. Порівнюючи обидві національні операції, дослідники звернули увагу на процес підготовки та регламентації цих репресивних акцій. Так, польська операція в

організаційному плані була доволі деталізованою, на відміну від німецької. Окрім того, наказ НКВС СРСР №00485 слугував певною інструкцією для здійснення інших репресивних акцій за національним спрямуванням.

Цікаві роботи Н. Петрова, О. Кокуріна і К. Скоркіна [388, 407-408]. Особливу увагу викликає праця «Кто руководил НКВД», в якій вміщено біографічну інформацію про 525 керівників радянських спецслужб [408]. Чимало співробітників НКВС, портрети яких представлені у книзі, значною мірою пов'язані з Україною та Поділлям зокрема.

Отже, проаналізувавши історіографічний доробок з проблематики діяльності радянських органів держбезпеки в Україні й на Поділлі, констатуємо значну увагу дослідників до історії радянських спецслужб загалом та діяльності територіальних апаратів зокрема. На нашу думку, сучасна історіографічна тенденція вивчення історії державного терору має певні особливості. Характерною рисою стало вивчення специфіки регіонів у контексті реалізації державного терору та окремих репресивних акцій.

Друга особливість полягає у спрямованості досліджень на каральну практику проти окремих соціальних груп населення. Також виокремлюється науковий доробок щодо вивчення механізму репресій національних громад, передовсім поляків, німців, румун, греків тощо. Четверта ознака історіографічного дискурсу – дослідження методів утілення репресій, зокрема через реалізацію політики голоду, масових арештів, депортацій, розстрілів. У цьому контексті найбільша кількість праць опублікована про Голодомор 1932–1933 рр. та «Великий терор» 1937/1938 рр.

Однак наявна на сьогодні історіографія не охопила всього спектру проблем діяльності репресивних структур. Якщо функціонування органів ВНК-ДПУ-НКВС у республіканському масштабі досліджується доволі активно, то на регіональному рівні бачимо лакуни. Для прикладу, діяльність органів держбезпеки на території Поділля повністю не висвітлено, особливо період 1928–1938 рр. Наявний історіографічний доробок з цього часового відрізка тематично та ідейно різноманітний. Найбільше досліджено, як уже зазначалося, теми Голодомору та «Великого терору», при цьому інші періоди залишаються без достатньої уваги.

Основні хронологічно-тематичні студії часто розглядали репресії вже як наслідок діяльності репресивних органів або реалізації наказів Кремля, упускаючи, таким чином, сам процес та механізм реалізації державного терору. Специфіку Поділля в реалізації органами держбезпеки сталінської політики повністю не висвітлено, досі не з'ясовано механізм їх взаємодії із партійними структурами, іншими радянськими органами. Такий стан наукової розробки зумовлює необхідність написання комплексної праці про діяльність органів державної безпеки на Поділлі.

1.2. Характеристика джерельної бази

Виявлена джерельна база пропонованого дослідження дозволила реалізувати поставлені наукові завдання. Для цього було залучено якомога ширше коло джерел, які можна поділити на такі групи: 1) архівні документи, 2) законодавство СРСР та УСРР-УРСР у сфері діяльності радянських органів державної безпеки та інших правоохоронних та судових інститутів, 3) документи та матеріали, опубліковані в тематичних збірниках і науково-документальних виданнях, 4) довідково-статистичні видання, 5) періодика, 6) спогади співробітників радянських органів держбезпеки.

Основні документи зберігаються в архівосховищах ГДА СБ України та його територіальному підрозділі в м. Вінниця, територіальному підрозділі ГДА МВС України в м. Вінниця, державного архіву Вінницької області.

Документи радянських органів державної безпеки стали основним джерелом для вивчення функціонування репресивного апарату із середини. Порівняльний аналіз відомчих матеріалів із документами партійно-радянських органів дозволив критично оцінити й інтерпретувати віднайдений фактичний матеріал.

Нормативно-розпорядчі документи з фонду 9 (Нормативно-розпорядчі документи ЧК-КГБ) ГДА СБ України надали можливість описати організаційно-штатні зміни структури ДПУ-НКВС радянської України та його територіальних апаратів, мотиви кадрових призначень, дисциплінарних стягнень чекістів, вивчити корегування проведення репресивних акцій через директивні розпорядження керівництва ОДПУ-НКВС СРСР, ДПУ-НКВС УСРР-УРСР, проведення оперативно-слідчої та агентурної роботи.

Архівні документи фонду 1 (Відомчі нормативно-правові та розпорядчі документи) ГДА СБ України м. Вінниця надали змогу вивчити нормативні та розпорядчі документи територіальних органів ДПУ-НКВС, що дислокувалися на Поділлі. Це, головним чином, документи щодо кадрового забезпечення місцевих чекістських апаратів, їхньої поточної діяльності. Використовуючи кадрові накази, накази про дисциплінарні стягнення та заохочення, поточне листування, удалося дослідити взаємовідносини співробітників обласного УНКВС. Зокрема, документи розкрили підстави застосування покарань, види правопорушень, закономірність обрання тих чи інших санкцій до чекістів залежно від займаної ними посади. Опрацювання таких матеріалів дозволило зрозуміти професійне середовище та ситуацію, в яких доводилося працювати співробітникам відомства.

Документи фонду 12 (Особові справи колишніх співробітників органів держбезпеки) ГДА СБ України та фонду 3 (Особові справи співробітників органів держбезпеки) ГДА СБ України м. Вінниця забезпечили можливість відтворити портрет співробітника територіального апарату, простежити шляхи потрапляння до ВУНК-ДПУ-НКВС, кар'єрний ріст, участь у реалізації масових операцій. В окремих випадках особові справи на подільських чекістів не були повністю укомплектовані необхідними документами, адже відомості про того чи іншого чекіста обмежені моментом його переведення з територіальних органів держбезпеки Поділля в іншу місцевість. За таких умов додаткову інформацію довелося виявляти в інших обласних відомчих архівах чи ГДА СБ України.

У фонді 16 (Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР) ГДА СБ України сконцентроване секретне та несекретне діловодство секретаріату ДПУ-КДБ УСРР-УРСР. Тут містяться інформаційно-аналітичні документи спецслужб, результати їхньої оперативно-слідчої роботи, відомості про хід та підсумки слідства окремих кримінальних справ, фігурантами яких були партійно-радянські діячі. Важливим джерелом для вивчення поточної діяльності органів держбезпеки стало листування всередині відомчої вертикалі та між партійно-радянськими і чекістськими структурами в розрізі центр-периферія. Завдяки цьому вдалося вивчити різні

аспекти діяльності спецслужб, специфіку ухвалення управлінських рішень та механізму реалізації державного терору.

У фонді 42 (Оперативно-статистична звітність КГБ) ГДА СБ України зосереджена оперативно-статистична звітність радянських органів держбезпеки УРСР. Корпус цих матеріалів містить відомості щодо результатів репресивної діяльності, зокрема про кількість облікованих осіб як потенційно неблагонадійних, кількість арештованих та засуджених. В окремих випадках наведені результати оперативної та агентурної роботи, у тому числі за так званими «лініями роботи». Статистика доби «Великого терору» дозволяє простежити реалізацію масових репресій у розрізі виконання оперативних наказів НКВС СРСР – № 00447, № 00485, № 00439 та ін. Не менш важливими дослідженнями стали відомості про національний та соціальний склад репресованих, а також про форму покарань і органи, які їх визначали.

Поряд із цим у зазначеному фонді містяться документи про механізм реалізації однієї із наймасовіших репресивних операцій згідно з оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів», що в середовищі чекістів отримала назву «куркульської». У справі № 32 зібрано матеріали підготовки, реалізації та підсумків цієї операції. Це – оперативні плани вилучення куркулів по 1-й і 2-й категорії, сам наказ НКВС СРСР № 00447, протоколи оперативних нарад з підготовки проведення операції, довідки про ліміти репресій, заявки від начальників обласних УНКВС на збільшення лімітів на репресії тощо.

Для дослідження регіональної специфіки оперативно-слідчої роботи дисертант опрацював фонд 4 (Літерні справи) у ГДА СБ України, м. Вінниця. Цей вид оперативно-облікових документів має потужний інформаційний потенціал. Літерні справи відкривалися за «лінією роботи» («українська контрреволюція», «шпигунство», «сектанство»), за територіальним поділом – на певний населений пункт, на об'єкт господарства – радгосп, МТС тощо. У таких справах інформація накопичувалася тривалий час, іноді декілька десятиліть [411, с. 324-325].

Також дисертант опрацював протоколи «двійок», «трійок» НКВС, списки репресованих за національними лініями, акти про виконання «вищої міри соціального захисту» тощо.

Важливими для нашого дослідження стали фонди ГДА МВС України, м. Вінниця. Із 1934 р. структурно органи Робітничо-селянської міліції знаходилися в об'єднаному наркоматі внутрішніх справ. Зберігаючи формальну незалежність, поточна робота співробітників міліції координувалася керівництвом органів держбезпеки. Тому в ГДА МВС України та його територіальних підрозділах збереглися матеріали про діяльність чекістських структур. Під час написання роботи було опрацьовано фонд 1 (Накази, розпорядження НКВС, УМВС у Вінницькій області). Серед документів – накази нач. обласного ДПУ-УНКВС [загальні та по особовому складу – *Авт.*]. Зазначені документи вперше вводяться в науковий обіг. Виявленні накази допомогли реконструювати структуру управління обласного УНКВС по Вінницькій області. Накази по особовому складу дозволили простежити кадрові ротації органів ДПУ-НКВС Поділля, дослідити й упорядкувати керівний та кадровий склад місцевих апаратів спецслужб.

Використання інформаційного потенціалу документів радянських спецслужб вимагає від дослідника критичного підходу до такого роду джерел. Одним із перших науковців, який звернув увагу на необхідність детального опрацювання слідчих матеріалів радянських спецслужб, був С. Білокінь [500-501, 620]. До цієї проблеми зверталися також О. Гранкіна, Д. Мельничук, Н. Московченко [350], які зауважили, що робота з архівно-кримінальними справами репресованих вимагає значного рівня теоретичної і практичної підготовки дослідника. У методичних вказівках учені зазначали, що для осмислення та інтерпретації відомостей зі справ репресованих громадян, необхідно звертати увагу на відповідну політичну чи соціальну стратегію вищого політичного керівництва – відхід від політики НЕПу, курс на індустріалізацію, колективізацію і розкуркулення або ж вишукування винних у провалах чи недоліках певного політичного курсу [350, с. 18].

Авторську схему класифікації джерел з історії «Великого терору» запропонував Г. Папакін [662]. Він зазначив, що весь документальний масив можна розділити на

дві категорії – джерела антирадянського спротиву та жертв державного терору і джерела, створені партійно-радянськими інституціями. Така класифікація дозволяє охопити весь спектр джерел, які хоча б якимось чином здатні надати інформацію про досліджуваний період.

Характеристику інформаційних матеріалів органів ВНК-ДПУ здійснила Г. Капустян, яка акцентувала на доволі значному ступені їхньої достовірності [546]. Окрім того, таке джерело дозволяє досліднику дізнаватися не лише конкретні події і факти, що зафіксовані спецслужбами, але й вивчати ступінь включеності останніх у певні суспільні процеси.

Вчені Р. Подкур та В. Ченцов здійснили джерелознавчий аналіз документів радянських органів держбезпеки. Науковці довели вагомий інформаційний потенціал такого роду джерел. Однак, використання документів колишніх радянських спецслужб для наукових досліджень вимагає відповідного рівня джерелознавчої критики. Наприклад, під час опрацювання інформаційно-аналітичних документів ВНК-ОДПУ-НКВС варто пам'ятати, що для чекістів головним критерієм оцінки людей була їхня лояльність до радянської влади. Окрім того, в таких інформаційних документах необхідно враховувати певний ступінь суб'єктивізму, що обумовлений відповідним ідеологічним переконанням співробітника спецслужб. Проте, на думку дослідників, суб'єктивізм чекістів у сприйнятті та відтворення інформації автоматично не означав недостовірність джерела, а слугував певним способом відображення тодішньої реальності. Тому, не зважаючи на певну специфіку походження документів радянських спецслужб, вони залишаються доволі репрезентативними [411, с. 233-234, 340].

Також джерельну базу дисертаційної роботи склали фонди Державного архіву Вінницької області: ф. П-29 (Вінницький окружний комітет КП(б)У), ф. П-31 (Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У), ф. П-33 (Тульчинський окружний комітет КП(б)У), ф. П-87 (Вінницький міськком КП(б)У), ф. П-136 (Вінницький обком КП(б)У).

Через аналіз директивних партійних документів розкривається система взаємодії партійних органів та органів державної безпеки, визначається їхня роль у

політичному та економічному житті регіону, кадровій політиці тощо. У листуванні між партійними структурами як на регіональному рівні, так і місцевих партійних осередків із ЦК КП(б)У порушувався цілий спектр питань суспільно-політичного та господарського характеру.

Інформаційні записки районних, окружних й обласних партійних комітетів про політичну ситуацію були складені здебільшого на підставі матеріалів місцевих апаратів органів державної безпеки. Також останні надсилали секретарям зазначених партійних осередків підготовлені інформаційні доповідні записки про виявлені випадки антирадянських настроїв, поведінки, фактів економічного «шкідництва» тощо. Після ознайомлення із зазначеною інформацією партійні керівники приймали відповідні кадрові та організаційні рішення.

В інформаційних доповідних записках партійно-радянських комісій про обстеження певного підприємства чи установи або ж окремої території репрезентована інформація про національний склад населення, його соціальну стратифікацію, політичні погляди, типові форми поведінки, економічний потенціал тощо.

Аналіз протоколів конференцій, зборів, пленумів, засідань бюро партійних осередків дозволив відтворити внутрішні процеси та механізми ухвалення партійних рішень щодо кадрів органів держбезпеки, реагування на інформаційно-аналітичні записки територіальних органів ДПУ-НКВС про політико-економічну ситуацію в регіоні, політичну лояльність/нелояльність місцевих партійно-радянських керівників тощо. У цьому виді джерел чітко простежується роль керівників місцевих апаратів держбезпеки в обговоренні та ухваленні управлінських рішень. Останні на порядку денному подавали чергові чи позачергові звіти про результати діяльності органів ДПУ-НКВС або ж доповідали про поточний політико-економічний стан регіону. У стенограмах також зафіксовані пропозиції керівників чекістського відомства щодо вжиття відповідних заходів у тій чи тій ситуації.

Варто виокремити документи кадрового забезпечення органів державної безпеки. У документах партійних осередків районного, окружного й обласного рівня відображені принципи відбору кадрів для органів ДПУ-НКВС. Це нормативно-

розпорядчі документи, що регламентували рекрутизацію партійців і комсомольців для роботи в органах державної безпеки. У запитах до партійних осередків щодо подання відповідних кандидатур на вакантні посади чекістських структур виявлений відповідний перелік вимог до майбутніх співробітників спецслужб. Віднайдено чимало фактів, коли партійні органи не мали відповідного кадрового резерву, який би відповідав необхідним вимогам. Тому керівництво територіального апарату зверталось до центрального та республіканського керівництва ДПУ-НКВС щодо надсилання необхідних кадрів для заповнення вакансій.

На окрему увагу заслуговують матеріали чисток партійних організацій, адже при оцінці політичної лояльності використовувалися матеріали спеціальної перевірки, що проводилися співробітниками держбезпеки. Переважно ця інформація компрометувала партійно-радянських працівників. Аналіз документів партійних чисток дає чітке уявлення про мету такої кампанії, а також політичні передумови та підстави для позбавлення партійного квитка комуністів.

Під час написання дослідження також був проведений аналіз законодавчих актів, якими визначали компетенцію та функції радянських спецслужб, встановлювали та санкціонували різні види покарань за правопорушення, стимулювали чи гальмували темп репресивного механізму. Це були постанови, положення, декрети вищих органів радянської влади – ВУЦВК і РНК УСРР-УРСР та ВЦВК і РНК СРСР. Опрацювання законодавчої бази засвідчило, що з другої половини 1920-х рр. відбувалося розширення повноважень і сфери діяльності радянських спецслужб. Так, окрім політичної складової, в їхній роботі все більше важили економічні та культурні аспекти суспільного життя [271]. Однак головним недоліком збірників офіційно-опублікованих законодавчих актів була відсутність у них політичних рішень з грифами «таємно» і «цілком таємно».

У 1927 р. ВУЦВК і РНК УСРР було прийнято нові кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси, в яких зріс вплив та розширилася компетенція органів ДПУ на здійснення правосуддя та репресивної політики в республіці [274].

Рішення керівництва Комуністичної партії СРСР спрямовували діяльність радянських органів держбезпеки [271-273]. Однак офіційні публікації такого роду

джерел не містять тих визначальних документів, що повністю демонструють злочинний характер більшовицької влади. Лише з розпадом Радянського Союзу для дослідників стали доступними таємні рішення вищого партійного керівництва, які згодом почали оприлюднюватися для широкого загалу.

Типовою тенденцією сучасної історичної науки останніх років у вивченні проблем діяльності радянських органів державної безпеки стала підготовка та публікація збірників документів і науково-документальних праць. Видання науково-документальної серії «Лубянка» містять документи щодо оперативної роботи органів держбезпеки, накази та розпорядження партійних органів, котрі стосувалися їхньої діяльності [388].

Помітною подією стала публікація російськими дослідниками документів, де розкрито діяльність радянських органів державної безпеки на селі, перебіг політики колективізації та розкуркулення, у тому числі в Україні та на Поділлі [298-301]. Вагомим для гуманітаристики стало семитомне документальне видання з історії сталінського ГУЛАГу. У першому томі опубліковані документи органів держбезпеки, керівних партійно-радянських структур про планування, проведення та результати основних репресивних акцій у СРСР [289]. Ці матеріали засвідчили динаміку сталінського терору та виявили основні механізми його реалізації. У другому томі вміщено матеріали про формування структур радянських каральних органів та їхній кадровий склад. Матеріали дозволили простежити основні етапи реорганізації апарату ОДПУ-НКВС на всесоюзному рівні та характеризували кадрову політику таких органів [290].

Серед українських публікацій варто відзначити збірник, підготовлений Ю. Шаповалом, В. Пристайком, В. Золотарьовим [463]. Тут уміщено раніше недоступні дослідникам матеріали, що розкривають невідомі сторони оперативної діяльності органів держбезпеки у 1920–1930-х рр. у Подільському регіоні.

Чимало документальних матеріалів про різні аспекти діяльності органів держбезпеки опубліковані в спеціалізованому науково-документальному журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» [314]. Перебіг політичних репресій у краї та роль органів державної безпеки в здійсненні таких відображено в документальних

частинах уже згадуваних книг «Реабілітовані історією. Вінницька область». Також цікавими для нас є документи, що опубліковані в третій книзі «Реабілітовані історії. Хмельницька область» [418]. Вони дозволяють проаналізувати особливості процесу виходу із «Великого терору» в регіоні, а також прослідкувати типи поведінки та реакції чекістів – виконавців масових убивств, яких вище партійне керівництво посадило на лаву підсудних і звинуватило в «порушенні соціалістичної законності».

Серед опублікованих джерел варто згадати науково-документальне видання «Розсекречена пам'ять» [297], де репрезентовані документи діяльності спецслужб під час реалізації Голодомору 1932–1933 рр. Паралельно із організацією голоду придушували будь-які прояви опору владі, знищували явних чи потенційних організаторів непокори, а також зовсім безневинних людей. Так, у доповідній записці голови ДПУ УСРР С. Реденса генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіорові про заходи із проведення операції проти «куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів» від 22 листопада 1932 р. зазначено, що по Вінницькій області за лінією особливого відділу ДПУ до ліквідації подано 41 агентурну справу (315 осіб), а за лінією секретно-політичного відділу – 35 групових агентурних розробок (198 осіб) [297, с. 324-327].

Нові документи опубліковані в тритомному науково-документальному виданні «Відлуння Великого терору» [280-282]. Так, у першому томі вміщено протоколи і стенограми партійних зборів та оперативних нарад чекістів, на яких обговорювалася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 18 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» [280]. Наявність окремих «перегинів» кожним управлінням НКВС УРСР, у тому числі й Вінницьким, пояснювалося диверсійною роботою «ворогів народу», які проникли до органів НКВС. Про це говорив, зокрема, і нач. Вінницького УНКВС І. Корабльов на закритих зборах парторганізації УДБ ВОУНКВС від 26 грудня 1938 р. Він зазначив, що серед причин таких помилок була злочинна діяльність зрадників у їхньому апараті. З логіки виступу І. Корабльова зрозуміло, що порушень могло бути значно більше, якби не його робота по «оздоровленню» колективу. Однак це було очевидною нісенітницею, позаяк чистка відбувалася не за конкретними фактами порушень кожного окремого

співробітника, а за «традиційними» чекістськими критеріями – соціальне походження, політична неблагонадійність, наявність родичів за кордоном чи репресованих рідних [280, с. 32-33].

Значний документальний масив щодо проблеми масових репресій за національним спрямуванням вміщено у збірнику, присвяченому антипольській операції НКВС [279]. Видання реалізовано завдяки плідній співпраці науковців з Інституту історії НАН України, співробітників ГДА СБ України та УІНП. Важливим кроком до вивчення проблеми «Великого терору» в контексті проведення етнічних чисток у республіці став нещодавній вихід у світ збірника документів, що присвячений «німецькій операції» [275]. У книзі зібрані документи, в яких висвітлено підготовку та реалізацію масової репресивної акції проти німецької національної громади. Опубліковані матеріали відображають як республіканський аспект, так і регіональні особливості етнічної чистки.

Документи про політичні репресії на території Поділля опубліковано в тематичних збірниках [296, 292]. Вони свідчать про масовий спротив населення сталінській політиці – у 1930 р. радянську владу вдалося ліквідувати у 73 подільських селах. Саме органи держбезпеки займалися відновленням комуністичного порядку та «вчищенням класово-ворожих елементів» у прикордонних із Польщею та Румунією районах. Опубліковані документи дозволили простежити механізм депортацій населення, практикованих органами ДПУ, і розкрити окремі аспекти репресій як проти різних соціальних груп, так і стосовно окремих представників партійно-радянських структур. Поряд із цим, такі матеріали забезпечили можливість дослідити ставлення пересічних громадян до співробітників держбезпеки та представників партійно-радянської номенклатури і простежити динаміку реакцій населення на різноманітні заходи радянської влади.

Для підготовки дослідження використовувалися офіційні довідкові видання про адміністративно-територіальний поділ УСРР-УРСР [301-304, 310-311, 397]. Зміна адміністративного устрою обумовлювалася пошуком ефективної моделі управління територіями, що, на думку партійно-радянського керівництва, полягала у їхній максимальній контрольованості. Саме з метою щільного «охоплення» певної

території створювали переважно рівномірні адміністративні одиниці, не враховуючи усталені економічні та соціокультурні особливості регіону. Адміністративно-територіальні зміни спричиняли відповідні перетворення в структурі територіальних органів ДПУ-НКВС.

Довідкові видання, де відображена соціальна, національна і кількісна репрезентація населення СРСР та підрадянської України, також стали джерельною базою дослідження [305-308, 309, 312].

Для підготовки дисертаційної роботи була опрацьована тогочасна преса республіканського і місцевого рівня. Проаналізовано публікації, що стосувалися діяльності органів державної безпеки, зокрема гучне відзначення ювілеїв – 10, 15 і 20 років із дати створення ВНК [247-251, 253-259, 265-269]. Цим подіям були присвячені окремі випуски, в яких всебічно героїзували діяльність «меча і щита революції» – органів ВНК-ВУНК та їхніх правонаступників ОДПУ-ДПУ-НКВС. Дослідницьку увагу привернули програми офіційного святкування цих ювілейних дат – урочисті промови місцевих управлінців у театрах і клубах, прослуховування та перегляд святкових концертів та пропагандистських фільмів тощо. Також проаналізовано пропагандистські публікації про поточну роботу радянських спецслужб.

Хоча спогади позначені суб'єктивністю, автор також використав цей вид джерел. Спогади Г. Агабекова [326], Ф. Фоміна [449], М. Шрейдера [472], П. Судоплатова [442], Г. Санникова [433] підтверджували, розкривали окремі нюанси поточної оперативної та агентурної діяльності. Окремі історики критично ставляться до використання спогадів як джерела дослідження. Так, на думку С. Білоконя, спогади чекістів «зовсім убого виглядають» [501, с. 54]. Однак, на нашу думку, у цих працях віддзеркалено ті процеси державного терору, в якому їх автори безпосередньо брали участь. Тому такі джерела варто використовувати для усебічного розкриття обраної теми.

Отже, залучення значного масиву віднайдених архівних документів, чимало з яких дисертант уперше вводить до наукового обігу, а також опублікованих документів і матеріалів, мемуарної літератури дозволило сформувати цілком

репрезентативну базу дослідження. Означене коло джерел є достатнім для реалізації заявленої мети дослідження і виконання поставлених завдань.

1.3. Методологія і методи дослідження

Методологічною основою дисертаційного дослідження є системний підхід до вивчення суспільно-політичних та соціально-економічних явищ і процесів у їх взаємозв'язку. Зазначений підхід базується на принципах науковості, історизму, об'єктивності, всебічності, неупередженості, історичної логіки, системності та наступності. Використання принципу науковості дозволило використовувати в роботі лише перевірені та апробовані роботи інших науковців. Науковий підхід забезпечив випрацювання критичного ставлення до певних явищ та процесів, а також результатів їхнього аналізу іншими суб'єктами. Дотримання принципу історизму дозволило розглядати суспільно-політичні процеси та явища в розвитку і динаміці, враховувати історичне середовище та його унікальні часово-просторові детермінанти. Не менш важливим у цьому контексті є врахування багатоаспектності і багатофактності об'єкта дослідження. Принцип об'єктивності реалізовувався завдяки залученню різного комплексу джерел. Застосування принципів всебічності й неупередженості забезпечило уникнення поверхових суджень та інтерпретацій. Поєднання принципів історичної логіки, системності й наступності дозволило розглядати закономірності й динаміку процесів, встановлювати належні причинно-наслідкові зв'язки.

Для реалізації мети і поставлених у дослідженні завдань дисертант використовував загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Так, порівняльно-історичний та критичний методи лягли в основу вивчення наукової розробки проблеми: визначення належності авторів до певної історичної школи, урахування історичних умов проведення досліджень тощо.

Через проблемно-хронологічний метод проаналізовано зміни в структурі органів ДПУ-НКВС та їхні взаємовідносини з партійно-радянськими структурами на різних етапах реалізації сталінської політики в регіоні. Зазначений аспект роботи проводився з урахуванням методу системного та структурно-функціонального

аналізу, без яких важко охарактеризувати й інтерпретувати організаційну структуру спецслужб.

Статистично-аналітичний метод застосовувався для опрацювання соціально-економічних показників Подільського регіону, національного та соціального складу населення, соціально-психологічного портрету співробітника радянських органів держбезпеки, а також вивчення проблеми їхньої відповідальності за правопорушення. Окрім того, опрацювання статистичної звітності щодо кількості репресованих, облікованих громадян, відкритих та реалізованих справ також вимагало застосування методу статистичного аналізу. У цьому контексті використовувався також метод узагальнення і систематизації, зокрема щодо отриманих результатів, інтерпретації показників та формування висновків. Також означений метод використано під час опрацювання історіографічної та джерельної бази дослідження.

Опрацювання архівних матеріалів здійснено завдяки методам джерелознавчого аналізу – верифікації і класифікації джерел, встановлення місця і часу походження документа, визначення способів, умов та мети його створення тощо.

Для відтворення соціально-психологічного портрета чекіста дисертант послуговувався історико-антропологічним підходом, у контексті якого використано просопографічний, біографічний та персонологічний методи. Встановлення біографічних відомостей співробітників спецслужб допомогло з'ясувати особливості соціалізації майбутніх співробітників карального відомства, охарактеризувати формування їхнього світогляду та встановити закономірності в системі кадрового забезпечення органів держбезпеки.

Під час написання дисертації використовувався метод міждисциплінарного синтезу, який проявлявся у застосуванні спеціалізованих методів інших наук (психології, політекономії, політології, теорії держави і права, адміністративного і кримінального права тощо), а також їхньої термінології.

Теоретико-методологічна основа нашого дисертаційного дослідження поряд із вибором та застосуванням різноманітних дослідницьких підходів передбачає і використання відповідної термінології, зокрема ключового поняття – «радянські

органи державної безпеки». Традиційно під цим терміном розуміють органи ВНК-ВУНК-ОДПУ-ДПУ-НКВС-НКДБ-МДБ-КДБ, що були покликані забезпечувати внутрішню та зовнішню безпеку радянської держави. На нашу думку, окремої узгодженості вимагає використання таких термінів як радянські «спецслужби» і «репресивно-каральні органи». Аналіз відповідної історіографії засвідчив, що до цього часу серед дослідників існують дещо відмінні погляди щодо застосування означених нами понять. Так, Р.Подкур у дослідженнях переважно ототожнює радянські органи держбезпеки із радянськими спецслужбами, поряд з цим він вживає й термін «каральні органи» [410-411]. Аналогічним підходом щодо використання такої термінології користується і В.Окіпнюк, який ставить знак рівності між радянськими «органами держбезпеки» і «спецслужбами» [401]. Натомість С.Кульчицький пропонує розділяти поняття «спецслужби» і «радянські органи державної безпеки», оскільки перші були складовою частиною других. Водночас систему державної безпеки вчений розглядав як «репресивну владну вертикаль, органічно поєднану з двома іншими вертикалями – диктаторсько-компартиійною і управлінською радянською» [646, с. 17]. Паралельно щодо органів держбезпеки історик вживав також поняття «каральні органи». У свою чергу Г.Папакін до репресивно-каральних органів, окрім традиційних НК-ДПУ-НКВС відніс також органи юстиції і прокуратури [662, с. 23], що, на нашу думку, є правильним. І.Білас до радянських органів державної безпеки застосував узагальнене поняття «репресивно-каральні органи» [331].

Цікаво, що в середовищі партійно-радянського керівництва, офіційних промовах, радянській пресі щодо органів ВНК-ДПУ застосовувався термін «каральні органи». Зокрема, простежуємо це в найвідомішій інтерпретації НК як «карального меча революції». Водночас, вживання поняття «репресивні органи» набувало дещо ширшого значення. Аналіз архівних документів партійно-радянських і відомчих органів засвідчив, що цей термін застосовувався до будь-яких органів, яким надавалися повноваження на здійснення репресивних заходів. Це були система юстиції, зокрема суди, органи прокуратури, органи ДПУ-НКВС і, навіть, місцеві сільради та уповноважені РПК і РВК. Так, у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 21

вересня 1929 р. у зв'язку з посиленням опору заможного селянства хлібним реквізиціям органам прокуратури і ДПУ пропонувалося посилити репресивні заходи і провести декілька показових судових процесів [138, арк. 319 зв.]. В інших документах зустрічаємо інформацію про впорядкування застосування репресій судами Вінниччини, які на серпень 1933 р. мали «розгнuzданий характер» [222, арк. 8-9]. Таким чином, в офіційних документах вказувалося, що репресії застосовували прокуратура, суди і органи ДПУ. Зважаючи на це, вважаємо доцільно зазначити, що в дослідженні під терміном «радянські органи державної безпеки» ми розуміємо територіальні органи ДПУ-НКВС УСРР-УРСР. Поряд із цим, ми застосовуємо означення «каральні» та «репресивні» органи, а також «радянські спецслужби». У випадках, коли мова іде про інші репресивні й каральні органи, ми на цьому наголошуємо окремо.

Отже, використання дисертантом комплексу загальнонаукових та спеціально-історичних підходів і методів, сприяло написанню наукового та об'єктивного дослідження відповідно до поставленої мети.

Висновки до розділу 1

Узагальнюючи питання аналізу та наукового осмислення теми дисертації, можна стверджувати, що проблема функціонування радянських органів державної безпеки досі залишається актуальною і є предметом зацікавлення вітчизняних та зарубіжних істориків. Ми проаналізували значний історіографічний спадок, який класифікувати таким чином: 1) доробки української та російської еміграції; 2) роботи радянських істориків; 3) праці західних вчених; 4) сучасні напрацювання українських і російських дослідників.

Опрацювання першого історіографічного блоку дозволило простежити процес професійного осмислення більшовицьких репресій на основі власних спостережень свідками тих подій, котрі завдяки еміграції зберегли своє життя, а також відповідні документи. Очевидно, що для таких праць притаманна певна суб'єктивність та емоційність в інтерпретації подій та явищ, а також обмежена джерельна база. Праці західних вчених характеризувалися глибоко розробленою методологічною основою

і залишалися чи не єдиними об'єктивними дослідження з цієї тематики. Але довгий час дослідження західних вчених були позбавлені належного документального підґрунтя, яке вдалося забезпечити лише після розпаду Радянського Союзу і доступу до архівів. Історіографія радянського періоду характеризувалася однотипністю в підходах, пануванням методологічної основи марксизму-ленінізму, наявністю усталених кліше в інтерпретації подій та у висновках. Сучасна українська та російська історіографії з початку 1990-х рр. і до сьогодні значно еволюціонували, переймаючи західну методологію та наукові підходи. В історіографічному доробку перших років відзначається емоційність істориків в оцінках суспільно-політичних процесів, бажання до висвітлення якомога більшого обсягу фактажів тощо. Тепер спостерігаються тенденції до переосмислення різних історіографічних оцінок, регіоналізації досліджень.

Проаналізована нами джерельна база відзначається репрезентативністю та складається із: корпусу архівних документів (фонди ГДА СБ України, ГДА СБ України, м. Вінниця, ГДА МВС, м. Вінниця, Державного архіву Вінницької області), значна частина яких є нововіднайденою і вводиться в науковий обіг уперше; законодавчої бази у сфері діяльності радянських органів держбезпеки; сукупності опублікованих матеріалів у різноманітних науково-документальних виданнях; довідково-статистичних видань; преси; спогадів співробітників колишніх радянських спецслужб.

Обрана методологічна основа та сукупність підходів для реалізації дисертаційного дослідження забезпечили вірогідність, об'єктивність та науковість результатів дослідження і дозволили сформуванню науково значимі висновки.

РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ТА ЇХНЄ МІСЦЕ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ПОДІЛЬСЬКИМ РЕГІОНОМ

2.1. Зміни в структурі територіальних органів ДПУ-НКВС

Пошук ефективної моделі управління державним апаратом у контексті реалізації політичного курсу спонукав партійне та відомче керівництво змінювати й структуру органів держбезпеки. Органи ДПУ-НКВС стали правонаступниками ВНК, що асоціювалася у мільйонів людей із машиною смерті. За попередньої згоди вищого політичного керівництва – політбюро ЦК РКП(б), у Москві постановою ВЦВК від 6 лютого 1922 р. Всеросійську надзвичайну комісію і її органи на місцях було реорганізовано в Державне політичне управління у структурі НКВС РСФРР. 9 лютого 1922 р. «Положення про ДПУ» схвалило політбюро ЦК РКП(б) [388, с. 25-24].

Р. Подкур, аналізуючи процес структурної перебудови органів ВУНК-ДПУ-НКВС, дійшов до висновку, що спецслужби радянської України від початку свого утворення не мали самостійного впливу на перебіг подій, а підпорядковувалися керівним органам ВНК-ДПУ-ОДПУ-НКВС у Москві. Зокрема, це засвідчувала організація республіканських структур, яка повністю визначалася спочатку російським, а згодом союзним керівництвом. Будь-які спроби продемонструвати самостійність у діяльності ВУНК наражалися на спротив керівництва ВНК в особі Ф. Дзержинського. Він доклав чимало зусиль аби зробити з ВУНК контрольовану філію свого відомства [670]. Тож не дивно, що рішення, ухвалені в Москві, були продубльовані в Україні – 22 березня 1922 р. постановою ВУЦВК було ліквідовано ВУНК й організовано ДПУ УСРР [412, с. 31].

Схожу думку щодо самостійності радянських каральних органів в Україні висловив С. Кульчицький. Проаналізувавши статус органів державної безпеки в системі більшовицького управління, він вказав на повну підпорядкованість каральних органів ДПУ УСРР російським. Наприклад, очільник республіканського ДПУ одночасно виконував обов'язки повноважного представника ДПУ РСФРР в Україні. Фактично через нього Кремль керував місцевим відомством, адже «йому

підпорядковувалися армійські і транспортні політичні відділи, а також війська ДПУ», – зазначив історик [646, с. 24-25].

Після утворення Радянського Союзу відбулися зміни у статусі репресивних органів, які з листопада 1923 р. перетворено в Об'єднане державне політичне управління СРСР [388, с. 34]. Окрім того, його було виведено з підпорядкування НКВС і передано до відання РНК СРСР. Така модель була запроваджена і в Україні. Голова ДПУ УСРР входив до складу уряду з правом дорадчого голосу, який згодом часто ставав вирішальним [412, с. 34].

В структурі ОДПУ СРСР перебували основні відділи ліквідованої ВНК. Однак центральний апарат ОДПУ постійно доповнювали новими відділами, чи управліннями, часто проходила їх реорганізація. У реформуванні радянського репресивного апарату застосовувалися принципи спадковості та аналогії: напрямки діяльності залишалися незмінними, а змінювалися лише їхня форма. Ці принципи стосувалися також і організаційних змін органів ДПУ-НКВС Поділля, що були побудовані за територіальним принципом.

З 1923 р. розпочалася адміністративно-територіальна реформа, в результаті якої у складі Подільської губернії було сформовано 6 округів – Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Могилів-Подільський, Проскурівський, Тульчинський [398, с. 11]. У кожному з округів почали діяти відповідні відділи ДПУ. З 1 серпня 1925 р. адміністративний поділ на губернії скасували й відбувся перехід на триступеневу систему управління – центр-округ-район [312, с. 19]. Того ж року Гайсинський округ був розформований, а більшість його районів відійшли до Тульчинського [405, с. 21].

Закономірно відбулася і реорганізація апарату ДПУ. Замість Подільського губернського відділу ДПУ діяли 5 окружних – Вінницький (нач. – М.Б. Корнєв), Кам'янець-Подільський (П.В. Семенов), Могилів-Подільський (М.С. Ямніцький), Проскурівський (Я.З. Камінський), Тульчинський (А.А. Петерс). Окружні відділи створювалися на правах колишніх губвідділів при місцевих виконавчих комітетах. Така система була узаконена постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 4 листопада 1925 р. «Про окружні відділи ДПУ» [271, 1925 р. № 87, с. 495]. Очолював окрвідділ

ДПУ начальник, якого призначали або зміщували наказом по ДПУ УСРР. Таким чином, утворилася система подвійного підпорядкування – пряме підпорядкування центру поряд з виконанням і звітуванням про результати роботи місцевим виконавчим і партійним комітетам.

Кількість штатних одиниць в окрвдділах ДПУ по УСРР була різною. Наприклад, у Могилів-Подільському окрвдділі ДПУ – 9, а в Катеринославському – 36 [402, с. 105]. Формування периферійної мережі органів ДПУ відбувалося таким чином: у великих районних центрах, або тих, що мали вагоме військово-стратегічне чи політичне значення створювалися райвідділення із штатною чисельністю 3 особи, інші райони обслуговували райапарати ДПУ, які формувалися з районного уповноваженого ДПУ та його помічника. Були випадки, коли окремі райони взагалі не мали апарату ДПУ, у такому разі цю територію обслуговувало найближче райвідділення ДПУ [584, с. 30]. На жаль, сьогодні повністю не вдалося встановити які райони округу мали райвідділення і райапарати ДПУ УСРР.

Відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 13 червня 1930 р. «Про реорганізацію округів» на території України було розформовано 13 округів, з яких 3 на Поділлі. Зокрема, Кам'янецький округ приєднано до Проскурівського округу, Тульчинський – до Вінницького та Уманського, Могилів-Подільський – до Вінницького [405, с. 22]. Відповідно скоротилися кількість окружних відділів ДПУ УСРР і на Поділлі – залишилися лише Проскурівський (І.Г. Ленський) і Вінницький (М.Д. Балябін).

Влітку 1930 р. розпочалися чергові зміни в адміністративно-територіальному поділі радянської держави, які, на нашу думку, були спричинені складним політичним становищем на селі. Очевидно, що процес колективізації та масовий опір йому зі сторони селян на початку 1930 р. вимагав безпосереднього адміністрування та присутності партійно-радянського керівництва на місцях. Виконуючи рішення липневого XVI з'їзду ВКП(б) про ліквідацію округів, постановою ВУЦВК УСРР від 2 вересня 1930 р. було скасовано адміністративно-територіальний поділ на округи. Територію УСРР було розподілено на 503 адміністративні одиниці, з яких 484 становили райони, 18 – міста республіканського

значення і Автономна Молдавська Радянська Соціалістична Республіка (АМРСР) у складі 11 районів [584, с. 30]. На території колишнього Вінницького округу було організовано 34 райони, а на території Проскурівського – 27. Але впродовж 1930–1931 рр. частина районів була ліквідована і сумарна їх кількість на початок 1932 р. становила 54 [405, с. 23].

Такі зміни закономірно спричинили реорганізацію місцевого апарату держбезпеки. Для управління великою кількістю районних апаратів ДПУ «було прийнято рішення на території двох-трьох ліквідованих округів створити оперативний сектор ДПУ» [408, с. 34]. Їх на території УСРР було створено дев'ять. Вінницький оперативний сектор [за порядковим номером шостий – *Авт.*] було створено із колишнього Проскурівського, Вінницького і частини Уманського округів. Центр сектору базувався у м. Вінниця [388, с. 506], а його начальником було призначено О.Г. Грозного [611]. Оперативний сектор мав наступну структуру: секретаріат (об'єднував весь технічний і обслуговуючий штат), КРВ, СВ, ІНФВ, ЕКВ, ОСВ і розвідувальна група. Окрім того, враховуючи прикордонність Поділля, була створена група по боротьбі з контрабандою [388, с. 506-507].

Варто зауважити, що створення оперативних секторів не передбачалося територіальною реформою. Як зазначають Н. Петров і К. Сорокін, оперсектори були спеціально створені для ефективнішої системи управління органами держбезпеки. У подальшому, коли поставала нова адміністративно-територіальна одиниця, наприклад область, оперативний сектор перетворювався на відповідний обласний відділ ДПУ [408, с. 37].

У більшості адміністративних районів були створені районні відділення чи апарати районних уповноважених ДПУ, а в містах із власною міськрадою – міські відділення ДПУ. Територіальні органи ДПУ, які розташовувалися в межах прикордонної зони, підпорядковувалися прикордонним загонам, начальники яких здійснювали таку ж агентурно-оперативну як і керівники територіальних апаратів спецслужб. Також було передбачено можливість корегувати структуру й штатну чисельність територіальних органів держбезпеки. Усе залежало «від політико-економічної та оперативної важливості» адміністративно-територіальних одиниць

[388, с. 507]. Враховуючи ці особливості та розмір території, штат органів держбезпеки виглядав так: апарат райуповноваженого ДПУ – 1-3 особи, райвідділення або міськвідділення ДПУ – від 3-4 до 7 осіб, оперативний сектор – в середньому 33 особи. Станом на 1931 р. по СРСР штатне забезпечення районних уповноважених ОДПУ було наступним: «у 30% районів був лише один районний уповноважений, в 50% – два і у 20% – три» [408, с. 35-36].

З часом райапарати ДПУ вирішили посилити. На виконання союзного наказу від 1 квітня 1931 р. № 159/95 ДПУ УСРР видало наказ від 14 квітня 1931 р. № 96 «Про перейменування райапаратів ДПУ зі штатом у 3 особи в районні відділення ДПУ». По Вінницькому оперативному сектору ДПУ новий статус райвідділення отримали 14 колишніх апаратів ДПУ [11, арк. 51]. Враховуючи, що в підпорядкуванні Вінницького оперативного сектору перебував 31 районний апарат ДПУ, то можна стверджувати, що в 17 з них штат складався із 2 і менше осіб.

Постановою IV сесії ВУЦВК від 2 лютого 1932 р. територіально-адміністративний поділ УСРР знову змінено – утворено 5 областей, серед яких була й Вінницька. Враховуючи це, наказом ДПУ УСРР від 13 лютого 1932 р. №40 був ліквідований Вінницький оперативний сектор ДПУ УСРР і створено Вінницький обласний відділ ДПУ УСРР, начальником якого призначили В.Я. Лєвоцького [12, арк. 20]. Внутрішня організація обласного відділу ДПУ повторювала структуру оперативного сектору.

Новостворена Вінницька область складалася з 71 адміністративно-територіальної одиниці: 2 міста (Вінниця і Бердичів) і 69 районів [405, с. 24]. Під обслуговування Вінницького облвідділу ДПУ увійшли зазначені міста Вінниця та Бердичів (з утворенням Бердичівського міськвідділу ДПУ) і 47 районів з відповідними райапаратами ДПУ, з яких 12 районів, що раніше обслуговувалися Житомирським оперативним сектором, і 4 – Київським [12, арк. 24 зв.-25]. Решта 22 райони Вінницької області зі своїми апаратами ДПУ обслуговувалися прикордонними загонами ДПУ, з яких 2 райони – 20-м прикордонним загonom, 4 райони – 21-м прикордонним загonom, 3 райони – 22-м прикордонним загonom, 9

районів – 23-м прикордонним загonom і 4 райони – 24-м прикордонним загonom [12, арк. 25 зв.].

Згодом, із утворенням 15 жовтня 1932 р. Чернігівської області, до складу якої увійшло 29 районів Київської і 7 районів Харківської, з Вінницької області до складу Київської передали 7 районів [405, с. 24]. Таким чином, Вінницькому обласному відділі ДПУ підпорядковувався 41 територіальний апарат ДПУ, з яких 22 відділення: міське Бердичівське (С.Н. Якобсон), районні Барське (П.Г. Рулліт), Бершадське (З.А. Вайнер), Брацлавське (М.Я. Писарівка), Гайсинське (І.Г. Кротов), Деражнянське (Я.І. Дикий), Жмеринське (Й.М. Міссан), Затонське (Г.І. Тимчук), Іллінецьке (І.С. Александров), Козятинське (С.Р. Суркін), Копайгородське (М.М. Рейтблат), Крижопільське (П.І. Локтеєв), Летичівське (Г.Г. Вінчевський), Липовецьке (Г.Є. Маков), Любарське (Г.Є. Флейшман), Немирівське (І.М. Матвеев-Мічман), Полонське (К.П. Оксс), Проскурівське (Г.Г. Рудоміно), Староконстантинівське (В.А. Єрофєєв), Тульчинське (І.І. Куховаренко), Чечельницьке (Н.І. Розенгурт), Шаргородське (Г.Н. Сухонін)) і 19 апаратів райуповноважених ДПУ: Вороновицький райапарат (Я.С. Шустенко), Грицівський (А.А. Шуляков), Джулинський (І.О. Фосс-Пилипович), Держинський (М.Д. Гмеранський), Калинівський (М.І. Громовський), Літинський (С.М. Міллеровський), Махнівський (Є.І. Харіф), Меджибізький (Е.М. Кац), Михалпільський (П.І. Александров), Пісчанський (О.П. Чебан), Станіславчинський (Г.І. Король), Теплицький (О.М. Дудко), Тиврівський (Є.С. Жімрінецький), Томашпільський (Й.М. Ткачов), Тростянецький (М.Ф. Морковкін), Уланівський (Л.Б. Канторов), Хмільницький (С.І. Фрідман), Чуднівський (Г.С. Безруков), Янушпольський (Е.С. Півень) [236, арк. 1-1 зв.].

У подальшому нові адміністративно-територіальні зміни спричиняли такі ж у периферійних органах ДПУ. Так, постановою ВУЦВК від 14 червня 1933 р. було утворено Шпиківський та Ситковецький райони Вінницької області. У зв'язку з цим, наказом ДПУ УСРР від 27 липня 1933 р. № 289 було утворено Шпиківський і Ситковецький райапарати ДПУ. Водночас Брацлавське і Чернівецьке райвідділення ДПУ понизили до розряду райапаратів [13, арк. 78].

Постановою ЦВК і РНК СРСР № 1918 від 27 грудня 1932 р. у складі ОДПУ було створено Головне Управління робітничо-селянської міліції, якому було передано усі функції та особовий склад міліції. На республіканському рівні такі зміни були затверджені наказом НКВС УСРР від 6 січня 1931 р. № 8 «Про підпорядкування органів міліції і розшуку органам ДПУ УСРР» [11, арк. 25]. Це рішення, на нашу думку, дозволило сконцентрувати діяльність репресивного механізму, адже тепер органи ДПУ напряду могли користуватися агентурою міліції та її розширеним апаратом.

Для посилення «чекістського обслуговування та оперативного натиску» в контексті реалізації сталінської «революції згори» на селі наказом ОДПУ № 0017 від 25 січня 1933 р. у штат місцевих органів ОДПУ введено посади заступника начальника політвідділу МТС по роботі ОДПУ [388, с. 59]. Самі ж політвідділи МТС були створені на початку січня 1933 р. як додаткова низова ланка для безпосередньої координації господарсько-політичних та каральних заходів на селі. Політвідділи виконували ту роботу, яку мали б виконувати партійні осередки, через що між ними досить часто виникали конфлікти [584, с. 36-37]. Утім, перед політвідділами, на нашу думку, і ставилися завдання додаткового контролю за діяльністю парткомів або, навіть, їхньої чистки та посилення хлібозаготівлі. Оскільки Й. Сталін розглядав сповільнення темпів хлібозаготівель як саботаж місцевих партійців.

Варто зауважити, що заст. нач. політвідділів МТС стали важливим елементом низового репресивного апарату і виконували значний обсяг агентурно-оперативних заходів. Де-факто, вони були тими ж райуповноваженими ДПУ-НКВС обласної структури й покривали ті території, що достатньо не забезпечували увагою районні апарати ДПУ-НКВС. Важливо й те, що для обласного апарату ДПУ-НКВС ці співробітники були важливим кадровим резервом. Так, у лютому 1935 р. шляхом розукрупнення адміністративних одиниць було утворено 14 районів, у яких постала необхідність кадрового забезпечення новостворених райвідділів НКВС. Із 14 кандидатів на посаду начальників райвідділів – 11 перейшли з посад заст. нач. політвідділів МТС, а 3-х перевели з інших суміжних райапаратів НКВС [242,

арк. 14]. Такі кадрові ротації, на нашу думку, зумовлювалися двома факторами: по-перше, кількість місцевих чекістських кадрів була обмежена, а з Москви теж не встигали усіх забезпечити, про що зазначав тодішній нач. 22 Волочиського прикордонного загону Г. Морозов на нараді партійно-радянських органів щодо організації нових територіальних одиниць [241, арк. 2]; по-друге, заст. нач. політвідділів МТС за період своєї роботи отримали необхідні досвід і практичні навички роботи, вивчили специфіку регіону. Саме тому, за логікою обласного керівництва, такі співробітники могли організувати роботу в новостворених апаратах НКВС.

У 1934 р. фактично завершився процес централізації репресивно-карального апарату СРСР в руках Й. Сталіна, який мав на меті посилити державний терор проти реальних та потенційних противників його політики. Для цього була проведена чергова реорганізація органів держбезпеки. Постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. було утворено загальносоюзний НКВС, до якого увійшли колишні підрозділи ОДПУ, що було перетворене в ГУДБ та ГУРСМ [388, арк. 545-546].

НКВС УСРР утворений постановою ВУЦВК від 11 липня 1934 р. з подальшим оголошенням про це в наказі ДПУ УСРР від 11 липня 1934 р. № 395/55 [14, арк. 70-70 зв.]. Мережа територіальних органів НКВС радянської України була сформована наказом НКВС УСРР від 19 липня 1934 р. № 13 «Про організацію органів НКВС УСРР на місцях». Таким чином було створено УНКВС по Вінницькій області, у територіальному підпорядкуванні якого перебував лише один апарат у статусі відділу – Бердичівський міський відділ НКВС, а решта районних апаратів отримували статус райвідділення [14, арк. 72, 73 зв.]. Відповідно до цього наказу в типові обласне управління НКВС входили: УДБ, УРСМ, відділ пожежної охорони, ВАЦС, АГВ, інспекція резервів, фінансовий відділ, відділ кадрів [14, арк. 72 зв.]. Наказом НКВС УСРР від 11 липня 1934 р. № 2 нач. ВОУНКВС призначили Д.М. Соколинського [14, арк. 108].

На жаль, з'ясувати повну структуру ВОУНКВС на момент його створення не вдалося. Відсутня також інформація про кількість співробітників обласного апарату. Достеменно відомо, що до складу УДБ ВОУНКВС увійшли основні оперативні

підрозділи колишнього Вінницького облвідділу ДПУ: ОВ, СПВ, ЕКВ, ТВ, Опервіділ, Спецгрупа, ОСВ [388, с. 59-60].

Типова структура райвідділення була визначена наказом НКВС № 0044 від 21 серпня 1934 р. і виглядала так: апарат УДБ, відділення міліції, апарат інспекції резервів, інспектор протипожежної охорони, інструктор актів цивільного стану, апарат зв'язку і секретаріат. Штат УДБ райвідділення НКВС був незначним і складався із нач. райвідділення, уповноваженого і помічника уповноваженого. У міському відділі НКВС, штат якого кількісно переважав райвідділення, УДБ складалося із відділень, насамперед СПВ, ОВ, ЕКВ [408, с. 38].

Попри те, що роботою УДБ керував нач. райвідділення НКВС, на нього ж покладалася відповідальність за організацію роботи районного відділення міліції. Додатково це було визначено в наказі НКВС СРСР від 21 серпня 1934 р. № 0044 «Про структурну організацію та підпорядкування органів НКВС» [287, арк. 241-242].

Зміни в штатах райапаратів НКВС були сталим явищем. Зазвичай це відображалося у збільшенні штатних одиниць органів НКВС і переведення районного чи міського відділення у статус відділу. Наприклад, відповідно до наказу НКВС УСРР від 4 січня 1935 р. № 21 наказом по ВОУНКВС від 14 січня 1935 р. № 2 Проскурівське, Старокостянтинівське, Шепетівське, Волочиське, Ізяславське, Могилів-Подільське, Славутське райвідділення перетворені у райвідділи, а Кам'янець-Подільське міське відділення у міськвідділ [107, арк. 3]. Згодом від 11 березня 1935 р. Проскурівський райвідділ реорганізовано у міськвідділ [107, арк. 38]. Такі зміни чинилися з метою укріплення прикордонної смуги, що проходила через Подільський регіон. Згадані районні центри називали містами-форпостами [45, арк. 2] і їм приділяли особливу увагу під час проведення агентурної роботи чи паспортизації [88, арк. 2-3].

У цьому контексті слід розглядати утворення в травні 1935 р. на території Вінницької області прикордонних 4 округ: Шепетівської у складі 10 районів, Проскурівської – 9, Кам'янець-Подільської – 9 і Могилів-Подільської – 6. Відповідні зміни відбулися в організації територіальних органів НКВС. Так, на виконання

наказу НКВС УСРР від 10 травня 1935 р. № 403 наказом ВОУНКВС від 29 травня 1935 р. № 29 було утворено 4 окружні відділи НКВС з подальшим оголошенням штатів. Окружний відділ НКВС мав таку структуру: начальник окрвідділу, його заступник, секретаріат (3 особи), УДБ у складі: СПВ – 3 особи, ЕКВ – 2 особи, ОВ – 3 особи, ОСВ – 2 особи, АГВ у складі комендатури (5 осіб) і охорони (1 особа), ВАЦС (4 особи), ВМУ (1 особа). В окремих окрвідділах загальна кількість штатних одиниць коливалася від 22 до 25 осіб, а по лінії УДБ у межах 9-10 одиниць [107, арк. 87-90]. Начальники окружних відділів за сумісництвом очолювали прикордонні загони, що дислокувалися в окружному центрі: І.П. Воронов – нач. Кам'янець-Подільського окружного відділу НКВС і 23 прикордонного загону, Г.Й. Валецько – нач. Могилів-Подільського окружного відділу НКВС і 24 прикордонного загону [107, арк. 92].

Автору вдалося віднайти повну штатну структуру ВОУНКВС станом на 1 грудня 1935 р. Так, на основі наказу НКВС УСРР від 11 грудня 1935 р. № 960 наказом Вінницького УНКВС від 20 грудня 1935 р. № 65 були затверджені нові штати облуправління та підпорядкованих йому периферійних органів. Окрім того вдалося встановити більшість імен співробітників, які обіймали посади керівної й середньої ланки облуправління і територіальних органів НКВС станом на кінець 1935 – початок 1936 р. [108, арк. 85-118].

Відповідно до затверджених штатів структура ВОУНКВС виглядала таким чином [порядковість структурних підрозділів наводиться як в оригіналі документа – *Авт.*]: керівництво (нач., заст. нач., помічник нач., інспектор), секретаріат, особливоуповноважений, відділ кадрів, УДБ, відділ пожежної охорони, ВАЦС, АГВ, ВМС, інспекція комітету резервів, інспекція трудових колоній, відділення лісової охорони, відділення зв'язку (гараж, телефонна станція), УРСМ, міські, районні відділи і відділення.

Структура УДБ ВОУНКВС:

ОВ (23 особи по штату, нач. – Г.Д. Морозов) у складі: секретаріат, 1 відділення (військове – 3 [тут і далі кількість штатних одиниць – *Авт.*], Г.Д. Морозов), 2 відділення (контррозвідувальна робота по польському шпигунстві – 6,

С.О. Янкович), 3 відділення (контррозвідувальна робота по румунському та іншому шпигунстві – 3, нач. відсутній), 4 відділення (українська та біла контрреволюція, терор, бандитизм [політичний – *Авт.*], повстанство – 4, Л.Д. Телишевський);

Особливі відділи польових частин м. Вінниця (18, Г.Д. Морозов): ОВ 17 стрілецького корпусу (2, Г.Д. Морозов), ОВ 24 стрілецької дивізії (12, Г.Д. Морозов), ОВ частини 1467 (4, М.М. Рейтблат);

СПВ (23, А.М. Сімхович) у складі: секретаріат, 1 відділення (антирадянські групи і політичні партії, антирадянські прояви в промисловості – 4, О.М. Лін), 2 відділення (церковно-монархічні і наукові організації, учбові заклади, видовища – 3, Т.Ф. Левченко), 3 відділення (українська контрреволюція – 5, Г.А. Островський), 4 відділення (куркульський і повстанський терор, інші контрреволюційно організації на селі – 5, Г.М. Грановський);

ЕКВ (19, Я.І. Вронський) у складі: 1 відділення (цукрова промисловість та інші – 4, Ю.Я. Бубнов), 2 відділення (сільське господарство – 4, В.В. Калганов), 3 відділення (торгівля, кооперація і фінансування – 3, С.Г. Сокирко);

ТВ (18, Є.І. Канєвський) у складі: 1 відділення (боротьба з аваріями, диверсіями, шпигунством і терором на залізниці – 3, К.М. Марковський), 2 відділення (боротьба з антирадянськими партіями та іншими контрреволюційними утвореннями, ВТУЗи, типографія та ін. на залізниці – 3, А.Я. Богданом); 3 відділення (обслуговування всіх служб на залізничних стрілках, боротьба з крадіжками і посадовими господарськими злочинами, мобілізаційна готовність і війська залізниці – 3, І.Ф. Крамаренко), автодорожна група (2), група обліку і паспортизації (1);

Іноземне відділення (3, Л.М. Весеньєв); Оперативне відділення (4, С.М. Семенов); Спецгрупа (2); Обліково-статистичне відділення (6, Г.В. Шепеленко). Загальна кількість штатних одиниць по УДБ – 95 осіб [108, арк. 33-38].

Територіальна структура органів ВОУНКВС виглядала таким чином: Бердичівський міський відділ НКВС (135 осіб, з яких по лінії УДБ – 24 [тут і далі з урахуванням штату особливих органів – *Авт.*], І.І. Зачепа);

Шепетівський окрвдділ НКВС (загальний штат – 110 осіб, з яких по лінії УДБ 25, нач. – Я.Б. Гришко), який обслуговував районні відділи – Ізяславський (59, О.М. Поморцев), Славутський (59, Є.В. Крупніков), райвідділення – Антонінське (39, А.І. Костюшко), Берездовське (28, М.С. Свінков), Грицівське (32, Д.В. Вовк), Ляховецьке (37, О.А. Артемчук), Полонське (44, К.П. Окс), Плужанське (24, М.Г. Горохов), Теофіпольське (34, В.Ф. Ільзіт);

Проскурівський окрвдділ (загальний штат 134 особи, з яких по УДБ 31, нач. – О.Г. Мірошниченко), який обслуговував один Волочиський районний відділ (45, М.А. Чалков) і районні відділення: Базалійське (27, К.С. Гусєв), Городоцьке (40, Й.Л. Мордовець), Красилівське (28, Я.У. Гершкович), Михалпільське (28, М.Н. Рибченко), Сатанівське (31 К.Г. Левенець), Чорноостровське (23, Р.А. Якобсон), Ярмолинецьке (32, О.П. Назаренко),

Кам'янець-Подільський окрвдділ (загальний штат 132, по лінії УДБ – 20, ймовірно обов'язки нач. виконував його заст. І.І. Ільюшін), який обслуговував відділення Дунаєвецьке (41, П.А. Геращенко), Миньковецьке (24, М.А. Глушко), Новоушицьке (36, П.В. Іванов), Оринініське (31, В.Р. Ліпко), Смотрицьке (36, О.М. Дудко), Солобковецьке (29, Г.К. Горбачов), Староушицьке (33, М.Г. Березовський), Чемировецьке (38, М.І. Кравчук);

Могилів-Подільський окрвдділ (загальна чисельність штату 100, по лінії УДБ 8, т.в.о. нач. А.П. Кайзер-Муромцев), який обслуговував районні відділення: Копайгородське (40, О.І. Псарьов), Мурованокуриловецьке (38, Д.А. Александров), Чернівецьке (41, В.Д. Лапошин), Ямпільське (39, Наронін), Яришівське (24, Ф.А. Воронов).

Самостійні райапарати НКВС: районні відділ – Старокостянтинівський (67, В.П. Захваткін) та відділення – Жмеринське (38, С.І. Голов) Гайсинське (32, В.Є. Лебедєв), Барське (28, М.І. Щербина), Бершадське (26, З.А. Вайнер), Брацлавське (44, М.І. Ковальчук), Волковинецьке (34, І.І. Онищенко), Вороновицьке (29, Б.М. Самгородський), Дашівське (23, В.Б. Островський), Деражнянське (35, О.П. Чебан), Джулинське (33, Г.О. Фосс-Филипович), Держинське (35, Ф.Я. Баранов), Затонське (31, т.в.о. П.Є. Петровський), Іллінецьке (35,

І.С. Александров), Козятинське (61, М.Г. Максягін), Калинівське (32, О.С. Черкащенко), Крижопільське (38, А.Г. Мачіхін), Летичівське (34, Є.М. Сидоренко), Липовецьке (38, Г.М. Злобін), Літинське (35, В.Г. Окнянський), Любарське (37, Г.Є. Маков), Махнівське (27, О.І. Моторін), Меджибізьке (30, А.І. Гайкович), Немирівське (37, т.в.о. Т.П. Ліхачов), Ободівське (23, Я.Ф. Федоров), Ольгопільське (25, К.Д. Торішній), Піщанське (27, Е.М. Кац), Остропільське (33, Є.І. Мощенко), Ситковецьке (28, Ф.К. Вяткін), Станіславчинське (26, В.М. Нікольський), Старосинявське (24, ймовірно Б.І. Глібіцький), Теплицьке (32, М.С. Бутенко), Тиврівське (35, П.Г. Рулліт), Томашпільське (39, В.П. Захваткін), Тростянецьке (34, Я.І. Коломійченко), Тульчинське (44, С.А. Голубков), Турбівське (22, В.О. Санін), Уланівське (30, Ф.В. Скоробогатов), Хмільницьке (39, В.Г. Вульф), Чечельницьке (33, Г.В. Воронцов), Чуднівське (40, Г.Г. Вінчевський), Шаргородське (46, Г.Н. Сухонін), Шпиківське (29, Л.В. Антошевський), Янушпільське (28, К.С. Харченко).

Крім того, в оперативному підпорядкуванні ВОУНКВС перебували оперативні пункти ТВ НКВС УСРР – ОП ст. Жмеринка (13 штатних одиниць, нач. – В.А. Шагун), Козятин (11, Я.Н. Сініцин), Шепетівка (10, Б.І. Летічевер), Вінниця (5, І.С. Перевозчиков), Гречани (7, О.П. Чебан), Холоневська (5, Д.І. Сурначов), Вапнярка (5, Г.Т. Затолокін), Кам'янець-Подільський (5, Б.Л. Соколов), Могилів-Подільський (6, О.І. Худяков).

Наказом ВОУНКВС від 26 квітня 1936 р. № 27 посади помічників нач. ОВ, СПВ, ЕКВ замінені на посади заст.ів цих відділів [110, арк. 113].

Керуючись наказом НКВС УСРР від 7 червня 1936 р. № 00133 ВОУНКВС своїм наказом від 15 червня 1936 р. № 36 Обліково-статистичне відділення реорганізовано в обліково-архівне відділення [110, арк. 143].

Відповідно до наказу НКВС СРСР № 00197 та наказу НКВС УСРР № 00141 наказом по ВОУНКВС від 3 липня 1936 р. № 39 з 1 липня затверджено нові штати ОП ТВ ВОУНКВС. Загальна штатна чисельність – 61 по лінії УДБ і 6 за рахунок інших підрозділів НКВС [111, арк. 1]. Згодом проведено реорганізацію транспортних підрозділів УДБ ВОУНКВС, яку затвердили наказом від 4 листопада

1936 р. № 61. Внаслідок цих змін були ліквідовані оперативні пункти станцій Вінниця і Гречани та організований оперпункт станції Проскурів. Також, було збільшено штат 3 відділення ТВ УДБ ВОУНКВС із 3 до 6 одиниць і введено 4 відділення у кількості 4-х штатних одиниць. Загальна кількість співробітників ТВ УДБ ВОУНКВС збільшилася з 18 до 22 осіб [110, арк. 70].

У жовтні 1936 р. М. Єжова було призначено наркомом внутрішніх справ НКВС СРСР [408, с. 185]. Відразу після цього у відомстві провели чергові структурні зміни, затверджені наказом НКВС СРСР № 00383 від 28 листопада 1936 р.: було розформовано ЕКВ; з оперативного відділу було створено 2 відділи – відділ охорони членів уряду та дипломатичних корпусів і власне оперативний відділ; також утворений КРВ (на основі частини ОВ і розформованого апарату ЕКВ); поряд з цим був створений тюремний відділ, а ТВ був перейменований у відділ транспорту та зв'язку [388, арк. 63].

З метою додаткового конспірування діяльності держбезпеки наказом союзного відомства від 25 грудня 1936 р. № 00411 відділам системи ГУДБ НКВС СРСР було присвоєно номери. У результаті, відділ охорони зашифровано на 1-й відділ, опервідділ – 2-й відділ; КРВ – 3-й відділ; СПВ – 4-й відділ, ОВ – 5-й відділ; відділ транспорту та зв'язку – 6-й відділ; ІНВ – 7-й відділ; обліково-реєстраційний – 8-й, спецвідділ – 9-й відділ; тюремний – 10-й відділ. Зазначалося, що аналогічна нумерація вводилася у територіальних органах НКВС [6, арк. 99]. В Україні аналогічна нумерація була введена наказом НКВС УРСР № 001 від 2 січня 1937 р. Зауважимо, що в республіканському наркоматі, а відтак і в УНКВС Вінницької області відділів 7 та 10 не існувало. На основі республіканського наказу 4 січня 1937 р. ВОУНКВС видало наказ за № 6 про запровадження такої нумерації у власному УДБ, яке після зазначених змін виглядало так: 2-ге відділення, 3-й відділ, 4-й відділ, 5-й відділ, 6-й відділ, 8-ме відділення і 9-та група [89, арк. 20].

Загалом, реорганізація апарату УДБ на периферії була формалізована дещо пізніше. Так, майже через два місяці після запроваджених змін у союзному відомстві наказом ВОУНКВС від 1 лютого 1937 р. № 11 весь оперативний і технічний склад ЕКВ переведено в підпорядкування нач. 3 відділу (КРВ) УДБ [116,

арк. 59]. Повноцінне реформування завершилося лише наказом ВОУНКВС від 2 червня 1937 р. № 36, яким було затверджено штати 3-го (КРВ) і 5-го відділів (ОВ) УДБ ВОУНКВС [116, арк. 206]. Їх структура виглядала наступним чином [керівники відповідних підрозділів подаються станом на червень-липень 1937 р. – *Авт.*]: 3 відділ (КРВ) (38 осіб, Й.Б. Фішер) у складі: секретаріат (4 особи), 1 відділення (польська контрреволюція і шпигунство – 8, І.А. Боть), 2 відділення (середньоєвропейське, східне і румунське шпигунство – 5, О.Є. Гольдман-Александров), 3 відділення (українська і біла контрреволюція – 6, О.М. Злобінський), 4 відділення (промисловість – 4, В.В. Калганов), 5 група (сільське господарство – 2 особи), 6 відділення (інформаційне – 4), група оперативного обліку (2 особи). Структура 5 відділу (ОВ) (18, т.в.о. Б.С. Глузберг) виглядала так: секретаріат (3 особи), 1 відділення (по місцевим частинам гарнізону – 6, А.Д. Долінковський), 2 відділення (керівництво периферією – 7, П.А. Дементьєв). Аналогічні зміни відбулися і в периферійних органах НКВС – ліквідовано лінії ЕКВ і скорочено частину штатів ОВ із подальшим затвердженням штатних одиниць 3 і 5 відділень. Поряд із цим було ліквідовано 7 відділення УДБ ВОУНКВС.

Варто зауважити, що пропозиції щодо реорганізації структури місцевих апаратів НКВС надходили не лише із центру. Ще на початку 1937 р. нач. ВОУНКВС М. Тимофєєвим був розроблений проект нової організації НКВС. Серед пропонованих нововведень – організація міжрайонних оперативних груп, які повинні були обслуговувати райони, що позбавлялися власних райапаратів НКВС. Таких груп планувалося створити 4 із об'єднанням 35 районів. Окрім того, планувалося передати в пряме підпорядкування облуправлінню НКВС 6 районів і зменшити кількість районів, що їх обслуговували окружні відділи НКВС – із 30 до 10. Поряд із цим пропонувалося збільшити кількість районних відділів НКВС з 4 до 6. Таким чином мали намір зменшити кількість органів УДБ з 80 до 33 [45, арк. 6-7]. Проте зазначена ініціатива не була реалізована, ймовірно, через подальшу адміністративно-територіальну реформу.

Паралельно із цим зміни не припинилися. На виконання наказів НКВС СРСР від 14 липня 1937 р. № 00409 та НКВС УРСР від 28 липня 1937 р. № 00155 УНКВС

по Вінницькій області видало наказ від 13 серпня 1937 р. № 56 про розформування 6 відділу УДБ, а його особовий склад було розприділено по периферійних органах новоствореного ДТВ ГУДБ НКВС СРСР Південно-Західної залізниці та у новостворений 11 відділ (водного транспорту) [117, арк. 66]. Останній був створений згідно з наказом НКВС УРСР від 22 серпня 1937 р. № 00165 з метою оперативного обслуговування об'єктів наркомату водного транспорту, органів шосейно-дорожнього господарства та наркомату господарства. В УДБ НКВС УРСР 11-й відділ складався з таких відділків: 1-й – водний; 2-й – морський; 3-й – зв'язок; 4-й – шосейний; 5-й – обліково-реєстраційний [402, с. 270]. В УДБ ВОУНКВС 11 відділ (С.Г. Сокирко) було утворено наказом від 24 серпня 1937 р. № 63 і він складався із 7 штатних одиниць [117, арк. 91].

Таким чином відбулася централізація управління транспортними відділами УДБ, які з республіканського переходили в союзне відання. Ці зміни були чітко продиктовані вищим політичним керівництвом СРСР на лютнево-березневому пленумі 1937 р. і мали посилити репресивну діяльність радянських спецслужб у сфері транспорту [410, арк. 35]. Це було важливе рішення з точки зору так званого контрреволюційного забезпечення стратегічного об'єкту, адже сфера транспортного господарства завжди привертала «диверсантів» та «шкідників».

Восени 1937 р. у адміністративно-територіальному устрої УРСР знову відбулися зміни. Постановою ЦВК СРСР від 22 вересня 1937 р. було ухвалено рішення про утворення Житомирської та Кам'янець-Подільської областей, які було виділено з Київської і Вінницької відповідно. Одночасно було ліквідовано округи. Вже наказом НКВС СРСР від 29 вересня 1937 р. № 00620 були організовані УНКВС по Житомирській та Кам'янець-Подільській області з подальшою ліквідацією окружних відділів НКВС [7, арк. 210]. У результаті УНКВС по Кам'янець-Подільській області було підпорядковано 32 територіальних органи НКВС, з яких 2 міських відділи (Шепетівський і Проскурівський), 4 районних відділи (Старокостянтинівський, Ізяславський, Славутський, Волочиський) і 29 відділень [7, арк. 211 зв.]. Щодо УНКВС по Вінницькій області, то в його підпорядкуванні знаходилося 42 периферійні органи НКВС – 1 міськвідділ (Могилів-Подільський) і

41 райвідділення НКВС [7, арк. 213 зв.]. Серед останніх були апарати НКВС 4-х районів, які передали із Київської області до Вінницької від 22 вересня 1937 р., – Оратівського (К.І. Саукум), Плисковецького (т.в.о. П.Д. Грабовий), Погребищенського (Л.І. Лещинський) і Монастирищенського (І.К. Довгань) [405, арк. 25].

Повної штатної структури УНКВС по Кам'янець-Подільській області на сьогодні не виявлено, але частково нам її вдалося з'ясувати. У доповідній записці нач. УНКВС по Кам'янець-Подільській області М. Приходька наркомуні внутрішніх справ УРСР І. Леплевському від 7 грудня 1937 р. «Про заходи оперативно-організаційного порядку за підсумками оперативно слідчої роботи» містилося обґрунтування та рекомендації щодо змін у структурі УДБ Кам'янець-Подільського УНКВС і збільшення його штатних одиниць [49, арк. 88-89]. Як видно із тексту документа наявний штатний розпис УДБ не влаштовував М. Приходька, тому він запропонував власний проект «оптимізації».

Чинна структура 3-го відділу УДБ Кам'янець-Подільського УНКВС із штатною чисельністю 21 особи (без керівництва і секретаріату) виглядала так: 1 відділення (польське – 6 штатних одиниць), 2 відділення (українське – 4), 3 відділення (румунське і німецьке – 3), 4 відділення (промислове – 3), 5 відділення (сільськогосподарське – 2), група промислової інформації (2), оперативний облік відділу (1). Натомість пропонувалося сформувати 3-й відділ із 4-х відділень, які планували кількісно підсилити співробітниками. Пріоритетним відділенням мало стати польське, а українське планувалося ліквідувати з метою «усунення паралелізму в роботі 3 і 4 відділів». Поряд із цим пропонувалося ліквідувати відділення сільського господарства, оскільки на території області були відсутні радгоспи системи наркомрадгоспу, що були єдиним об'єктом діяльності цього відділення. Також об'єднувалося промислове відділення із групою промислової інформації, позаяк великих промислових підприємств не було, а єдиною найбільшою галуззю була цукрова [49, арк. 88].

4-й відділ у складі: 1 відділення (6 штатних одиниць), 2 відділення (4), 3 відділення (6), 4 відділення (3) [49, арк. 89]. Після запропонованих новел 2

відділення (націоналістична контрреволюція та сільська інтелігенція) мало збільшитися з 4 до 12 співробітників і йому надавалося першочергове значення. Поряд з цим, «виходячи із досвіду роботи по розробці антирадянської частини молоді» планувалося організувати молодіжне відділення [49, арк. 89].

5-й відділ функціонував із штатною чисельністю 12 осіб: нач. відділу – 1, помічник нач. – 1, оперуповноважений – 8, помічник оперуповноваженого – 2 [49, арк. 89]. Структура 8-го відділення не розшифровувалася і складалася з 5 штатних одиниць, які пропонувалося доповнити помічником нач. відділення та інспектором, а 9-те відділення обслуговували 3 чекісти, на допомогу яким планувалося додати нач. відділення й інспектора [49, арк. 94].

Проаналізувавши ті зміни в структурі УДБ УНКВС по Кам'янець-Подільській області, які пропонував здійснити М. Приходько, чітко простежується залежність формування оперативних відділів від специфіки регіону і, відповідно, діяльності спецслужб. Особливо це помітно в контексті характеристики здійснення масових операцій, передусім «національних». Тож прикордонність регіону, який начебто був «полем активної діяльності іноземних розвідок», межування з «ворожими» державами, проживання національних груп, дислокація військових підрозділів – ось не повний перелік факторів, що впливали на функціонування спецслужб.

Відповідно до наказу ВОУНКВС від 16 грудня 1937 р. № 88 було введено посаду нач. 12 відділення (оперативної техніки) УДБ УНКВС з 25 жовтня 1937 р. [117, арк. 236]. Хто обіймав цю посаду від моменту її створення невідомо, але з 1 квітня 1938 р. нач. 12 відділення було призначено С.С. Рудинського [118, арк. 136].

На виконання директиви НКВС УСРР від 29 січня 1938 р. № 85780 наказом по ВОУНКВС від 3 лютого 1938 р. № 11 у структурі УДБ було утворено сільськогосподарський відділ з 1 лютого 1938 р. [117, арк. 22]. Склад його виглядав таким чином: нач. В.В. Колганов, секретаріат (2 особи), 1 відділення (4, І.М. Кац), 2 відділення (3, М.С. Мічин), 3 відділення (3, Г.П. Данилейко). Однак наказом ВОУНКВС від 28 лютого 1938 р. № 15 цей відділ з 20 лютого розформували, а співробітникам наказали приступити до виконання обов'язків за попередніми посадами [117, арк. 73].

Отже, до складу УДБ УНКВС Вінницької та Кам'янець-Подільської області на початок 1938 р. входили: 2-ге відділення, 3-й; 4-й; 5-й відділи; 8-е відділення, 9-та група/відділення, 11-й відділ і 12-е відділення.

За відомостями, які містяться у працях Н. Петрова, О. Кокуріна та Р. Подкура, 29 березня 1938 р. у союзній структурі НКВС відбулися чергові зміни: ліквідовано ГУДБ і на його базі з квітня по червень 1938 р. були створені три оперативно-чекістські управління: «УДБ (1-ше), управління особливих відділів (2-ге), управління транспорту і зв'язку (3-тє). Структуру УДБ складали: 1-й відділ (охорона уряду), 2-й (оперативний), 3-й (КРВ), 4-й (СПВ), 5-й (ІНВ); 6-й (нагляд за міліцією, пожежною охороною, військкоматами); 7-й (оборонної промисловості); 8-й (промисловості); 9-й відділ (сільського господарства, торгівлі, заготівлі). У складі НКВС СРСР поряд із цими управліннями передбачили функціонування самостійних відділів: обліково-реєстраційного – 1 спецвідділ, відділ оперативної техніки – 2 спецвідділ, шифрувальний спецвідділ і тюремний відділ» [388, с. 66-67; 410, с. 35-36].

Достеменно мотивацію таких змін важко з'ясувати. Дослідники В. Васильєв та Р. Подкур припускають, що таким чином намагалися покращити координацію різних напрямів роботи місцевих апаратів НКВС у контексті здійснення масового терору. Також це мало би спростити процедуру узгоджень між керівниками відділів і відділень. Адже «саме у цей час проходили масові перекваліфікації обвинувачень, зокрема, із «шкідництва» у «шпигунство» і т.д.», – зазначають історики [335, с. 64].

Зазначена організація НКВС СРСР, імовірно, була малоефективною. Тому наказом від 29 вересня 1938 р. № 00641 її змінили і надали такого вигляду: «ГУДБ, головне економічне управління (ГЕУ), Головне транспортне управління (ГТУ), Головне управління прикордонних і внутрішніх військ (ГУПВВ), ГУРСМ, ГУТАБ, головне управління будівництва шосейних доріг, головне управління пожежної охорони, головне тюремне управління, головне архівне управління, управління коменданта московського Кремля, адміністративно-господарське управління (АГУ), Дальбуд, 1 спецвідділ (обліково-реєстраційний), 2 спецвідділ (оперативна техніка), 3 спецвідділ (обшуки, арешти, зовнішнє стеження), центральний відділ актів

громадського стану, центральний фінансово-плановий відділ, відділ кадрів, відділ із переселень, особливоуповноважений НКВС СРСР, особливе конструкторське бюро, бюро з прийому та розгляду скарг, інспекція по котлонагляду, Секретаріат НКВС СРСР» [410 с. 36-37; 338, с. 67-68].

У ГУДБ НКВС СРСР увійшли відділи: «1 відділ (охорони уряду), 2 – СПВ, 3 – КРВ, 4 – ОВ, 5 – ІНВ, 6 – відділ воєнізованих організацій, 7 – спецвідділ. Структура ГЕУ була такою: 1 відділ (оборонна промисловість), 2 (важка промисловість і машинобудування), 3 (легка, лісова, місцева промисловість), 4 (сільське господарство і заготівлі), 5 відділ (торгівля, кооперація, фінанси). ГТУ складалося із таких відділів: 1 відділ (залізничний транспорт), 2 відділ (водний транспорт), 3 відділ (зв'язок, цивільний повітряний флот, шосейно-дорожнє будівництво)» [338, арк. 68]. Як бачимо структури ГЕУ та ГТУ базувалися на основі галузевого принципу [410, с. 37].

Реорганізація центрального апарату НКВС СРСР від 9 червня 1938 р швидше за все не призвела до змін у структурі периферійних апаратів. Така ж ситуація із реформою у вересні 1938 р. Аналіз наказів та розпоряджень ВОУНКВС упродовж вересня-грудня 1938 р. засвідчив, що, принаймні, УНКВС по Вінницькій області продовжувало функціонувати зі структурою, яка існувала на початок 1938 р.

Поряд з цим, ще наказом по ВОУНКВС від 5 вересня 1938 р. № 97 були введені нові штати 11 відділу, який складався з нач., помічника нач., і трьох оперуповноважених [119, арк. 52]. А на виконання наказу НКВС УСРР від 23 вересня 1938 р. № 00138 наказом ВОУНКВС від 7 жовтня 1938 р. № 112 було затверджено нові штати 2 відділу УДБ ВОУНКВС. Відділ складався із: нач. (А.Й. Скороход), 1 відділення (зовнішній нагляд – 1, В.О. Лаврентьєв), 2 відділення (агентурно-інформаційне і встановлено-розшукове – 1, І.С. Агєєв) [119, арк. 110].

Отже, у зазначений період для оптимального управління репресивним апаратом відбувався постійний пошук ефективної моделі його функціонування. Процес створення такої моделі залежав від кількох факторів: 1. централізація апарату ДПУ-НКВС, що полягала в поступовому зменшенні підзвітності периферійних апаратів держбезпеки місцевим виконавчим органам; 2. концентрування фактичної влади в

руках однієї людини – Й. Сталіна, що дозволило одноосібно приймати рішення про реформування органів і уповноваження їх на репресивні позаконституційні функції; 3. постійне реформування адміністративно-територіального устрою, причиною якого був також пошук оптимальної формули взаємодії і контролю по вертикалі «центр-периферія». Поряд з цим, більшість структурних змін в центральному апараті спричиняли зміни і на периферії, які, однак, могли зайняти кілька місяців. Упродовж зазначеного періоду в реформуванні органів зберігався принцип спадковості, що забезпечувало сталість репресивного механізму як засобу вирішення політичних, економічних чи соціальних завдань Кремля.

2.2. Радянські органи держбезпеки в системі управління Подільським регіоном

Загальновідомо, що будь-які радянські органи мали подвійне підпорядкування – відомче, коли керівництво здійснюється через союзні та республіканські центральні органи, та головне – партійне: від ВКП (б) до КП(б)У і через обласні, районні до місцевих партійних осередків. Застосовування подвійного контролю стосувалося й діяльності НК-ДПУ-НКВС. Спочатку новостворені органи НК формально підпорядковувалися радянському урядові – РНК та звітували перед ВЦВК [276, с. 39-44]. Але позаяк майже всі чекісти були комуністами, а їх очільники входили до керівних органів партії (ЦК та політбюро), це означало повне підпорядкування комуністичних спецслужб інтересам вищого політичного керівництва РКП(б)-ВКП(б), КП(б)У [578, с. 22]. Керівник ВНК-ОДПУ Ф. Дзержинський наполягав: «ЧК повинна стати органом Центрального Комітету, інакше вона шкідлива, тоді вона виродиться в охранку або орган контрреволюції» [7, арк. 210]. Визначенням меж компетенції органів державної безпеки займалося виключно політбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) [411, с. 118]. Аналогічною була ситуація на підконтрольній більшовикам території України.

Органи ДПУ-НКВС використовувалися вождями Компартії для реалізації політичних та економічних кампаній, знищення ідеологічних конкурентів, реальних та потенційних опозиціонерів. На нашу думку, період з 1928 до 1938 рр. став

завершальним етапом легітимізації більшовицької влади та формування одноосібної диктатури Сталіна. Розпочавши другий «комуністичний штурм», що передбачав остаточне придушення селянського опору шляхом насильницької колективізації та розкуркуленням, Й. Сталін завершив його масовим репресіями проти інших верств суспільства, які практично чи теоретично могли б чинити опір [382].

Комуністична спецслужба не була якимось відокремленим явищем у системі державного управління. Діяльність органів держбезпеки передбачала постійну взаємодію з компартійно-радянськими структурами. Тому для кращого розуміння особливостей цих взаємовідносин, варто з'ясувати роль і місце радянських спецслужб у структурі управління Подільським регіоном.

Система місцевого управління закономірно залежала від специфіки функціонування всього державного апарату Радянського Союзу та його адміністративно-територіального устрою. На Поділлі головними дійовими особами, які впливали на ухвалення й виконання управлінських рішень в розрізі округ-область були – секретар окружного/обласного комітету КП(б)У, голова окружного/обласного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, очільник місцевих органів державної безпеки – нач. оружного/обласного відділу ДПУ УСРР чи обласного УНКВС, а також найвищий командир військових підрозділів або частин, які дислокувалися на території округу чи області.

Формально влада на місцях належала Раді робітничих, селянських і солдатських депутатів, що була головним розпорядчо-виконавчим органом на відповідному рівні. Основною формою її роботи були з'їзди, а поміж ними – сформовані на з'їздах відповідні виконавчі комітети. Останні через свої відділи та інспекції керували діяльністю райвиконкомів, сільрад і всіх органів державного управлінського апарату на території округу чи області – спрямовували і контролювали їхню роботу згідно з постановами й розпорядженнями вищих органів влади. Керував виконкомом його голова, який відповідав за втілення власних чи прийнятих центром рішень на ввіреній йому території.

Загальновідомо, що ідея демократичного управління у форматі рад у своїй основі не була більшовицькою, хоча саме В. Ленін у 1917 р. узяв на озброєння гасло «Вся влада – радам!». Проте, на початковому етапі становлення більшовицької диктатури перспективи реальної влади через ради для комуністів виглядали доволі непевно. Існувало чимало рад, де більшість становили безпартійні делегати і представники хоча й лівого політичного спектру, але не більшовицького. Саме тому «вождь пролетаріату» давав систематичні вказівки однопартійцям формувати розгалужену систему партійних комітетів, які у подальшому висували своїх кандидатів і таким чином захоплювати владу в радах із отриманням уже реальних повноважень. Як зазначив С. Кульчицький, В. Ленін із самого початку його політичної кар'єри розглядав ради як монополію своєї партії, під керівництвом якої мала відбуватися селекція представників революційних мас для державного управління [378, с. 51]. За вдалим висловом історика «більшовизація рад перетворювала їх на клон його [В. Леніна – *Авт.*] власної партії» [646, с. 19]. Тому не дивно, коли під час селянських повстань та заворушень, як форм протесту проти заходів більшовицької влади, часто лунали гасла «Ми за Ради, але без більшовиків та комуністів!»

Сформовані місцеві партійні комітети на практиці були головним елементом управлінської ланки в регіоні. Вони керувалися принципом «демократичного централізму», тобто абсолютного підпорядкування нижчих партійних структур і їхніх керівників вищепоставленим, що забезпечувало високу виконавську дисципліну та можливість дієвого застосування «стимулу-покарання». Парткоми на засіданнях делегували своїх членів на відповідальні радянські та управлінські посади. На партзборах відбувалося звітування про результати роботи цих делегатів, а в разі незадовільних показників – накладалися стягнення по партійній лінії. Очолював партійний комітет перший секретар, який відповідно мав найбільшу концентрацію управлінських повноважень у відповідній територіальній одиниці. Таким чином, й на місцевому рівні функціонувала система управління з двох вертикалей – партійної і радянської, які на практиці зливалися в одну. Саме тому голова відповідного виконкому та секретар парткому працювали в тандемі,

злагоджено виконуючи доручення та вказівки вищих і центральних партійно-радянських органів. Утім вирішальне слово все ж належало секретареві парткому.

Позиція органів ОДПУ-НКВС у структурі управління мала певну специфіку. Так, місцеві НК створювалися при губернських ревкомах та губкомах у статусі їхніх відділів. Однак, як слушно зауважив Р. Подкур, процес утворення місцевих органів НК, зокрема в Україні, мав певні труднощі. Діяльність надзвичайних органів у контексті масового застосування позасудових репресій та проведення «червоного терору» обурювали місцеве населення. «Саме тому в ряді міст губревкоми не поспішали називати каральні органи надзвичайними комісіями, прикриваючи їх формулюванням «слідкоми» (слідчі комісії), що формувалися при міських комендатурах (Катеринослав, Харків), або безпосередньо при ревкомах (Житомир, Миколаїв)», – зазначив дослідник [412, с. 24].

Зважаючи на це, було зафіксовано чимало випадків, коли на низовому рівні відбувалися конфлікти між чекістами та партійно-радянськими функціонерами. Так, цікаву характеристику взаємовідносин між партійно-радянськими та чекістськими органами подавав співробітник особливого відділу ЦУПЧРЕЗКОМу А. Формайстер у своїй доповіді вищому відомчому керівництву щодо перевірки політсекції Олександрівської губернії. «Губком і ревком весь час дивляться на губчека як на пасинка як на установу, що приносить лише шкоду і лише заважає їх роботі», – стверджував автор звіту [463, с. 13].

Аналізуючи місце радянських органів держбезпеки в системі державного управління, С. Кульчицький зауважив, що попри формальні аспекти їхнього підпорядкування вищим урядовим та місцевим виконавчим органам влади, на практиці вони підпорядковувалися винятково по відомчій лінії. Учений доводив, що ці органи були на кшталт держави в державі та слугували для вищого партійного керівництва незамінним інструментом контролю за ситуацією на місцях. Для місцевих парткомів автономність чекістського апарату створювала певний управлінський дискомфорт. Але «незалежність від партійних і радянських структур на місцях була від початку запрограмована партійним центром як додатковий важіль впливу на периферію», – писав С. Кульчицький [646, с. 19, 22]. Концептуальний

підхід дослідника щодо статусу радянських спецслужб нами вбачається правильним і в цьому випадку вимагає певного уточнення. Зокрема, на нашу думку, коли мова йшла про взаємодію партійно-радянських і чекістських структур у штатному режимі, то свої зусилля вони зосереджували на виконанні спільних завдань, реалізуючи задуми керівного центру. Але за потреби сторони доволі легко контролювали одна одну.

Як уже згадувалося, з утворенням у 1922 р. ДПУ при губвиконкомах формувалися губернські відділи, а в округах – окружні відділення ДПУ. Дослідник правового статусу радянських органів державної безпеки В. Окіпнюк вказав, що органи ДПУ діяли під безпосереднім керівництвом ДПУ УСРР, відповідали та періодично звітували перед ним. Поряд із цим, будучи відділами виконкомів, органи держбезпеки також звітували перед останніми по формі, в порядку та строки, встановленні президією окрвиконкому. Поширеною практикою було також включення керівників місцевих органів ДПУ з правом дорадчого голосу до президій окрвиконкомів [402, с. 103, 181].

Але з середини 1920-х рр. фактична підзвітність та підпорядкованість органів ДПУ місцевій владі поступово припинялася, хоча формально вони залишались частиною місцевого державного апарату. Причини таких процесів, на думку В. Окіпнюка, крилися в централізації управління радянськими спецслужбами із Москви та формуванням тоталітарного режиму в СРСР. Через це припинився контроль з боку місцевої влади за органами ДПУ, а їхня діяльність набула закритого характеру [402, с. 107-108].

Вище ми зауважили на ступінь та характер впливу партійних органів на радянські і зазначили, що останні практично контролювалися більшовиками. Тому підпорядкування органів держбезпеки місцевому радянському державному апарату мало формальний характер. Певний, хоча й обмежений, вплив і право контролю за органами державної безпеки мали саме партійні структури. Але зазначимо, що визначальним впливом на чекістський апарат користувалися лише вищі партійні органи. Саме таке становище забезпечувало органам державної безпеки незалежність від місцевих та, навіть республіканських, державних і партійних

органів [402, с. 184]. То ж убачаємо суголосність оцінок С. Кульчицького та В. Окіпнюка з приводу статусності органів держбезпеки в системі державного управління. Подібну думку висловив І. Білас, зазначивши, що радянські спецслужби були не лише в політичному підпорядкуванні партії, але й в організаційному [332, с. 68, 93].

Важливий важіль впливу партійних органів на чекістські – контроль за кадровим складом спецслужб, що здійснювався починаючи від центральних органів ВКП(б)-КП(б)У і до парткому периферійного апарату ДПУ. Партосередки опікувалися освітнім рівнем співробітників ДПУ, їх політико-виховною роботою, прийняттям до лав ВКП(б), наданням заохочень та накладенням стягнень тощо [402, с. 186]. Важливим завданням у роботі парткомів було слідкувати за «ідеологічною чистотою» світогляду чекістів і своєчасно реагувати на будь-які їхні прояви невдоволення політикою керівництва ВКП(б).

Певний механізм партійного контролю за органами ДПУ-НКВС був передбачений і структурою офіційної партійно-радянської управлінської номенклатури. Так, у 1932 р. посада нач. обласного відділу ДПУ затверджувалася як у ЦК КП(б)У, так і на засіданні бюро обкому, а посади заст. нач. облвідділу ДПУ і районних апаратів затверджувало лише бюро обкому [233, арк. 3, 16]. Таким був порядок і в 1937 р., коли бюро Вінницького обкому КП(б)У затверджувало посади начальника облуправління НКВС, його заступників, начальників відділів УНКВС і начальників райвідділів НКВС [232, с. 65].

З іншої сторони, можливість органів ДПУ-НКВС впливати на прийняття рішень партійно-радянських структур забезпечувалася тим, що начальники місцевих спецслужб були членами бюро КП(б)У обласного чи районного рівня відповідно. Так, станом на 12 грудня 1932 р. членами бюро Вінницького обкому КП(б)У були нач. облвідділу ДПУ Д. Соколинський, командир 17 стрілецького корпусу К. Квятек та його помічник Марков [235, арк. 11]. Окрім того, заст. нач. облвідділу ДПУ П. Рахліс був членом Вінницької партійної контрольної комісії [235, арк. 8], яка мала доволі широкі повноваження і вплив на партійно-радянських функціонерів.

Прикметною ознакою партійно-чекістських взаємовідносин було розуміння як керівними, так і рядовими співробітниками свого місця в партійній структурі управління. Наприклад, у травні 1927 р. під час об'єднаного засідання Колегії ДПУ і бюро комуністичного осередку ДПУ УСРР, голова ДПУ УСРР В. Балицький заявив: «Апарат ДПУ – це той орган, який повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету партії, що передається через його голову: якщо я накажу стріляти у натовп, незалежно від того хто б там не був, відмовитесь – розстріляю всіх – потрібно беззастережно виконувати мою волю» [402, с. 188]. А нач. економічного управління ДПУ УСРР Й. Блат красномовно зазначив: «ДПУ є філіальним відділенням партії, бойовим апаратом партії, за словами т. Сталіна, проти цього заперечувати не можна, а хто буде заперечувати – це антипартійна точка зору, яку потрібно вирвати під корінь» [402, с. 188].

Цікавою є думка С. Кульчицького про те, що з початком «революції згори», Й. Сталін зробив усе для того щоб мінімізувати вплив партійних комітетів на органи держбезпеки. Натомість вони були поставлені в його особисте підпорядкування з дорученням контролювати діяльність парторганів від найнижчих ланок і аж до членів ЦК ВКП(б) [646, с. 34]. З наведеним твердженням важко не погодитися. Проте зауважимо, що, на нашу думку, певний вид контролю та впливу партійних органів на органи держбезпеки на місцевому рівні усе ж існував, про що ми згадували попередньо й будемо аналізувати далі. Дозволимо припустити, що і партійні органи, і органи держбезпеки ситуативно «розуміли», коли та якій зі сторін потрібно підпорядковуватися й контролювати одна одну, або ж навпаки – працювати пліч-о-пліч. Відповідні сигнали у вигляді офіційних розпоряджень чи усних вказівок центру доходили до периферійних структур й обумовлювали їхню необхідну поведінку. Принциповою для нас є теза, що головне управління такими процесами здійснювалося вищим політичним керівництвом ВКП(б) та особисто Й. Сталіним.

Ще одним суб'єктом системи управління регіоном був найвищий командир військових частин як системи ДПУ, так і РСЧА. Поширеною була практика поєднання посад керівника територіальних органів держбезпеки із командуванням

військами прикордонної охорони ДПУ. Наприклад, нач. Могилів-Подільського окружного відділу ДПУ був ним і для 24-го Могилів-Подільського прикордонного загону. Статус такої посади був безумовно вищим, зважаючи на пріоритети охорони державного кордону не лише республіки, а й усього Союзу.

Військові підрозділи ставали додатковою силою для виконання поставлених завдань центру – забезпечення порядку на території під час політико-господарських компаній, придушення опору місцевого населення, участю в масових репресивних акціях. Тому завданням місцевої партійної-радянської влади було слідкувати за політико-моральним станом відповідних військових частин. Займалися цим партійні осередки військових підрозділів переважно шляхом контролю над кадровим забезпеченням. Інший спосіб впливу полягав у звітуванні нач. політвідділів частин про внутрішнє становище їхніх військовослужбовців на адресу окружного чи обласного партійного апарату [129, арк. 119]. Окрім того, для підтримання належного ідеологічного рівня серед бійців, на партійних з'їздах і зборах проходили виступи перших секретарів окружкомів та обкомів. Головний посил такого виступу – це зростання міжнародної напруги, наближення війни і, як наслідок, необхідність удосконалення військової майстерності та посилення ідеологічної стійкості РСЧА. Поряд із цим наголошувалося на внутрішній ситуації, зокрема поточних кампаніях – хлібозаготівлях і самообкладанні, що в той супроводжувалися помітним опором «ворожих елементів» [129, арк. 169].

Представників територіальних парторганів особисто запрошували військові командири для висвітлення результатів «останніх політичних кампаній» та відповідних настроїв серед населення. У листі від 2 травня 1928 р. командир легкого артилерійського полку 96 Подільської стрілецької дивізії скаржився секретарю Вінницького окружного КП(б)У Чайці про неприбуття запрошеного секретаря Вінницького РПК для виступу перед військовими. Командир обурювався, оскільки в його запрошенні зазначалося, що за неможливості секретареві приїхати особисто, той мав би відрядити голову райвиконкому [129, арк. 239-239 зв.]. Проаналізувавши доволі звичайне повідомлення, можемо зробити певні висновки. По-перше, чітко простежується намагання забезпечити ідеологічний вишкіл червоноармійців щодо

правильності заходів радянської влади й підготувати стрільців до можливої участі в забезпеченні виконання політичних завдань. По-друге, помітною була пріоритетність партійної персони перед радянською, що додатково характеризує певну субординацію акторів управління.

У резолюції 11 партійної конференції від 28 жовтня 1928 р. констатовалася необхідність посиленого виховання червоноармійців у розумінні сутності «диктатури пролетаріату та її озброєного захисту – Робітничо-селянської червоної армії» [129, арк. 396-396 зв.]. Це недвозначно засвідчувало спрямованість організаційно-пропагандистських заходів влади, спрямованих на мобілізацію військових для боротьби не тільки з зовнішнім ворогом, але й з невдоволеними групами всередині країни.

Охарактеризувавши суб'єкти місцевої ланки партійно-радянської системи, варто зосередитися на формах їхньої взаємодії. Аналіз архівних матеріалів та наявних історичних досліджень переконливо довів важливу роль органів державної безпеки в інформаційному забезпеченні партійно-радянських органів. Для опрацювання та реалізації здобутого чекістськими структурами інформаційно-аналітичного матеріалу як в центрі, так і на місцях створювалися спеціальні комісії. Як зазначає Р. Подкур, на своїх засіданнях такі комісії розглядали близько 15-20 зведень, що стосувалися різних сфер суспільно-політичного, культурного та економічного життя регіону. По кожному з них надавалися доручення відповідним партійним, радянським, господарським, правоохоронним органам вжити необхідних термінових заходів. Останні включали в себе, як загальні обговорення питань, так і суворі покарання [412, с. 57]. Зокрема, такі комісії створювалися й у Вінницькому окружкомі впродовж 1928–1930 рр. [124, арк. 124-126].

Окремо варто відзначити спільні наради основних акторів управлінської ланки регіону, які за потреби набували розширеного характеру. Прикладом може слугувати нарада секретарів райкомів КП(б)У і голів райвиконкомів [переважно прикордонних районів – *Авт.*], нач. політвідділів МТС і радгоспів, нач. райвідділів ДПУ й прикордонних загонів ДПУ, що відбулася 02 липня 1933 р. у м. Вінниця. На ній обговорювали проблеми колективізації та голоду, наявність яких акцентовано

обумовлювали діяльністю контрреволюційних елементів. Прикладом наводилися результати вибіркового чисток у колгоспах прикордонної смуги: із 17 колгоспів апаратом ДПУ було вилучено 108 осіб, з яких – 29 петлюрівці, 4 політбандити, 6 колишніх поліцейських наглядачі, 35 куркулі й 34 – інші [178, арк. 149].

Найдоцільніше проаналізувати місце радянських органів держбезпеки в управлінському контексті через призму характерних форм їхньої взаємодії з партійними структурами. Взаємовідносини між партійними органами та ДПУ реалізовувалися в двох ключових напрямках: перший – це їх взаємне інформування, другий – спільні практичні дії, спрямовані на виконання поставлених завдань.

Інформаційна забезпеченість місцевих партійних і радянських органів проводилося двома шляхами: 1) заслуховуванням доповідей і звітів запрошених керівників центральних і місцевих органів державної безпеки; 2) направленням в парткоми та виконкоми доповідей, звітів, оглядів [411, с. 183].

Відновлення в 1927–1928 рр. хлібозаготівельної політики, що нагадувала практики «воєнного комунізму», призвело до нової кризи суспільно-економічних відносин на селі. Розпочалися справжні реквізиції продовольства та репресії проти тих, хто не бажав здавати хлібне збіжжя державі за економічно збитковими цінами. Важливо те, що влада розуміла причини селянського опору хлібозаготівлям – низькі державні закупівельні ціни, відсутність промислових товарів, бажання селян перестраховатися на випадок недороду [133, арк. 53-54].

Обставини вимагали постійної координації дій органів ДПУ та партійних осередків. Виникали критичні та непередбачувані ситуації, які потребували як політичного, так і силового втручання. Різко збільшилися антирадянські настрої, почастишали випадки терористичних актів, якими влада вважала підпали, крадіжки, побиття і вбивства голів сілрад, членів хлібозаготівельних комісій та представників КНС тощо. Для вчасного реагування та ліквідації негативних наслідків для влади партійні структури здійснювали постійний моніторинг поточних кампаній як по партійній вертикалі – через звітність нижчестоящих осередків, так і по інформаційній лінії ДПУ.

Оскільки майже усі економічні кампанії радянської влади мали політичний характер, то закономірно, що діалог вівся у площині інформаційного забезпечення партосередків про політичний стан тієї чи іншої місцевості. Термін «політичний стан» включав у себе цілу низку ознак та показників, за якими здійснювалася характеристика об'єкта моніторингу. Сюди входили аналіз кількості виступів проти радянської влади, відвертої чи прихованої агітації, активного та пасивного опору. Окремим пунктом характеризувалася поведінка таких соціальних категорій на селі як бідняків, батраків, середняків. Акцентували увагу на їхньому ставленні до радянської влади і взаємодії з заможним сусідами – куркулями. Така інформація була вкрай важлива для прийняття місцевими партійними діячами відповідних рішень у різних напрямках роботи, наприклад, виконання тих же планів хлібозаготівлі, колективізації, землевпорядкування, державної позики, компанії з перевиборів місцевих рад тощо.

Багато приватних торговців були змушені здавати патенти на торгівлю. Причиною слугували директивні вказівки влади здавати зерно лише до кооперативних органів за твердими цінами. До порушників органи ДПУ застосовували репресивні заходи – арешти з конфіскацією зерна. Тому вже на початку 1928 р. у м. Брацлав до фінінспекції було здано 20 патентів із заявами про припинення торгівлі [156, арк. 2]. Аналогічною виявилася ситуація у м. Тульчин, де станом на 30 січня 1928 р. чимало торговців також поздавали свої торгові патенти [156, арк. 5].

Типовою була доповідь нач. Вінницького окрвідділу ДПУ М. Корнева про політичний стан села за лютий 1928 р. У ній зазначалося, що для покращення хлібозаготівельної кампанії органами ДПУ та прокуратурою було вжито заходів репресивного характеру (яких саме не повідомлялося, але зрозуміло, що це були арешти), і цим самим «приватник був вчасно знятий з ринку» [122, арк. 13, 69-70]. Такі результати корелювалися з партійними директивами для чекістів – «підсилити роботу по виявленню спекулянтів із застосуванням заходів адміністративного впливу до організаторів спекуляцій» [139, арк. 158]. Ситуація для населення ускладнювалася тим, що кооперативні органи продавали широкий асортимент

дефіцитних товарів лише в обмін за хліб, і ті селяни, котрі здали усі «залишки», фактично залишалися без товарів першої необхідності [156, арк. 28].

В іншій доповіді від 19 червня 1928 р. на закритому засіданні бюро Вінницького ОПК КП(б)У «Про політичний стан округу і ліквідацію спроби збройного повстання у Вороновицькому районі» відзначалася загальна напруженість на селі округу. Під час слідства планувалося встановити соціальне походження та політичне минуле фігурантів справи. Бюро постановило районній парторганізації вчасно реагувати будь-які «прояви» партійним шляхом, а у разі потреби інформувати органи ДПУ. Райпарткомам доручено активніше вивчати політичні настрої серед селянства, звертати особливу увагу на райони, де в минулому було найбільше скупчення «ворожих політичних кримінальних елементів» [124, арк. 13-14].

У результаті розслідування з'ясувалося, що повстанців очолив колишній петлюрівець Кіндрат Саваринський. Вони планували розгромити партійній і радянські установи, міліцію, звільнити заарештованих селян, залучити на свою сторону військових і поширити повстання на інші райони. Існував також план відступу – у разі невдачі заплановано прорватись до Польщі. Повстання придушено на підготовчому етапі. В учасників вилучили зброю і листівки з відозвою, підписаною від імені Спілки визволення України: «Хто не бажає згинуть з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відробляти їм кріпосне право – до зброї» [406, с. 196-197]. Ця подія викликала резонанс у верхах республіканського правління – В. Балицький надіслав Л. Кагановичу меморандум про цю повстанську організацію у Вороновиці [684, с. 177].

На засіданні бюро Вінницького окружного КП(б)У від 10 серпня 1928 р. обговорювалося вбивство сількора в с. Головчинцях Жмеринського району. Зазначалося, що село перебувало в напруженому стані, а поміж людей домінували негативні політичні настрої, що спричинило збільшення політичних ексцесів таких як убивство, грабунки, підпал. Серед директив цього засідання було доручення нач. ДПУ до наступного зібрання підготувати інформацію про політичний стан Вінницького округу [124, арк. 47]. Це було звичною практикою. Так, на

позачерговому засіданні бюро Вінницького ОПК КП(б)У від 27 вересня 1928 р. були ухвалені рішення про скликання окремого позачергового засідання бюро, присвяченого висвітленню політичного стану округу та про політико-моральний стан частин 24-ї та 96-ї стрілецьких дивізій [124, арк. 99]. На цьому засіданні після заслуховування інформації нач. Вінницького окружного ДПУ М. Корнева [змісту доповіді, на жаль, не віднайдено – *Авт.*] вирішили, що необхідно періодично заслуховувати повідомлення окрвідділу ДПУ. Передбачалося створити комісію у складі М. Корнева, секретаря ОПК І. Сапова та ін. для розробки практичних пропозицій, що зазначені у доповіді [124, арк. 101].

Окрім звичної інформації у політичних оглядах про настрої певних категорій населення – селянства, робітників, службовців, інтелігенції – пріоритетними були свідчення про політичний та моральний стан військовослужбовців. Настрої червоноармійців постійно вивчалися, бо чимало з них надавали допомогу в тих же хлібозаготівлях чи колективізації. Така участь була різною – від агітатора до члена буксирної бригади та участі в придушенні повстань. Іншою причиною було й те, що територіальні частини комплектувалися з місцевих мешканців, переважно селянського походження, яке владою розглядалося як потенційно «неблагонадійне».

Важливим фактором, який впливав на ставлення солдата до поточних політ кампаній, було листування зі своїми рідними. У них батьки, друзі, односельчани писали червоноармійцям про ті реалії, в яких перебували їхні села. Ця інформація часто протилежною до тієї, яку розповідали на політзаняттях або писали у пресі. Характерними були такі настрої: «Чому в період з 1924 р. по 1927 р. жилося легше і хліба вистачало і селянин спокійно свій хліб міг продати на ринку», або інший: «...Наприклад: в газетах пишуть, що хліб начебто селяни віддають добровільно, а це неправда, така ж неправда як повідомлення про червоні обози. Це все робиться через примус», – написав червоноармієць Трусов, селянин, середняк [153, арк. 143-143 зв.]. З 1929 р. в аналітичних матеріалах відмічається посилення притоку листів з небажаним змістом [153, арк. 86-87].

Ситуація на селі й у містах загострювалася. Інформаційні матеріали рясніли свідченнями про численні випадки голодування населення, спричиненого

хлібозаготівлями [128, арк. 222-223; 156, арк. 66]. Про такі факти повідомлялося як по партійній лінії так і по інформаційному каналі ДПУ. У зведенні нач. ВДТВ ОДПУ ст. Жмеринка Грицюка «Про політичний стан ВДТВ ОДПУ ст. Жмеринка за період з 15 травня по 15 червня 1928 р.» зазначено, що «хлібна криза відчувається по всій ділянці ВДТВ ОДПУ Жмеринка і в прилеглій на 15 верст у смузі відчуження. Хлібні черги – звичне явище по всій ділянці» [128, арк. 99]. По окремих селах голодували бідняки [128, арк. 63, 105].

У 1929 р. суспільно-політична напруга на Поділлі зростала. Почастішали теракти проти представників влади та місцевих активістів [140, арк. 146-147; 151, арк. 7]. Усього за 1929 р. по Вінницькому окрузі зареєстровано 40 різноманітних терактів [136, арк. 114-117].

Уважаючи недостатньою роботу судово-слідчих органів щодо швидкого реагування на зазначені випадки, в жовтні 1929 р. на засіданні бюро Вінницького ОПК були дані директиви ДПУ і прокуратурі щоб справи про теракти розслідувати та передавати до суду в десятиденний термін [140, арк. 63, 227]. До речі, такі розпорядження давалося неодноразово [126, арк. 18].

Окремий аспект взаємовідносин партійних осередків з органами ДПУ – це спільні засідання або наради, на яких розглядалися зміст справ, які знаходилися в оперативній розробці ДПУ, висунуті обвинувачення прокуратури, винесені вироки судів по резонансних чи важливих з точки зору партії справах тощо. Так, на закритій частині засідання бюро Вінницького окружного КП(б)У від 12 жовтня 1928 р. заслуховувалася справа Вінницького окрвідділу ДПУ № 527 у звинуваченні громадян Дехтярова та інших за 2-ю ст. 54-10 і 54-11 Кримінального кодексу (КК) Ухвалили погодитися із висновками окружної прокуратури [124, арк. 124]. На іншому засіданні бюро від 2 грудня цього ж року після заслуховування Вінницького окрпрокурора Трупчинського у справі про звинувачення колишнього старшого писаря штабу 288 полку Сеньковського за ст. 54-13 КК ухвалено затвердити «вищу міру соціалістичного захисту» [126, арк. 2]. Рішення про розстріл фігурантів вже згадуваної Вороновицької справи після заслуховування висновків прокуратури також затверджувалося на засіданні бюро ОПК від 27 грудня 1928 р. [126, арк. 4].

Аналогічна ситуація була з Головчинецькою справою. Після заслуховування матеріалів по ній ухвалено рішення розстріляти винних осіб, а з політичних міркувань справі про вбивство селянина Короля «надати найбільшого громадського характеру» [126, арк. 6].

На опір хлібозаготівлі більшості селянства влада застосовувала репресивні заходи – опис та продаж майна [140, арк. 147], злісних платників за невиконання планів арештовували співробітники ДПУ [161, арк. 38]. Упродовж річного плану хлібозаготівель за 1928/1929 р. по Вінницькому окрузі було здійснено описів майна 943 господарств, продано майна 303 господарств і передано справ до суду 229 осіб [140, арк. 187-188].

З початком суцільної колективізації та розкуркулення держава перейшла до відкритої фази війни проти селян: ці дві кампанії проводилися майже одночасно, адже покликані реалізувати єдину мету – зламати селянський опір «сталінському штурму». Процес розкуркулення носив характер військової операції, яку виконувало ОДПУ СРСР. Керівництво відомства розробляло чіткі інструкції та видавало оперативні накази, виконуючи вказівки Й. Сталіна та рішення політбюро ЦК РКП(б). На виконання загальносоюзних наказів ДПУ УСРР 7 лютого 1930 р. видало оперативний наказ ДПУ № 42167, в якому містився детальний план проведення операції по виселенню куркулів з України. Всього виселялося 20 тис. сімей, а операція повинна була розпочатися 20-25 лютого 1930 р. [334, с. 78].

Кампанія розкуркулення вимагала безпосередньої взаємодії представників партії та органів ДПУ на місцях. В районах створювалися оперативні групи, до складу яких входили начальник – відповідальний працівник ДПУ, уповноважений агентури, уповноважений слідчих органів і потрібна кількість працівників. Нач. опергрупи спільно з райвиконкомом складали списки куркулів, які підлягали виселенню. Останнє проводилося силами комуністів, комсомольців, робітників, бідняцько-середняцького активу за участю працівників райопергруп, які направлялися в кожне село, де проводилося виселення. Оперативні працівники ДПУ разом із представниками сільрад відправляли виселенців на підводах з речами [334, с. 79].

Поряд з цим проводилася активна пропагандистська робота і серед військ ДПУ, які за потреби залучалися для «підтримки» у проведенні цієї кампанії. Починаючи із засідань керівного складу при управлінні комендатур і закінчуючи роботою політпрацівників та комсомольських осередків, активно обговорювалася нова політика партії на ліквідацію куркульства як класу та задачі органів та військ ДПУ у її реалізації [154, арк. 21 зв.]. Також здійснювалися маневри, тренування і навчання діям військ ДПУ з ліквідації повстань та вуличних боїв із повстанцями [153, арк. 39].

Примусова колективізація та розкуркулення увірвали терпець населенню. Катастрофічною для комуністів стала ситуація з 20-х чисел лютого 1930 р., коли цілі райони були охоплені повстаннями, а в багатьох населених пунктах на певний період повністю ліквідовано більшовицьку владу. Ситуацію вдалося виправити завдяки втручання місцевих комуністів, комсомольців та ДПУ. Особливий резонанс викликали події у Шепетівському прикордонному окрузі, де селянські заворушення охопили 13 районів. Для ліквідації виступів у Шепетівку були направлені 20 харківських комуністів і 75 курсантів однієї із шкіл міліції. А 27 лютого в Шепетівку прибув сам голова ДПУ УСРР В. Балицький, за наказом якого в Шепетівку і Козятин були стягнуті війська ДПУ. Процес придушення виступів подекуди переходив у справжні бої. У результаті було вбито 15 представників влади, поранено 32 особи і побито 280, а зі сторони протестуючих втрати вбитими і пораненими склали 49 осіб, 104 були побиті і більше 2-х тисяч заарештовані [334, арк. 83].

Масовими виступами та повстаннями було охоплено також цілі райони Вінницького, Тульчинського та Могилів-Подільського округів. Наприклад, станом на 18 березня в Тульчинському окрузі 148 сіл було охоплено повстаннями, які з економічного русла перейшли у політичне – лунали гасла про повалення радянської влади та відновлення УНР і, навіть, царату [162, арк. 60]. Найактивніші виступи селян придушувалися озброєними загонами ДПУ [163, арк. 166].

Після цих подій аналіз ситуації та інформування набрали особливого політичного значення. Тому в доповідних записках спецслужб характеризувався

поточний стан певної території, порівняльний стан з періодом активних виступів, а також динамічні показники колективізації. Показовою в цьому контексті є доповідна записка нач. Вінницького окрвідділу ДПУ від 06 червня 1930 р. № 155 на адресу Вінницького ОК «Про стан колективізації по Вінницькому окрузі на 1 червня 1930 року» [145, арк. 79]. Цей період характеризувався відносною стабілізацією ситуації. Проте відзначалося, що зростанню колгоспного сектора загрожують такі фактори: викривлення лінії партії, перегини, командування, слабкість керівних кадрів у колгоспах, безгосподарність, відсутність масової роботи серед бідняцько-середняцьких елементів, слабкі можливості через недостатню матеріальну технічну базу, випадки відсторонення середняків від управління колгоспами, слабка організація праці [146, арк. 80].

Наслідки подій лютого-березня 1930 р. були надзвичайно серйозними для курсу колективізації. У звітних матеріалах зазначалося, що станом на 10 серпня 1930 р. по Вінницькому окрузі вихід селян із колгоспів продовжував переважати над вступом до них. А в с. Пеньківці Томашпільського р-ну продовжувалася справжня боротьба проти більшовицьких кампаній – позики, хлібозаготівлі, м'ясозаготівлі тощо. Наприкінці 1930 р. село продовжувало чинити опір владі і упродовж всього 1931 р. залишалося неспокійним.

За активний спротив колективізації Й. Сталін вирішив покарати українське селянство голодом, тим самим розв'язати ряд надважливих для нього завдань. По-перше, врешті зламати опір селянства, який вийшов за межі економічного протесту, а переріс у політичний. По-друге, завершити колективізацію сільського господарства, створивши такі селянам умови, в яких вони змушені були б колективізуватися. По-третє, пересвідчитися у відданості йому представників партійної вертикалі в УСРР.

Реалізаторами задумів Й. Сталіна та його групи були підпорядковані їм партійно-радянські та чекістські структури. Спробуємо проаналізувати їхні взаємовідносини в реалізації політики Голодомору на Поділлі.

Зголодніле населення чинило опір політиці колективізації, почалися масові антиколгоспні виступи, організовані та стихійні виходи із колгоспів, розбір

усупільненого реманенту. Органи ДПУ фіксували поведінку населення та доповідали владним структурам. Головною тематикою донесень спецслужб були факти недоїдання, опухання та голодних смертей, які трафаретно називалися «продовольчими труднощами». У спецповідомленні ДПУ від 25 червня 1932 р. аналізувалася смертність у Бабинецькому районі внаслідок голодування. Так, у с. Логовіне лише за 20-21 червня 1932 р. померло 16 осіб, а у с. Кам'янече – опухли 800 осіб. У цьому ж районі зафіксовано випадки плямистого тифу і дизентерії [187, арк. 64]. У повідомленні від 28 червня йшлося, що в с. Кузьмина Гребля Уманського району від голоду опухли 187 сімей колгоспників й одноосібників, з яких 67 дітей шкільного віку, котрі вже не мали шансу на одужання. У с. Антонівка за півтора місяці від голоду померло 37 осіб. У с. Дмитрушки зафіксовано випадок, коли батьки задушили своїх дітей, які не мали шансів вижити [187, арк. 67].

У спецповідомленні від 2 липня зазначалося про погіршення стану із продовольством в Уманському, Христинівському, Монастирищенському районах, а в двох останніх – зафіксовано факти людодства. Так, у с. Нове-Місто Монастирищенського району лише за 27 червня померло 5 людей, а один селянин убив свого дворічного сина і разом з дружиною вживали його в їжу [187, арк. 79].

В інформуванні щодо ситуації по настроях людей органи ДПУ окрім опису ситуації завжди намагалися визначити причину тієї чи іншої поведінки населення. Так, інформуючи про виступи жінок у с. Юріївці Махнівського району із вимогами надати хліба, чекісти зазначали, що населення цього села, а також ряду інших дійсно відчували «велику нужду в продовольстві» і харчувалися усілякими сурогатами. А деякі колгоспи, навіть офіційно, посилали своїх представників у Москву й Ленінград по хліб [187, арк. 83].

На початку 1933 р. ситуація стала ще критичнішою. За відомостями секретаря Липовецького райпарткому в селах району вдень помирало від 15 до 35 осіб. В окремих селах вимирання становило більше 50 сімейств [206, арк. 207].

На засіданні Вінницького бюро обкому КП(б)У від 19 лютого 1933 р. постановили, щоб ситуацію з проявами голоду місцева влада вирішувала власними силами, що в багатьох випадках означало голодну смерть тисяч людей. Категорично

заборонялося створювати будь-які комісії щодо обстеження фактів голоду. Вся інформація про «продовольчі труднощі» мала йти по закритих лініях ДПУ, а його керівнику Д. Соколинському доручено своєчасно інформувати обком про факти голоду [207, арк. 28].

Утім для партійно-радянської номенклатури харчування було забезпечене. Важливу роль у такому забезпеченні відіграв й облвідділ ДПУ, з подачі якого на засіданні секретаріату Вінницького обкому КП(б)У було створено спецрозподільник харчів і побутових товарів для працівників політвідділів МТС та радгоспів, а також членів їхніх сімей. Постачання здійснювалося по лінії ДПУ, яке також відповідало за доставку і правильність розподілу спецтоварів [177, арк. 8].

Від партійно-радянських структур органи ДПУ отримували вказівки посилювати репресії проти куркулів, одноосібників і «провокаторів» [207, арк. 64-66]. Під виглядом боротьби із безнаглядністю чекістам наказано відвозити з дитбудинків тих дітей, котрі мали своїх батьків, з подальшою заборонаю вивозити дітей із сіл у міста на повне державне утримання [207, арк. 121-122].

Відповідальність за ситуацію із продовольчим забезпеченням, стан колгоспного будівництва область перекладала на районні управлінські апарати. Так, ще в липні 1932 р. на засіданні бюро Вінницького обкому КП(б)У розглядалося питання по Плисківському районі. Обговорювалися високі темпи витоку з колгоспів, факти опухання та смерті селян, масової смертності колгоспної худоби, значних розкрадань населенням збіжжя. Вінницькі партійці пояснювали це «викривленнями класової лінії» та «перегинами», а також правоопурністичної політикою місцевого партійного та радянського апарату. До таких висновків комуністи дійшли, заслухавши доповідь нач. Вінницького облвідділу ДПУ В. Лєвоцького. У підсумку постановою бюро вирішено за допущені «хиби» виключити з партійних лав колишніх секретаря райпарткому та голову райвиконкому, зняти з роботи тогочасного секретаря Плисковецького парткому, а організаційному відділі та відділі кадрів обкому доручили повністю укомплектувати район надійними кадрами. Окремим пунктом погоджено заяву В. Лєвоцького щодо наміру провести репресії серед населення – «зняти куркульський та антирадянський елемент» у цьому ж

районі. Додатково чекістам дали доручення здійснити ряд заходів щодо боротьби зі зростаючим криміналітетом у районі [189, арк. 239].

Селяни чинили відчайдушний супротив – здійснювали напади, побиття, вбивства місцевих та районних партактивістів, голів сільрад та колгоспів. Для утримування контролю над населенням та демонстрації сили радянської влади Вінницький обком КП(б)У систематично вказував органам ДПУ максимально швидко проводити боротьбу з терактами, а обласному суду посилювати репресії [207, арк. 6 зв.].

Місце радянських органів держбезпеки в структурі управління Поділлям додатково можна проаналізувати у контексті їхньої участі у виборчому процесі. Для утримання партійної диктатури на усіх рівнях державного управління, більшовики мали пересвідчитися у «правильному» виборчому процесі та, щонайголовніше, його результаті. З цією метою аналітичні та звітні матеріали чекістів надсилалися або заслуховувалися на партійних засіданнях напередодні таких заходів як перевибори рад різних рівнів. Наприклад, у зв'язку з перевиборами до місцевих рад, окружний парткомітет Могилівщини 9 жовтня 1928 р. доручив нач. окружного відділу ДПУ М. Ямницькому дізнатися про настрої та вимоги до радянських органів різних соціальних категорій населення – селянства, робітників та інтелігенції. Термін для такої роботи обмежувався двома тижнями [150, арк. 118]. Подібні звернення мали систематичний характер [150, арк. 83, 85, 145, 150].

Органи держбезпеки повністю контролювали процес підготовки та проведення виборчого процесу. На них покладалися завдання перевіряти кандидатів та членів виборчих комісій, слідкувати за облаштуванням виборчих дільниць і розповсюдженням агітаційних матеріалів. Такі відомості містилися у зведенні заст. нач. ВОУНКВС Г. Морозова на адресу наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського про недоліки та антирадянські прояви під час підготовки до виборів у Верховну Раду від 16 жовтня 1937 р. У документі було проаналізовано процес підготовки організації виборів, діяльність партійно-радянських органів щодо комплектування виборчих комісій та проведення масової агітаційної і роз'яснювальної роботи. Г. Морозов зазначав, що спецслужби виявили

«засміченість» виборчих комісій «соціально чужими елементами» – колишніми куркулями, церковниками тощо. Поряд із цим, радянськими спецслужбами було проведено арешти осіб, які публічно висловлювання «антирадянські» погляди про радянських виборів, Й. Сталіна та його конституцію [50, арк. 57-64].

17 жовтня 1937 р. відбулася нарада секретарів райкомів КП(б)У присвячена питанню підготовки до виборів. Серед іншого від функціонерів були нарікання щодо неможливості укомплектування виборчих комісій, оскільки не було лояльних людей. Населення багатьох сіл, за висловом одного із секретарів, залишалося «поголовно контрреволюційним» [178, арк. 2, 16, 21].

Так, у доповідній записці нач. 4 відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області О. Надєждіна від 3 червня 1938 р. аналізувалися партійна конференція та вибори кандидатів на 14 з'їзд КП(б)У (13-14 червня 1938 р.). Зазначалося, що у списках для таємного голосування залишалися лише кандидати, які не викликали сумніву. Вінницькі чекісти використали компромат на членів КП(б)У для відводу їхніх кандидатур в кількості 19 осіб, троє з яких під час та після конференції були арештовані [54, арк. 47-49].

Процес підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР на місцях супроводжувався систематичним звітуванням про настрої та реакції населення. У записці нач. ВОУНКВС І. Корабльова до наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського від 26 червня 1938 р. доповідалося про зафіксовані по області антирадянські вислови. Найактивніших незгодних арештовували, а за рештою встановлювали негласне спостереження. Але після проведення виборів вінницький чекіст прозвітував своєму керівництву про результати виборів, заявивши, що явка на вибори склала 99,59%. Поряд із цим було зафіксовано 135 фактів антирадянських виступів, через які на дільницях арештовано 21 особу; 185 випадків демонстративної відмови від голосування, 100 антирадянських написи на виборчих бюлетенях. Не зважаючи на ці факти, І. Кораблев усе ж констатував, що «настрої трудящих Вінницької області здорові» [54, арк. 353-355, 360-362, 498-500].

Проаналізувавши роль і місце суб'єктів управління Подільським регіоном, підтверджуємо важливу оцінку В. Васильєва специфіки такого «полікратичного»

способу реалізації більшовицької диктатури. Історик зазначив: «управлінські функції здійснювали партійні органи різного рівня, урядовий апарат та радянські органи (зрозуміло, що вони були зрощені в умовах диктатури), господарський апарат, керівництво ВНК-ОДПУ-НКВС, Червоної армії тощо. Проте, на відміну від ліберально-демократичних режимів, усі інститути та щаблі управління об'єднувалися у надцентралізованій системі управління, яку очолювало політбюро ЦК Компартії, а керівники загальнодержавних інститутів репрезентували їх інтереси на вищому партійно-радянському рівні. Зі зміною пріоритетів у політиці керівництва Компартії змінювалась структура та обсяг управлінських функцій партійно-радянських інститутів» [336, с. 41].

Для кращого розуміння специфіки організаційної структури органів ДПУ-НКВС та їхнього місця у системі управління регіоном необхідно визначити особливості території Поділля та його населення як «об'єкта» діяльності спецслужб. Під «об'єктом» чекісти мали на увазі особу, групу осіб за соціальною, політичною чи національною ознакою, політичну чи релігійну організацію, колектив установи, заводу чи іншого суб'єкта господарської діяльності.

У нашому випадку «об'єктом» уваги діяльності радянських органів державної безпеки ми розглянемо саме населення, що проживало на території Поділля, як регіоні із притаманними йому природно-географічними, політико-економічними, соціокультурними та похідними від них характеристиками, що виражені в якісному та кількісному еквіваленті.

Зауважимо, що характерні риси Поділля тісно взаємопов'язані між собою, що унеможливорює «чисту» класифікацію специфічних ознак території. Загалом, серед особливостей варто визначити: прикордонність регіону, багатонаціональність його мешканців, різні форми підтримки ідеї української державності, що виражалися в тривалій повстанській боротьбі місцевого населення проти більшовицької влади, домінування в економіці краю сільськогосподарської галузі, відсутність великих індустріальних центрів як бази більшовиків, наявність військових гарнізонів і стратегічних військово-інженерних об'єктів. В сукупності ці ознаки впливали на особливості інструменталізації діяльності органів ДПУ-НКВС, вибір підходів, форм

та методів роботи, типів поведінки як самих чекістів так і населення. Останнє було одночасно «об'єктом» діяльності спецслужб так і «суб'єктом», оскільки від настроїв та моделей поведінки людей залежала зустрічна реакція органів держбезпеки.

Після підписання між РСФРР та Польщею Ризького договору, кордон між двома державами пролягав уздовж р. Збруч [360, с. 196-197]. Таким чином, частина етнічних українських земель знову була штучно розділена, що призвело до розриву усталених культурних, сімейно-родинних та економічних зв'язків пересічного населення. Кордон в буквальному сенсі розділяв села навпіл [600, с. 300]. Схожі умови межування були і з Румунією.

Наявність зовнішнього кордону Подільського регіону із вказаними державами розглядалася вищим політичним керівництвом, а відтак і спецслужбами, як небезпека. За слушним спостереженням Р. Подкура, західний кордон підрадянської України розглядався кремлівським керівництвом, як зовнішній кордон союзної держави. «Тому події, які розгорталися у прикордонних адміністративно-територіальних одиницях протягом 1920–1930-х рр., знаходилися не лише під пильною увагою українського керівництва, а й безпосередньо лідерів СРСР, зокрема Й. Сталіна», – зазначав історик [588, с. 75].

Через межування із капіталістичними країнами, чекісти пояснювали наявність в регіоні контрабанди, активну діяльність іноземної розвідки та підтримку іноземними агентами «внутрішніх ворогів» радянської влади. Наприклад, аналізуючи релігійний рух на Поділлі, спецслужби вказували на його підтримку зі сторони контрреволюційних елементів – куркулів, петлюрівців, контрабандистів тощо. Так, на засіданні бюро Вінницького окрпарткому КП(б)У від 14 січня 1929 р. заслуховувалася доповідь «Про стан Вінницької округи та антирелігійна пропаганда». У ній зазначалося, що Поділля було важливим осередком формування релігійного життя і зародження нових релігійних течій, які звідси розповсюджувалися по всьому Радянському Союзові. Через прикордонний характер Вінницького округу сюди проникали «сектантські» течії, а також утримувала свої позиції римо-католицька церква [141, арк. 2]. Поділля вважалося «прохідною територією» для церковних пропагандистів та прибулуд, які прямували з Персії,

Балкан, Румунії і Галичини у глибокій території СРСР і у зворотному напрямку [141, арк. 2-3]. Історичність прикордонного статусу цих земель, обумовлювала змінність лінії розмежування внаслідок систематичних військових дій. У свою чергу це призводило до укорінення контрабанди та нелегального перетину кордону місцевим населенням [141, арк. 4].

Межування Поділля із Польщею та Румунією сприяло формуванню не лише потенційної репресивної бази для органів ДПУ-НКВС, але й впливало на вибір форм та методів каральної політики. Зокрема й через встановлення прикордонної «заборонної» смуги (7,5 км.), до якої входили західні райони Подільського регіону. Періодично перелік населених пунктів, що відносилися до режимної місцевості, доповнювали новими територіальними одиницями [11, арк. 136]. Пересування прикордонною смугою регулювалося відповідними документами, а значна частина громадян позбавлялася права на вільний вибір місця проживання.

Прикордонність безпосередньо впливала на функціонування паспортного режиму, особливо у контексті «заборонної» зони. Виконуючи директиви відомчого центру, місцеве окружне та обласне керівництво органів ДПУ-НКВС і міліції займалося «очищенням» (встановлення заборони на проживання, штрафування, відмова у наданні паспорту, виселення в адміністративному порядку) прикордонних територій від кримінальних, «шовіністичних», «контрреволюційних» та «політично неблагонадійних» осіб [87, арк. 83-85, 105]. До цих категорій відносилися не лише репресовані особи, але й ті, хто зазнав політичних репресій у попередні роки, а також члени їхніх сімей [90, арк. 131]. Керівників місцевих районних апаратів ДПУ-НКВС притягали до відповідальності за невиконання розпоряджень «правильної паспортизації» населення чи порушення функціонування режимної політики. Після накладення стягнення у таких випадках, додатково ще раз акцентувалася увага на прикордонність території, у зв'язку з чим перед органами держбезпеки та міліції стояли особливі завдання з «утримання кордону» [88, арк. 32].

Упродовж перманентних репресій кінця 1920-х – середини 1930-х рр. та в добу «Великого терору» наявність спільного кордону із Польщею та Румунією давала привід органам НКВС вишукувати агентів польської та румунської розвідки. Так,

підсумовуючи результати оперативної роботи за 1937 р. у доповідній записці на адресу республіканського відомчого керівництва, нач. УНКВС по Кам'янець-Подільській області М. Приходько зазначав, що румунська розвідка активно використовувала у своїх цілях населення прикордонних територій області, яке мало родинні зв'язки в Румунії та Бессарабії. Окрім того, територія області вважалася транзитною для розповсюдження румунської агентури в тил СРСР [49, арк. 84-85].

Компактне проживання національних меншин на території Поділля також впливало на діяльність радянських органів державної безпеки. Згідно із переписом 1926 р. національний склад населення Поділля був таким: українці – 85,29%, євреї – 8,2%, поляки – 4,67%, росіяни – 1,62%, білоруси – 0,06%, німці – 0,06 %, молдовани – 0,05%, чехи – 0,02%, інші національності – 0,03% [313, с. 50-53]. Не зважаючи на окремі успіхи «коренізації» в розбудові національно-культурної автономії нацменшин, вище партійне керівництво вбачало певну загрозу в їхньому існуванні. Зокрема, це стосувалося польського населення, якого за згаданим переписом на Поділлі проживало 192 400 осіб [679, с. 303]. Проживання представників польського етносу, особливо у прикордонній «заборонній» смузі, розглядалося як потенційна «п'ята колона» на випадок війни СРСР із Польщею. Схожою була ситуація і з німецькою національною меншиною [88, арк. 1].

На початку 1937 р. нач. ВОУНКВС М. Тимофєєв в обґрунтуванні змін структури обласного апарату важливим аспектом в його роботі вважав проживання 200 000 поляків-подолян. Їхні зв'язки з Польщею через консульство в поєднанні з прикордонністю Поділля і наявністю тут військових гарнізонів активізували польську розвідку [45, арк. 1, 4].

Політичну особливість Поділля органи НКВС пояснювали наступним чином: активна участь населення в Українській революції 1917–1921 рр. та підтримці розбудови інституцій Української Народної Республіки; діяльність численних отаманських загонів упродовж 1921–1925 рр. та активні селянські повстання проти більшовиків, масові збройні виступи та повстання навесні 1930 р. Чекісти намагалися пов'язати райони активних антиколгоспних виступів з їхнім політичним минулим. Характерним було зведення по Хмільницькому районі, в якому станом на

1 червня 1930 р. констатували значну «засміченість» колгоспних правлінь «антирадянськими елементами». Пояснення відшукали в історичному минулому цієї території – «бандитизм Шепеля-Гальчевського» [136, арк. 84].

У доповідній записці «По повстанству» від 17 травня 1932 р. на адресу секретаря Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєва нач. обласного ДПУ В. Лєвоцький зазначав, що Вінницька область за ступенем «засміченості контрреволюційним елементом» посідає одне із перших місць в Україні. З погляду чекістів, відсутність великих промислових центрів, близькість західних країн з інтервентськими тенденціями заклали сприятливий ґрунт для розвитку «української контрреволюції» і прищеплення заможному селянству ідей «дрібнобуржуазної державності».

Поширенню ідей української державності сприяло перебування на Поділлі упродовж 1917–1920 рр. чимало відомих діячів українського національного руху. Адже у Вінниці і Кам'янці свого часу розташувався уряд УНР. До того ж, значний вплив на місцеве населення здійснило перебування армії УНР, Галицької армії та польських військ, частина яких осіли тут після відступу за Збруч. На думку В. Лєвоцького, це пояснювало чому з приходом Червоної армії на Поділлі розгорілася повстанська боротьба. Він зауважував, що повстанські формування діяли аж до початку 1924 р. і комплектувалися за рахунок місцевого населення [189, арк. 29-30]. «Чистка прикордонної смуги 1930 р. забрала найпомітніші повстанські кадри колишнього комскладу петлюрівської армії, але й виселення куркульства все ж повністю не могло ліквідувати повстанські настрої», – йшлося у повідомленні В. Лєвоцького [189, арк. 29].

На спільній нараді керівних кадрів Вінницької області від 14 серпня 1933 р. нач. Вінницького облвідділу ДПУ Д. Соколинський зазначав, що «до цих пір із класовим ворогом ми не справилися... наша область є центральним пунктом, через який з-за кордону проходить контрреволюція, яка є плацдармом петлюрівського руху...» [222, арк. 24].

На роботу органів ДПУ-НКВС впливали й економічні особливості території Поділля. Спецслужби зважали на відсутність великих промислових вузлів як

центрів пролетаріату й оплоту більшовицької влади. Але з процесом індустріалізації структура економіки дещо змінилася, з'явилися нові галузі промисловості. На початок 1937 р. на території Вінницької області знаходилися: 165 підприємств союзного значення, 60 республіканського і 559 підприємств різних наркоматів та органів. Серед промислових галузей найрозвиненіша була цукрова, мережа якої складалася із 56 цукрових заводів. Окрім того, були заводи з виробництва каолінових солей, скла, торфу та паперу. Всього зайнято на підприємствах було 253 000 робітників. Структура сільського господарства була такою: засівна площа 3 034 000 га., 139 радгоспів, 106 МТС із загальною кількістю 4 755 тракторів [45, арк. 5].

Важливою рисою Подільського регіону, що була наслідком його прикордонного статусу, стала значна концентрація військових формувань та підрозділів. Поділля займало вагомe місце у структурі прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УСРР-УРСР та СРСР. Західні рубежі радянської держави в регіоні утримували такі прикордонні загони: 20-й Славутський, 21-й Ямпільський, 22-й Волочиський, 23-й Кам'янець-Подільський, 24-й Могилів-Подільський [14, арк. 76]. Концентрація зазначених підрозділів, навіть в режимі повсякденної діяльності, створювала додатковий репресивний тиск на місцеве населення, зокрема в контексті охорони «заборонної» смуги. А в період репресій 1937–1938 рр., відповідно до затверджених оперативних наказів НКВС, на прикордонні загони покладали обов'язки здійснювати арешти місцевого населення у ході проведення масових каральних операцій [588, с. 76].

Подільський кордон посідав особливе місце у воєнній доктрині політичного і військового керівництва. Так, враховуючи обмежені ресурси радянської держави в середині 1920-х рр., у майбутніх військових діях армія мала провадити тактику «малої війни» – маневрені військові операції з використанням укріплених районів, відомих для широкого загалу як «лінія Сталіна» [586].

Виконання такого масштабного проекту вимагало значної кількості вільних територій та значний обезлюднений простір довкола майбутніх військових об'єктів. Це було досить проблематично, враховуючи багатолюдність і традиційне

малоземелля подолян. Для виправлення цієї ситуації упродовж 1934–1936 рр. були проведені депортації місцевого населення. На звільнених територіях розпочалося будівництво військових об'єктів, а окремі, повністю виселені населені пункти, віддали під дислокацію значних військових з'єднань [585, с. 131].

Станом на 1 грудня 1935 р. на Поділлі були розташовані наступні військові з'єднання та об'єкти: Бердичівський район – 3 кавалерійська дивізія, 100 стрілецька дивізія, Старокостянтинівський район – 2 кавалерійська дивізія, 117 стрілецький батальйон, 22 механізована бригада (ч. 3059. Старокостянтинів), Жмеринський район – 96 стрілецька дивізія (Жмеринка), Гайсинський район – 9 кавалерійська дивізія (м. Гайсин), Шепетівський район – 7 кавалерійський корпус, 15 механізована бригада (ч. 2782 Шепетівка), 115 стрілецький батальйон, Ізяславський район – 23 кавалерійська дивізія (ч. 3274 Ізяслав), 116 стрілецький батальйон, Славутський район – 26 кавалерійська дивізія (ч. 3275), 114 стрілецький батальйон, Проскурівський район – 1 кавалерійський корпус, 1 кавалерійська дивізія, 167 механізована бригада (ч. 3058), 118 стрілецький батальйон, Ярмолинецький район – 119 стрілецький батальйон, Кам'янець-Подільський район – 28 кавалерійська дивізія (ч. 3276), Могилів-Подільський район – УНР-53, Козятинський район – 28 залізничний полк [108, арк. 34-117 зв.]. Наявність такої кількості військових структурних одиниць впливала на структуру обласного та периферійних НКВС, зокрема через мережу особливих відділів при дивізіях, корпусах, бригадах, та уповноважених батальйонів. Окрім того, в період масових репресій 1937–1938 рр. зазначені об'єкти стали базою для вишукування агентів іноземних розвідок та шпигунів, військових змов тощо.

Отже, структура управління Подільським регіоном складалася із секретаря місцевої парторганізації, голови виконавчого комітету, нач. місцевих спецслужб та нач. військового підрозділу. Ключовими акторами з широкими виконавчими та організаційно-управлінськими повноваженнями були партійні органи, що домінували в єдиній партійно-радянській вертикалі, та органи ДПУ-НКВС. Кожна зі сторін мала певний набір інструментів впливу та, навіть контролю за іншою. Але у в загальносоюзній площині органи ДПУ-НКВС контролювалися виключно вищим

партійним керівництвом на чолі з Й. Сталіним. На периферійному рівні взаємовідносини між цими структурами мали сталий та інтенсивний характер. З початком відновлення хлібозаготівельних кампаній на партійні та силові органи покладалася відповідальність за успішне виконання усіх вказівок центру. Співпраця полягала в інформуванні та консультуванні партійних осередків про реалізацію заходів влади і спільній участі у проведенні господарсько-політичних кампаній. Там, де не допомагала пропагандистська та «масова політична» робота партійно-радянських осередків, там «ефективно» улагоджували ситуацію органи ДПУ.

Проведений нами аналіз цілого набору особливостей Подільського регіону засвідчив, що у комплексі ці характеристики формували певне ставлення співробітників радянських спецслужб до місцевого населення. Останнє розглядалося чекістами як «об'єкт» своєї діяльності, який автоматично вимагав посиленої уваги з огляду на його специфіку – проживання на прикордонні, багатонаціональність, досвід політичної боротьби, переважання селянського середовища тощо. Зазначені маркери враховувалися вищим політичним керівництвом під час прийняття владних рішень, а радянські органи держбезпеки, зважаючи на ці ознаки, обирали ті методи й засоби, що були необхідними для втілення більшовицької політики на місцях.

2.3. Особливості поточної взаємодії органів ДПУ-НКВС з партійно-радянськими органами

Варто зазначити, що відносини компартійних та чекістських органів не були одновекторні, вони часто мали зворотній зв'язок, створюючи ефект діалогу. З одного боку каральні структури виконували вказівки комуністичної верхівки, з іншого – такі рішення приймалися на основі поданої інформації тими ж репресивними органами. Наприклад, політбюро ЦК КП(б)У 18 січня 1930 р. затвердило конкретні пропозиції ДПУ щодо ліквідації куркульства в Україні на етапі суцільної насильницької колективізації [424, с. 33]. Інший приклад – це рішення щодо паспортного режиму в СРСР. 23 листопада 1932 р. заст. голови ОДПУ В. Балицький звернувся до Й. Сталіна щодо запровадження суворішого паспортного контролю для

населення. Така ініціатива була схвально сприйнята, а вже 27 грудня був запроваджений державний паспорт [336, с. 281]. Таким чином, виникав коловорот суб'єктивних політичних рішень та тенденційних інформацій органів держбезпеки, що збільшував величезний розрив між диктатурою й суспільством.

Інформування працівниками ДПУ партійних комітетів про те, що відбувається в низових осередках/організаціях було пріоритетною складовою системи відносин. Нижчепоставлені партпрацівники не бажали, щоб керівництво дізналося про їхню компрометуючу поведінку, невиконані завдання політичного чи господарського характеру. Особливо приховувалися факти корупції, зловживання владою чи інших злочинних діянь. А завдяки органам держбезпеки така інформація доводилася до відома секретаря відповідного парткому. За потреби органами ДПУ робилися узагальнені звіти або спецзведення по категоріях, наприклад «радапарат» або «партапарт» [148, арк. 51-56]. Про окремі факти спеціально повідомлялося доповідними записками чи листами.

Наглядною в цьому плані є доповідна записка нач. Вінницького окружного відділу ДПУ М. Корнева до секретаря окружного парткому І. Сапова від 07 березня 1928 р. з інформацією про секретаря Немирівського району Котика. Зазначалося, що той нелегально купував зброю та набої до неї й перепродавав іншим особам. Окрім того, він часто мав справу з великими грошовими сумами і використовував їх не за призначенням, що потягло за собою нестачу в сумі 600 рублів [128, арк. 24]. В іншій доповідній записці від 14 квітня 1928 р. «Про Дашівську партійну організацію» йшлося про завідувача Дашівського податкового відділу і Райкомгоспом РВК, партійця Афанасьєва. Ця особа систематично отримувала хабарі та займалася скупкою валюти, користуючись захистом і повною підтримкою секретаря Дашівського РПК Школьмана. Останній також активно займався далеко не партійними справами, провокуючи отримання хабарів, підкуповуючи свідків у судах та покриваючи різноманітні розтрата підлеглих за певну суму винагороди [128, арк. 56-56 зв.].

Органи ДПУ з власної ініціативи зверталися до партійних керівників із наявною компрометуючою інформацією на представників партійно-радянських

органів. Так, у доповідній записці Вінницького окрвдділу ДПУ від 14 вересня 1928 р. у секретаріат ОПК категорично заперечувалося щодо призначення завідувача технікуму такого собі Родкевича на посаду Завпрофобром. Повідомлялося, що до Родкевича свого часу зверталася мати одного зі студентів цього технікуму з проханням притримати місце для її сина на час вступу до військової школи. У відповідь їй Родкевич сказав: «Як же ви, інтелігентна жінка допускаєте, щоби ваш син ішов захищати цю пададь – це обурливо...». На цій записці зберігся надпис олівцем: «Повідомити в ДПУ, що Родкевича Завпрофобром не затверджено» [128, арк. 178].

Переважна більшість матеріалів органів ДПУ про комуністів або співробітників радянських установ містила інформацію щодо їхніх зловживань, безгосподарності, протекціонізму, корупції, фактів шантажу тощо [157, арк. 51]. Утім, це досить часто прикривали офіційною версією, що «до радорганів пролізли соціально чужі елементи, які дискредитують заходи радянської влади» [242, арк. 1-2]. Інформація щодо працівників партійно-радянських структур подавалася й за політичною ознакою – ставлення особи до УНР, Гетьманату чи Директорії або перебування її на службі цих держав, також за соціальним походженням [точніше про його приховування – *Авт.*] та відношенням до поточних державних кампаній. У повідомленні т.в.о. нач. Вінницького окрвдділу ДПУ Виноградного до секретаря ОПК І. Плачинди від 7 червня 1930 р. містилася інформація про громадянина Федоришина, члена партії, який працював у Жмеринському райвиконкомі, а батьки раніше були куркулями. Так, його мативолоділа 12 десятинами землі й була розкуркулена. Закінчувалося повідомлення традиційною фразою «Про вжиті Вами заходи та результати, просимо нас повідомити» [142, арк. 142].

Сигналізували органи ДПУ-НКВС і про порушення так званої революційної законності представниками партійно-радянських органів – значні розкрадання, недостачі, незаконні накладення штрафів, ігнорування скарг громадян [244, арк. 28], побиття і, навіть вбивства [167, арк. 9, 12].

Серед іншого органи ДПУ надсилали звернення на отримання підтвердження партійності чи партійного стажу певних осіб. У запиті нач. Вінницького окрвдділу

ДПУ М. Балябіна від 3 червня 1930 р. до секретаря Вінницького ОПК І. Плачинди терміново вимагалось надати підтвердження партійності С. Білявського, партквиток якого було втрачено, а в обліковій картці знайшли виправлення [142, арк. 131]. Через затримку відповіді 16 червня надіслано нагадування про виконання цього доручення [142, арк. 137]. Важливо, що ця особа явно цікавила республіканське ДПУ. Вже в третьому зверненні від 14 липня 1930 р. містилося прохання окружного ДПУ поспішити з виконанням цього запиту, мотивуючи це тим, що від ДПУ УРСР надійшло вже четверте нагадування зі скаргою на зволікання [142, арк. 150]. Оскільки така важлива інформація, виходячи зі змісту та риторики запиту, не надавалася більше як півтора місяці, це можна кваліфікувати як збій системи інформування.

ДПУ зверталось за інформацією до партійних органів чи надсилало таку не тільки з власної ініціативи. Парткоми давали місцевим органам держбезпеки завдання та директиви з різноманітних питань, зокрема й перевірки комуністів та радянських службовців. Так, на засіданні секретаріату Вінницького ОПК від 7 березня 1928 р. органам ДПУ було доручено перевірити достовірність інформації про військовослужбовця з начальницького складу запасу Сорокіна щодо його служби в царських військах і армії С. Петлюри, а також чи був він під арештом в ДПУ [125, арк. 29]. Якщо компрометуючих матеріалів на вказаних у запиті осіб органи ДПУ не знаходили, про це також повідомлялися парторгани [153, арк. 8, 117; 245, с. 17]. Таким чином робилися перевірки підозрілих осіб або надійності кандидатів для призначення на «відповідальну» партійно-радянську посаду.

У 1935–1938 рр. партійні функціонери зверталися до органів НКВС з проханнями перевірити наявність компрометуючих матеріалів на членів партії у ході партчисток і партперевірок [172, арк. 7]. Серед завдань було з'ясувати який зв'язок існував у певного партійця з арештованим НКВС «ворогом народу» [172, арк. 15]. Водночас органи НКВС робили запити в партійні організації щодо перебування в партії арештованих ними осіб [172, арк. 33].

Прийом до партії працівників спецслужб – це окремий аспект взаємовідносин. З метою збереження конспіративності таких осіб, їх приймали за тією зайнятістю та

соціальним станом, що вони мали до початку служби в органах ДПУ. Співробітникам цього відомства надавалася пріоритетність просування по партійних сходах [130, арк. 172]. З цього приводу нач. Вінницького окрвідділу ДПУ М. Корнєв звертався до секретаря ОПК: «Враховуючи, що партизація органів ДПУ в даний час [1928 р. – *Авт.*] має важливе значення, Окрвідділ ДПУ просить про те, щоб анкети на прийом і переведення в члени партії на співробітників ДПУ проходили всі інстанції в найкоротший строк» [130, арк. 319]. Однак у загальному, механізм прийому чекістів у партію був типовий. Первинна парторганізація, наприклад УДБ ВОУНКВС чи УДБ райвідділу НКВС, приймала рішення про прийом кандидатів безпосередньо у члени партії, а далі надсилала його до вищепоставлених структур у міськком КП(б)У чи райком КП(б)У. Після чергового схвалення рішення направляли вище – до бюро обкому КП(б)У, на засіданні якого кандидатам вже надавали членство в партії [181, арк. 19; 170, арк. 31].

Все ж у відносинах партійно-радянських і силових структур не завжди панувало взаєморозуміння. Існували випадки зриву конспіративної роботи та розсекречування агентурної мережі ДПУ партійцями та радянськими посадовцями. На закритому засіданні бюро Вінницького ОВК від 1 жовтня 1928 р. після заслуховування інформації ДПУ про політичний стан округу дано санкцію на притягнення до судової відповідальності політпросвітінспектора Вінницького ІНО Пекарського за розшифрування роботи ДПУ по вчительству [124, арк. 101]. В обвинувальній постанові ДПУ від 3 жовтня цього ж року вказувалося, що Пекарський розповів учителям секретні дані, що не підлягали розголошенню [128, арк. 195].

Деякі секретарі РПК порушували усталену процедуру співпраці з чекістами, паралельно проводячи власне розслідування щодо тих осіб, які знаходилися в розробці спецслужб. Закономірним наслідком таких дій став зрив агентурної роботи [142, арк. 140]. Окремі керівні партійні та радянські діячі робили спроби розшифрування негласного апарату та проводили відверту роботу з компрометації органів ДПУ. Такою була свого часу ситуація в Могилів-Подільському окрузі у 1928 р. На Ялтушківському цукровому заводі було знайдено загублену записку

секретного співробітника за псевдонімом «Птиця». Місцевий партосередок заводу на неформальному зібранні в кабінеті адміністратора обговорював зміст записки і намагався встановити цю особу «птиці», але безрезультатно. Також цей факт обговорювався на найближчому засіданні бюро РПК, де вказувалося, що в районі завелися «птахи» і всім необхідно прийняти це до уваги. На додачу присутні зазначили таке: «що сьогодні робиться на Ялтушківському заводі, те завтра знає ДПУ в Могильові» [148, арк. 5].

В іншому випадку голова Ямпільського райвиконкому, допомігши влаштувати на роботу негласного співробітника ДПУ, намагався усіма можливими способами з'ясувати роботу такого. Для цього партієць доручив сільським працівникам слідкувати за діяльністю чекіста, оточивши таким чином своїми «інформаторами». Такі факти негативно впливали на роботу районного негласного апарату, адже розшифровані секретні співробітники мали чималі неприємності не лише від односельчан чи колег по роботі, але й підпадали під гоніння керівних районних працівників. У свою чергу це впливало на ефективність конспіративної роботи агентів, які, боячись розшифрування, змушені були менш активно працювати. Повідомляючи про всі ці факти, нач. Могилів-Подільського окружного і 24-го прикордонного загону ДПУ М. Ямніцький звертався до секретаря окружного комітету з проханням вжити найсерйозніших заходів для усунення подібних фактів та нормалізації роботи відділу [148, арк. 6]. Реакція була миттєвою. У листі на адресу всіх РПК містилася інформація про факти перешкоджання діяльності ДПУ та дано вказівки усім партпрацівникам сприяти роботі органів держбезпеки, в іншому разі порушників будуть притягати до відповідальності. Додатково зазначалося, що про неправомірні дії співробітників спецслужб потрібно було негайно повідомляти секретаря окружкому, не розсекречуючи роботи ДПУ та його працівників [148, арк. 7].

Серед питань, над якими співпрацювали партійні органи і ДПУ, були матеріально-побутове, фінансове і частково кадрове забезпечення спецслужб. Наприклад, у жовтні 1928 р. у зв'язку з недостатністю штатів і матеріальних ресурсів, що впливало на якість оперативної роботи чекістів, Вінницький окружний

партосередок підтримав клопотання окружного відділу ДПУ перед ДПУ УРСР про посилення його штатних і матеріальних можливостей. Більше того, з нового бюджетного року вирішено посилити матеріальну допомогу ДПУ на потреби оперативної роботи [124, арк. 126].

У зверненні від 20 серпня 1929 р. нач. Вінницького окрвідділу ДПУ просив партійний комітет у виділенні додаткових коштів у сумі 1800 рублів на місяць для утримання вісьмох районних дільничних уповноважених ДПУ. Додатковими аргументами традиційно були слова про специфічні умови Вінницького округу, такі як прикордонність, загострена класова боротьба на селі, засміченість контрреволюційними елементами тощо [136, арк. 76]. Були випадки клопотання каральних структур перед партійними осередками про виділення коштів на оперативну роботу – антирелігійну боротьбу, «викриття» контрреволюційної групи, полювання за «бандами» тощо [124, арк. 32].

Розглядали парторгани також прохання про виділення нових приміщень для потреб Вінницького ДПУ, оскільки наявні не відповідали дійсним потребам – мала площа, відсутність камер для ув'язнення, розташування серед житлових будинків. Все це негативно впливало на якість агентурної та конспіративної роботи, тому чекісти просили це питання вирішити якнайшвидше [128, арк. 68].

На окрему увагу заслуговує процес забезпечення матеріально-технічною базою радянських безпекових органів у новостворених адміністративних одиницях. Так, з утворенням на початку 1935 р. 14 районів закономірно виникла потреба розташування партійно-радянських органів, про що обговорювалося на спільному засіданні обласних управлінських структур за участю нач. НКВС від 8 лютого 1935 р. Підхід до цієї справи був суто «більшовицький» – поряд із наданням приміщень та підселенням у ті, в яких уже розташовувалися окремі державні структури, використовувалася практика виселення власників із приватних приміщень, яким, переважно, компенсація не надавалася. Практикувалося і переміщення лікарень та ветустанов, дитячих будинків, хоча для них, як зазначалося в матеріалах засідання, надавалися рівнозначні приміщення. Так було, зокрема у новоствореному Чорно-Остовському, Плужнянському, Красилівському районах.

Органи НКВС та міліції намагалися розташовувати в одному приміщенні, в яких обов'язковою була наявність кількох входів, очевидно – для забезпечення агентурної роботи спецслужб [241, арк. 2-9].

Органи ДПУ-НКВС на Поділлі зверталися до партійно-радянських структур і щодо матеріального забезпечення своїх співробітників. Мова йшла про надання «підйомних» грошей новопризначеним чекістам, покриття витрат на переїзд, компенсацію витрачених коштів на оздоровлення чи взяття вимушеної відпустки за свій рахунок [148, арк. 36]. Такі випадки зафіксовані нами у кінці 1920-х на початку 1930-х рр., а пізніше вони вже майже не зустрічаються.

Спецслужби адресували також прохання про відрядження у їхнє розпорядження комуністів як практикантів для оперативної роботи. До кандидатів висувалися вимоги: наявність трьохрічного партстажу, робітник мав бути грамотний, політично розвинутий з досвідом перебування на відповідальній партійній, радянській чи громадській роботі [136, арк. 43]. Таким чином, партійні структури слугували своєрідним кадровим резервом для ДПУ як у мирний час, так і на випадок війни. Головними акцентами у характеристиках кандидатур були партійна витримка, вірність генеральній лінії партії, виконавча дисципліна [197, арк. 5-10]. Комуністів, котрі перебували на спецобліку резервістами органів ДПУ, могли мобілізувати тимчасово, наприклад для проведення паспортизації [239, арк. 16]. Утім, дозвіл на відрядження певних комуністів мав надати обком КП(б)У, в якому не завжди були раді відволіканню важливих партійно-радянських кадрів [239, арк. 30].

Партія всебічно намагалася контролювати співробітників як ДПУ-НКВС, так і інших репресивно-каральних органів – міліції, прокуратури та суду. Одним із таких видів контролю було створення на первинному рівні парторганізацій, що об'єднували представників зазначених відомств [185, арк. 143]. Це, на нашу думку, дозволяло вирішувати принаймні два завдання. Перше – це координація на локальному рівні репресивними акціями з можливістю швидкого корегування завдань. Друге – це кадрове забезпечення цих органів, а також можливість швидкого притягнення до відповідальності по партійній лінії за певні порушення чи

невиконання партійних доручень. З місцевими партійними комітетами погоджувалося прийняття чекістів на керівні посади територіальних органів чи в облуправління НКВС [29, арк. 13]. Для поповнення комплекту штатів УДБ ВОУНКВС 10 лютого 1936 р. його нач. М. Приходько звертався до завідувача радторгвідділом Вінницького обкому КП(б)У Н. Брауна про надання дозволу на відкомандирування членів партії на чекістську роботу [243, арк. 2]. Наприкінці лютого облуправління НКВС знову зверталось в обком з проханням делегувати від райкомів КП(б)У перевірених та надійних партійців для укомплектування новоствореної посади помічника оперативного уповноваженого УДБ [243, арк. 28-29]. Однак більшість районів таких кандидатур не підбрала [243, арк. 30-42].

Партійні органи мали право мобілізувати працівників на службу в органи і відкликати з такої [19, арк. 98], надавати характеристики чекістам, нагороджувати і притягати їх до відповідальності за правопорушення [22, арк. 43]. Важливою ознакою «хорошого» чекіста була належна політична грамотність і вміння орієнтуватися в політичних питаннях. Показовою була партійна перевірка А. Петерса від 7 квітня 1925 р. в якій зазначалося: «у партійних дискусіях про профспілки притримується лінії тов. Леніна. У літературній дискусії з тов. Троцьким – розділяв лінію ЦК РКП(б)». Результат перевірки – «в партії залишити беззастережно» [20, арк. 46]. А через недостатньо розвинутий політичний кругозір співробітників могли позбавити можливості просування по кар'єрній драбині [142, арк. 15].

Органи ДПУ-НКВС посилювали свій вплив на партійно-радянський апарат у період партійних чисток та організованого політичним центром вишукування троцькістських і правих елементів у партійній вертикалі. Для перевірки окремих комуністів на предмет їхньої лояльності та відданості генеральній лінії партії, на них збиралися відомості в архівах ДПУ, прокуратури або суду [138, арк. 122]. До чекістів зверталися й самі парторгани щодо перевірки як політичного минулого своїх членів, так і недавньої діяльності на відповідній посаді. Надані спецслужбами результати перевірок партпрацівників обговорювалися на партійних зборах у присутності представників силового відомства. Залежно від ступеня серйозності

віднайденного компромату партійців позбавляли партійного квитка, оголошували стягнення, звільняли з посад або ж надавали санкцію радянським спецслужбам на арешт [142, арк. 137].

Однак були випадки, коли органи НКВС ставили партійні структури перед фактом про арешт тих чи інших представників номенклатури. У такому випадку в протоколах засідань бюро обкому чи міськкому КП(б)У приймалося рішення про виключення з лав партії «як викритого органами НКВС ворога народу» [170, арк. 8-9, 31]. За такою підставою на засіданні бюро міськкому КП(б)У від 2 грудня 1937 р. з партійних лав було виключено колишнього секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського та його дружину Є. Чернявську [170, арк. 129]. Але в 1938 р. риторика органів НКВС дедалі більше позбавлялася формальних зворотів. Якщо раніше до парткому надсилалася інформація про арешт його члена органами НКВС з проханням повідомити щодо його подальшого перебування в партії, то тепер, поряд з таким же інформуванням, відразу вимагали переслати виписки із засідань партбюро з рішенням про виключення арештованого з партії [173, арк. 8].

Серед партпрацівників панувало напруження та страх, адже майже на кожному засіданні бюро обкому чи райкому ще вчорашніх однопартійців виключали як «ворогів народу, арештованих НКВС». Органи НКВС таку психологічну обстановку використовували на свою користь. Зокрема, на засіданні IV пленуму Вінницького обкому КП(б)У (9 вересня 1937 р.), де обговорювалося питання про «антирадянську організацію боротьбистів» очолювану Любченком та зв'язок із нею вінницьких партійців, слово взяв і Г. Морозов. На нашу думку, він свідомо й маніпулятивно зробив серйозний реверанс у сторону секретарів парткомів, зокрема й районних, назвавши їх «непоганими чекістами». Г. Морозов відзначив, що вони навчилися перевіряти партійні документи й отримали достатній досвід для виявлення «ворогів народу» і, тим самим, для допомоги органам НКВС. Паралельно із тим було задано подальший курс боротьби та вибрано її об'єкт – колишні боротьбисти, укапісти та члени інших «антирадянських партій». Поряд із цим Г. Морозов наголосив на тому, що чимало районних нач. НКВС були недостатньо кваліфікованими для проведення такої роботи, натомість у місцевих секретарів «око озброєніше» [180, арк. 206-207].

То ж у такий спосіб обласне керівництво НКВС намагалося полегшити собі роботу, змусивши самих партійців працювати за чекістів. З іншого боку, це пришвидшувало пошукову діяльність, оскільки всередині партколективів можна було швидше віднайти «ворогів», ніж через зовнішнє втручання спецслужб.

Отже, на основі вищезазначеного нами простежено взаємодію партійних і чекістських структур та визначено її змістові аспекти. Партійний контроль за діяльністю органів держбезпеки по всій владній вертикалі був запорукою успішного виконання поставлених завдань центру. Органи держбезпеки обслуговували місцеві партійно-радянські відомства – виконували їхні доручення та запити, звітували про проведену роботу. Паралельно чекістські структури використовувалися для додаткового контролю за функціонуванням партійної вертикалі. Особливої актуальності такий контроль набував у період партійно-політичних кампаній – перевибори до рад, партійні чистки тощо. Також органи ДПУ в певному плані були фінансово залежні від партійних структур, що для останніх було додатковим неформальним інструментарієм впливу на чекістську роботу. Власне, це була типова ситуація, адже в масштабі радянської держави каральне відомство фактично виконувало вказівки політичної верхівки Кремля, така система відносин дублювалася і на нижчих рівнях управління. Проте роль органів ДПУ не варто применшувати, адже особиста думка чи позиція працівників спецслужб, яка подавалася як «офіційна», часто мала вирішальне значення для прийняття партійцями рішень. Від поданого бачення працівником ДПУ політичного стану певної території залежали і хід політичних кампаній, і доля людини чи окремих етнічних або соціальних груп. Тому взаємовідносини мали «органічний» характер та характеризували суть більшовицького режиму – поєднання політичного контролю над силовими структурами та їхнє використання у політичній діяльності.

Висновки до розділу 2

Аналіз організаційних змін структури органів ДПУ-НКВС засвідчив, для оптимального управління репресивним апаратом відбувався постійний пошук ефективної моделі його функціонування. Оскільки основні напрямки діяльності та

завдання органів держбезпеки були сформовані ще у статусі ВУНК, в подальшому змінювалися лише організаційна форма та способи виконання цих завдань. За досліджуваний період нами прослідковано процес централізації репресивного апарату, який у статусі НКВС зумів виконувати будь-які доручення політичної верхівки Кремля на чолі з Й. Сталіним. Це стало можливим через здобуття політичного контролю Сталіним над органами ДПУ-НКВС, що посилювався особистою відданістю керівника спецслужб. Територіальні органи держбезпеки на місцях дублювали не лише структуру центрального апарату, але й формат взаємовідносин з головними управлінськими акторами.

Структура управління Подільським регіоном складалася із секретаря місцевої парторганізації, голови виконавчого комітету, нач. місцевих спецслужб та нач. військового підрозділу. Ключовими акторами з широкими виконавчими та організаційно-управлінськими повноваженнями були партійні органи, що домінували в єдиній партійно-радянській вертикалі, та органи ДПУ-НКВС. Кожна зі сторін мала певний набір інструментів впливу та, навіть контролю за іншою. Але головним завданням для кожної з них було забезпечення виконання розпоряджень вищого партійного керівництва, що вимагало докладання злагоджених дій. Співпраця полягала у взаємному інформуванні та консультуванні про реалізацію заходів партії та уряду і безпосередній спільній участі у проведенні господарсько-політичних кампаній. Окрім них, партійно-радянські органи та органи ДПУ-НКВС спільно забезпечували втілення репресивної політики. Роль партійних представників не обмежувалася роздаванням вказівок, а реалізовувалася членством комісії з депортації чи позасудовій «трійці».

Вивчення характерних особливостей Подільського регіону довело, що в комплексі вони формували відповідне ставлення співробітників радянських спецслужб до місцевого населення. Останнє розглядалося чекістами як «об'єкт» своєї діяльності. З огляду на прикордонність, багатонаціональність, досвід політичної боротьби органи держбезпеки обирали ті методи й засоби, що були необхідними для втілення більшовицької політики на місцях.

РОЗДІЛ 3. ВИКОРИСТАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ КРЕМЛЯ В РЕГІОНІ

3.1. Особливості реалізації органами ДПУ-НКВС репресивної політики

Методи діяльності органів ДПУ-НКВС залежали від політичного курсу Кремля. Їхнє втілення відбувалося через репресивні акції, що спрямовувалися на ліквідацію реальних та уявних політичних опонентів. Ми спробуємо визначити головні напрямки і методи роботи спецслужб, спрямовані на реалізацію завдань верхівки Компартії та особисто Й. Сталіна.

Серед напрямків роботи виділяються агентурний, оперативний і слідчий, які на практиці поєднувалися спецслужбами для виконання певного завдання. Агентурний напрям передбачав використання таких методів діяльності: створення мережі інформаторів, агентури та резидентури з оформленням відповідної документації, контактування з ними, гласний і негласний агентурний нагляд за «об'єктами» [осіби, установи та організації – *Авт.*], облік та створення їхньої картотеки, збір та накопичення компрометуючих матеріалів на осіб, відкриття агентурних справ [один із видів справ оперативного обліку – прим *Авт.*], літерних справ та справ-формулярів [411, с. 322]. Під час реалізації оперативних заходів органи ДПУ-НКВС використовували значний арсенал методів. Зокрема, обмеження певних видів зайнятості громадян, індивідуальні арешти, придушення селянських виступів та повстань, адміністративне виселення в індивідуальному порядку, депортації за соціальною та національною ознакою, масові репресивні акції тощо. Процес ведення слідства, як правило, реалізовувалася на основі попередньої агентурної та оперативної роботи. Основу слідства складали методи дізнання та доведення вини підозрюваних чи арештованих. Серед іншого до підслідних останніх застосовувалися психологічні та фізичні форми тиску (побиття, тортури), поширеним було фальшування і підтасовування доказів та слідчих матеріалів, створення вигаданих контрреволюційних організацій та відкриття фіктивних справ, тощо.

Окремий напрям діяльності – це здійснення позасудових повноважень територіальних органів держбезпеки населення шляхом масових ув'язнень та вбивств населення.

Розглянемо практичну інструменталізацію функціональних можливостей спецслужб на прикладі найважливіших політико-економічних завдань. Утілення сталінського «другого військово-економічного штурму» села змусило вище партійно-радянське керівництво СРСР розширити сферу компетенції органів ДПУ. Населення чинило опір примусовим реквізиційним заходам – заготівлі сільськогосподарських продуктів, посиленню економічного визиску шляхом викачування коштів через податковий тиск, примусовим державним позикам тощо. Вище партійне керівництво ставило перед спецслужбами завдання усунути будь-які перешкоди для політкампаній – обмежити вільний продаж хліба й товарів першої необхідності, припинити диверсифіковану заготівлю продуктів, ізолювати незгодних осіб, тощо. Тож радянські спецслужби застосовували низку агентурно-оперативних заходів. Для забезпечення централізованого відбору зерна у селян органи ДПУ допомогли радянським органам ліквідувати ринок приватної торгівлі. У листопаді-грудні 1928 р. ДПУ УСРР по республіці заарештувало 783 особи за спекуляцію зерном. До різних видів відповідальності було притягнуто 140 орендарів млинів, власників хлібопекарень та кооперативів за порушення процедури помелу зерна, а на 627 осіб, які займалися торгівлею без патентів, передано справи до фінансових органів [292, с. 14].

У березні 1929 р. радянський уряд запровадив тверді плани хлібозаготівель для кожного населеного пункту. Значна частина плану покладалася на так звану куркульську групу села. Рішення про це ухвалювалося на загальних сільських зборах, передусім за участі бідноти, лояльної частини середняків та сільських активістів. Заможне селянство та значна кількість середняків такі зібрання бойкотували й намагалися не допустити прийняття планів. Таким чином на селі загострювалися протиріччя. Так, на засіданні партійної трійки Гайсинського району від 10 квітня 1929 р. обговорювали питання виконання хлібозаготівельних планів. Присутнім доповіли, що в 5 селах району зафіксовано 12 випадків відмови від

отримання повідомлення про хлібоздачу. Райвиконком ухвалив застосувати заходи морального впливу та бойкот в кооперативних установах, а по лінії ДПУ проведено 6 арештів [161, арк. 37 зв.].

До злісних нездатчиків влада застосовувала арешти та продаж майна. Навесні 1929 р. на Вінниччині описали майно 713 господарств [406, с. 231]. Після таких репресивних заходів різко зросла кількість терористичних актів проти учасників реквізицій, сільського та місцевого партійно-радянського активу.

У повсякденній роботі чекісти відслідковували антирадянські настрої серед населення, пильно стежили за тими, хто їх активно проявляв. Після встановлення певної кількості компрометуючого матеріалу на таку особу, органи ДПУ відкривали справу-формуляр. Відомості з неї використовували для подальших арештів, згодом для розкуркулення, якщо це стосувалося селянина, чи під час масових репресій 1936–1938 рр. У спецзведенні Могилів-Подільського окрвдділу ДПУ «Про політстан робітників Могилів-Подільського округу» від 6 жовтня 1928 р., слюсар Сосновецького цукрового заводу, поляк за національністю В. Вальчевський характеризувався як антирадянський елемент. Зазначалося, що він постійно говорив про Польщу та її лад, захоплювався Ю. Пілсудським. Останній відмовлявся від індустріальної позики, не зважаючи на достатній заробіток у 150 рублів, скаржився на низьку зарплатню, хоча перед цим придбав будинок вартістю 1000 рублів. Після такої характеристики органами ДПУ зроблено примітку, що Вальчевський «узятий на облік та розробляється» [148, арк. 42]. В черговому спецзведенні від 6 жовтня 1928 р. ім'я Вальчевського знову фігурувало у контексті реалізації позики з негативними конотаціями [148, арк. 46].

У спецзведенні Тульчинського окружного відділу ДПУ «Про антирадянську агітацію та активність куркульства» від 6 листопада 1928 р. до ДПУ УСРР наводилася характеристика об'єкта «селянство». Проведений аналіз політичної ситуації засвідчив зростання антирадянських настроїв серед заможного селянства та середняків. Люди протестували проти непосильних хлібозаготівель, податків та нав'язливої позики, несправедливого землеустрою. Загалом у документі описано 19 сюжетів різних форм антирадянських настроїв та моделей поведінки населення –

активна агітація, розповсюдження чуток про війну, погрози вбивством радянським активістам тощо. Наприкінці наведено перелік заходів, що були вжиті співробітниками ДПУ на описані прояви населення. Реакцією на ці 19 фактів було: відкриття справ-формулярів – 3, проведення слідства – 1, збір додаткових відомостей для відкриття справи-формуляра – 2, доповнення справи-формуляра новими відомостями – 2, перевірка відомостей – 2, видача вказівки на всебічне висвітлення діяльності особи з перспективою відкриття справи-формуляра – 6, проведення дізнання – 1 [157, арк. 100].

Загалом на Поділлі протягом 1928 р. територіальними органами ДПУ було обліковано 6250 осіб як політично неблагонадійних, а станом на 1 січня 1929 р. на обліку перебувало вже 9546. По ДПУ УСРР – ця цифра становила 60 776 осіб [62, арк. 2]. Вислано подільськими органами ДПУ – 989 осіб. По Україні ця цифра становила 6142 особи [62, арк. 4].

Черговий сплеск насилля спіткав селян після ухвалення політичним керівництвом СРСР рішення про збільшення темпів колективізації. У статті Й. Сталіна від 7 листопада 1929 р. «Рік великого перелому» зазначалося про начебто масовий колгоспний рух, спричинений вступом у колективи середняків [263]. Згодом пленум політбюро ЦК ВКП(б) підтримав його риторику, взявши за мету проведення суцільної колективізації. Уже 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про темп колективізації та заходи допомоги колгоспному будівництву», яка спрямувала усю партійно-радянську вертикаль на форсовану колективізацію та розкуркулення [300, с. 85]. Остання кампанія була невід’ємною частиною «переходу села на соціалістичні рейки» і теж ініційована Й. Сталіним. У грудні 1929 р. від нього прозвучала теза про «ліквідацію куркульства як класу» та недопущення куркулів до колгоспного будівництва. Реакція вищого політичного органу не забарилася – 30 січня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» [300, с. 126]. Це рішення спровокувало розкуркулення та депортацію селян. Планувалося відправити до концтаборів 15 тис. куркулів, а 30-35 тис. виселити з України до Уралу, Сибіру і Казахстану [424, с. 32].

Депортація українських селян була організована органами ДПУ та міліцією. Однак селянство не змирилося з такими заходами влади. Повсякчас радянські спецслужби фіксували збільшення негативних настроїв та посилення активного опору. Ситуація стала критичною в лютому-березні 1930 р., коли сотні подільських сіл охопили повстання, що набули рис селянської війни. У березні 1930 р. по Вінницькому, Тульчинському та Могилів-Подільському округах такий спротив зафіксували в 373 населених пунктах, а повністю радянську владу ліквідували в 73 селах [292, с. 18-19].

Начальник кожного окружного відділу ДПУ безпосередньо організовував ліквідацію повстань у своєму окрузі. Для нього це був важливий тест на відповідність займаній посаді. У політдонесенні від 23 березня 1930 р. «Про політико-моральний стан і політичні настрої 24 Могилів-Подільського загону» його нач. Р. Чирський вказав на високий бойовий дух бійців та бажання маневрової групи № 2 «якомога швидше взяти участь в операції проти куркульства» [154, арк. 53]. Ця група 18 березня 1930 р. прибула до м. Тульчин, а вже наступного дня перший взвод групи «успішно» придушив виступ у с. Шура Тульчинського району.

В одному з листів червоноармійця додому помічаємо характерну роль військових підрозділів у той час. «У нас на Україні приступили до ліквідації куркуля, вони в багатьох місцях підіймають повстання, палять, грабують інвентар колгоспів... але ми з ними не церемонимося і швидко придушуємо», – писав стрілець [154, арк. 57]. Війська ДПУ використовувалися також для затримання розкуркулених та їхнього супроводу для депортації

Навесні 1930 р. із п'яти округів Подільського регіону виселили 4406 осіб, з яких 2980 куркулів і 1426 так званих «антирадянських елементів» [66, арк. 14]. За відомостями ОВ ОДПУ СРСР з початку січня і по 10 грудня 1930 р. в УСРР розкуркулили 70 407 господарств, з яких депортували – 31 593 сім'ї чисельністю 146 229 осіб [300, Т. 2 с. 745, 747].

Протягом 1931 р. тиск органів ДПУ на населення продовжувався. З урахуванням справ, відкритих у 1930 р., було завершено 2254 слідчих справ на 2788 осіб, з яких 33 особи розстріляно, 245 відправлено у концтабори, 698 вислано, 532

звільнено, а решту справ передано в інші органи. У Вінницькому оперативному секторі ДПУ упродовж 1931 р. обліковано 1732 «політично неблагонадійні особи» і на завершення року таких було 4677 осіб. Поряд із цим, відкрито 558 агентурних справ, яких на кінець 1931 р. стало 836 [67, арк. 37].

Хазяйновитих селян, яких вдалося зтягнути у колгоспи, вражала безгосподарність, недогляд за худобою, халатне відношення до усуспільненого реманенту, низький врожай. Врешті, це змушувало їх виходити із колгоспів. Населення продовжувало приховувати збіжжя, щоб прогодувати сім'ї та засіяти власну землю. Із настанням 1932 р. люди почали голодувати. Серед антиколгоспних настроїв домінували «повстанські тенденції», що переростали в збройні виступи. Виникла загроза повторення подій дворічної давнини. Органи держбезпеки спрямували свою увагу на вивчення негативних настроїв, попередження та придушення голодних бунтів.

У січні 1932 р. у с. Новосілівка Вінницької області органи ДПУ виявили групу з 6 осіб, яка в своєму і довколишніх селах начебто планувала організацію масових жіночих виступів з перетворенням їх у велике збройне повстання [189, арк. 36]. За відомостями ДПУ в Станіславчинському районі група вчителів гуртувалася навколо лозунгу «В боротьбі здобудеш ти право своє» [189, арк. 39]. У селах Затонського і Михалпольського районів виявлено «повстанські осередки» від 5 до 15 осіб, які начебто були між собою пов'язані. Так, в Затонському районі у с. Адамівка «діяла» група з 15 осіб, Бебехи – 12, Фаціївка – 13, у Михалпольському районі в с. Загінці – 9 осіб, Відочко – 5, Мазники – 10 [189, арк. 42].

З огляду на так звані контрреволюційні прояви населення органи ДПУ виокремили найбільш «ненадійні» і «уражені петлюрівсько-повстанським рухом» райони: Немирівський, Іллінецький, Тиврівський, Літинський, Хмільницький, Любарський, Копайгородський, Барський, Теплицький, Уманський, Гайсинський, Бершадський, Брацлавський, Янушпольський [187, арк. 61].

Традиційною формою селянського опору були «жіночі бунти». 3 травня 1932 р. у с. Мар'янівка Смотрицького району відбулася спроба масового розбору посівного матеріалу жінками, до яких дійшли чутки, що все насіння з місцевого колгоспу

планували передати до інших сіл. Ситуацію опанували надіслані оперативний співробітник ДПУ і уповноважений облпарткому. Обстеживши політичну ситуацію в цьому селі, співробітник ДПУ дійшов висновку, що більшість учасників цього виступу складала біднячки- індивідуальниці, яких спровокували «ворожі та куркульські елементи». Однак для виявлення «заколотників» запланували додаткове розслідування з відповідними заходами [194, арк. 19]. Аналогічні виступи відбувалися і в інших селах [194, арк. 89].

Таким чином, спецслужби діяли за певним алгоритмом. У разі виникнення виступу виїжджав уповноважений або оперативна група ДПУ з представниками РПК-РВК та міліції. Засобами переконання, погрозами чи арештами населення вдавалося заспокоїти. Опісля чекісти вивчали політичну ситуацію відповідного села, з'ясовували причини і встановлювали головних ініціаторів виступів [194, арк. 91]. Іноді, враховуючи напружену атмосферу, арешти проводили не відразу, а після відносної стабілізації ситуації [194, арк. 93]. Але за підозрюваними встановлювали агентурний нагляд з боку агентів або сільського активу [192, арк. 8]. Згодом ті населені пункти, в яких виявлено тенденції до виступів, ставали для органів ДПУ «об'єктами» посиленої агентурно-інформаційної діяльності [192, арк. 13].

Агентурним шляхом чекісти вишукували захований селянами хліб. Часто інформацію спецслужбам надавали самі ж селяни – активісти чи заздрісні сусіди [196, арк. 104, 123]. Таким способом за звітну п'ятиденку з 10 по 15 лютого 1932 р. периферійні апарати держбезпеки вилучили по області 63 центнери зерна [196, арк. 66]. А за перші 5 днів лютого арештували 8 осіб за антирадянську агітацію, 10 за приховування хліба і 23 людини засуджено за схожими звинуваченнями [196, арк. 23].

Органи ДПУ також розслідували справи про теракти – підпали, замаху на вбивство або вбивство представників влади чи сільських активістів [190, арк. 3-4, 12, 34]. Слідчу роботу чекісти здійснювали і щодо випадків вбивства на фоні голоду, людоїдства, трупоїдства тощо [212, арк. 39, 40, 68].

Не чекаючи на дозрівання хліба на власних і колгоспах ділянках, селяни крадькома зривали колосся, аби втамувати голод. Згодом крадіжки відбувалися під

час обмолочування чи транспортування зернових. Зважаючи на це, 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», що спровокувала чергову хвилю репресій. У доповідній записці від 7 вересня 1932 р. нач. Вінницького облвідділу ДПУ В. Левоцький повідомив секретаря Вінницького обкому КП(б)У М. Алексеєва про зростання крадіжок у районах області, до яких було причетне й керівництво колгоспів. З початком жнив по 29 районах Вінницької області за розкрадання було відкрито 52 справи по лінії ДПУ і 340 по віданні міліції, а загальна кількість притягнутих до відповідальності склала 467 осіб [194, арк. 126]. Прикладом «ефективної» роботи чекістів наведено Гайсинський район, де 8 осіб було засуджено до ВМП, а 16 осіб до ув'язнення терміном від 4 до 10 років.

Для реалізації «оперативного натиску» проти куркулів В. Левоцький систематично наказував місцевим апаратам ДПУ підбирати матеріали на особливо злісних розкрадачів колгоспного хліба і подавати їх на розгляд позасудових органів. справи на представників «соціально близьких» прошарків мали розглядати місцеві судові органи і товариські суди [194, арк. 127; 195, арк. 105].

Підставою для чергової хвилі репресій став наказ ДПУ УСРР від 11 грудня 1932 р., покликаний здійснити «рішучий перелом» у процесі хлібозаготівель. Для цього в райони повільних темпів хлібозаготівель Одеської, Харківської та Дніпропетровської областей передбачалося відрядити не менше 50% оперативного складу з обласних управлінь міліції. Для Київської, Вінницької, Чернігівської і Донецької областей ця норма склала не менше 30% оперативного складу [12, арк. 160]. Особливу увагу наказали звернути на виявлення «хлібних ям, чорних клунь, схованого у відходах зерна та інших таємних схованок» [12, арк. 160 зв.]. Також доручено якнайшвидше припинити будь-яку торгівлю зерном, борошном і печеним хлібом, ліквідувати таємні місця помелу зерна і нелегальні хлібопекарні. Більшість цих репресивних заходів погоджували і курували відповідні обласні відділи ДПУ, а роботу з ліквідації «спекуляції» повністю поклали на ЕКВ обласних ДПУ [12, арк. 160 зв.].

Результати «оперативного натиску» були такі: за 20 днів грудня 1932 р. Вінницьким облвідділом ДПУ відкрито 537 справ, за якими арештовано 1097 осіб [68, арк. 70], а на кінець місяця нарахували 744 справ і 1345 арештованих. Всього по УСРР обласними відділами ДПУ за грудень 1932 р. було заведено 8876 справ і заарештовано 15 619 осіб [68, арк. 83].

Ще одним важливим напрямком роботи органів ДПУ було патрулювання та очистка залізниці від безпритульних та голодних прохачів їжі. Затримували й арештовували селян, які прямували у великі промислові міста по хліб, зокрема до Харкова, Москви і Ленінграду. Після допиту затриманих відправляли назад у вимираючі від голоду села. У спецзведенні В. Левоцького до секретаря облпарткому М. Алексеєва «Про хід весняної посівкампанії» від 13 травня 1932 р. йшлося про отримання від особливого відділу Ленінградського облвідділу ОДПУ 12 протоколів допиту затриманих селян – жителів Гайсинського, Немирівського, Тульчинського, Томашпільського і Брацлавського районів, котрі приїхали в місто накупити хліба. У своїх свідченнях вони вказували, що в їхніх селах люди залишились без продуктів [197, арк. 271].

Такі тенденції спостерігалися і в 1933 р. У березні 1933 р. знову відбулася масова репресивна кампанія – «очищення» прикордонної смуги від «контрреволюційних та антирадянських елементів». Підставою стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 25 березня 1933 р. «Про заходи щодо посилення труддисципліни в колгоспах», в якій органам ДПУ та міліції доручили «вилучити» весь бродяжницький, жебрацький та декласований елемент [204, арк. 43]. Для ефективного результату задіяли й прокуратуру, що мала тісно співпрацювати з органами ДПУ, міліцією та судами. Кількість арештованих у Вінницькій області сягнула 9000 осіб, але згодом майже 1000 «відсіяли» [201, арк. 182-183]. На рахунку обласного ДПУ було 5 000 арештів [201, арк. 11]. Лише за період з 21 травня по 1 червня 1933 р. органи ДПУ затримали 551 особу, а з 25 липня по 10 серпня 497 осіб, які здійснювали поїздки з метою пошуку їжі чи роботи. В'язниці та будинки примусових робіт були переповнені. Станом на 30 червня 1933 р. найбільше лімітів на ув'язнення перевищено по лінії ДПУ – за норми 902 особи ними було арештовано

– 1950 [201, арк. 112]. Не краща доля очікувала осиротілих та безпритульних дітей, яких після кожної «чистки» залізниці в кращому випадку віддавали до дитбудинків, а в гіршому – повертали до місць проживання [220, арк. 3, 4, 10-11, 13]. Не важко здогадатися, що там на них, найімовірніше, чекала голодна смерть.

Масові арешти супроводжувалися зловживаннями з боку представників влади й активістів. 7 липня 1933 р. вінницький обласний прокурор Чернін наголошував, що «арештовували всі кому тільки не лінь» [201, арк. 111]. Він фактично навів цитату із постанови ЦК ВКП(б) та РНК від 8 травня 1933 р., що передбачала зменшення масових арештів та встановлення лімітів на виселення у зв'язку з «повною перемогою колгоспного ладу в селі» [317].

14 серпня 1933 р. відбулася нарада з участю співробітників юстиції, міліції, ДПУ, на якій обговорювали згадану постанову та затверджену нею інструкцію. Стенограма наради засвідчила необґрунтовану жорстокість та цинізм репресій у розпал Голодомору. Так, арештованого міліцією сільського коваля за вилов риби в місцевій водоймі засудили до 8 років позбавлення волі. Рішення мотивовано тим, що цей чоловік «грабував соціалістичну власність, яка плавала у річці». Згодом його 22-річну сестру за аналогічні дії засудили до 3 років позбавлення волі, а їхнього батька похилого віку до 1 року [222, арк. 12]. Також наводилися приклади масових арештів органами ДПУ без будь-якого погодження із прокуратурою [222, арк. 17]. Не менш вражаючою була фраза обласного прокурора Черніна, який констатував присутнім на нараді, що «ми маємо багато фактів неправильного розстрілу» [222, арк. 29].

Важко повірити у щирість критичних висловлювань прокурора щодо порушеного органами ДПУ чи міліції порядку здійснення арештів. Останні відбувалися з його мовчазної згоди або ж просто ігнорувалися ним, але точно не були таємними. Не вписується в загальну картину подій і бажання представити органи прокуратури як захисників простого люду. Адже суперечать цьому й слова самого Черніна, який раніше вихваляв ініціативи прокуратури по вилученню «декласованих» елементів у березні 1933 р. [201, арк. 181].

Агентурна робота була в основі репресивної діяльності спецслужб. Як правило інформація агента наповнювала літерні справи чи справи-формуляри. Їхня подальша «розробка», оперативна та слідча робота також спиралася на донесення інформаторів. Тому найбільш «проблемні» об'єкти чекісти прагнули забезпечити посиленням агентурним контролем. Закономірно, що кількість інформаторів залежала від кількох факторів – оперативної обстановки, особистих якостей інформатора чи фінансових можливостей органів держбезпеки. Для прикладу, на початку 1920-х рр. мережа інформаторів на Поділлі досягала 2219 осіб. А наприкінці 1921 р. по ВУНК нараховувалося понад 12 000 секретних співробітників [335, с. 60].

На сьогодні динаміка чисельності агентурної мережі ДПУ-НКВС 1930-х рр. дослідниками не встановлена. Відомо, що станом на 1940 р. у розпорядженні обласного апарату УДБ ВОУНКВС перебувало 830 агентів, а в районних мережах працювало ще 2611 агентів. Агентурна мережа УНКВС по Кам'янець-Подільській області станом на 25 лютого 1939 р. нараховувала 2463 особи [335, с. 61].

Вище відомче керівництво систематично контролювало ефективність агентурної діяльності периферійних органів ДПУ. У низових структурах держбезпеки часто працювали некваліфіковані співробітники, що призводило до невдалих «грубих» вербовок, розшифрування агентів та інформаторів. Наприклад, у наказі ДПУ УСРР від 31 жовтня 1932 р. № 333 відзначено критичний рівень порушення конспірації. Були випадки, коли в одному приміщенні очікували на зустріч зі співробітником ДПУ декілька агентів та інформаторів, а в селах їх взагалі викликали на зустріч до сільради без необхідної зашифровки. В Ізяславському та Берездовському районі Вінницької області зафіксовано випадки, коли зміст агентурної зустрічі чекісти обговорювали із головами сільрад [12, арк. 151].

Одна із реорганізацій агентурної діяльності органів держбезпеки проведена на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди від 3 липня 1935 р. № 00223. Насамперед передбачено централізувати облік всієї агентури. Окрім того, з облікового контингенту секретних співробітників зникали спеціальні інформатори й залишалися інформатори, агенти та резиденти. Завдання інформатора –

висвітлення політстану його середовища, виявлення різноманітних ексцесів і порушень, з'ясування причин виникнення та винуватців. Коло обов'язків агента – викривати контрреволюційну і антирадянську діяльність організацій, груп чи окремих осіб, виконувати спеціальні доручення, пов'язані з викриттям шпигунських, терористичних і диверсійних груп та організацій. Резидентами були секретні позаштатні співробітники, які управляли групою інформаторів до 15 осіб [5, арк. 35-36].

Обласне керівництво ДПУ-НКВС також систематично перевіряло діяльність периферійних органів, насамперед агентурну роботу. Після кожної інспекції видавався наказ, де відзначалися позитивні й негативні аспекти діяльності. З огляду на прикордонність Вінницької області, вагоме значення надавали агентурному обслуговуванню так званих міст-форпостів, серед яких – Шепетівка, Славута, Ізяслав. Після перевірки Шепетівського окрвдділу НКВС від 2 січня 1936 р. констатовано недостатню агентурну увагу до таких міст, а також відзначено повну відсутність конспіративних квартир. У підсумку окружному керівництву наказано негайно виправити наявну ситуацію [112, арк. 1-3].

Одним із методів оперативного напрямку діяльності каральних органів були депортації населення. Постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення з прикордонних районів» від 20 грудня 1934 р. передбачено виселити одноосібників із прикордонних сіл з компактним проживанням польського й німецького населення, осіб, які «злісно не виконують своїх зобов'язань перед державою, й тих колгоспників, котрих не можна вважати благонадійними в умовах прикордонної смуги» [596, с. 146]. Однак фактичний перебіг подій випереджав формалізацію репресій. У спецповідомленні від 7 грудня 1934 р. до ЦК КП(б)У нарком внутрішніх справ УСРР В. Балицький звітував про хід переселення із прикордонної смуги 1000 сімей одноосібників, які саботували виконання державних зобов'язань та не займалися виробничою працею. Більше половини сімей – 535 – було переселено із 17 районів Вінницької області. Зазначалося, що голови сімей були попередньо арештовані «без ексцесів» [39, арк. 1].

1 січня 1935 р. ВОУНКВС видано оперативний наказ за № 195 щодо «вилучення шпигунських, контрреволюційних, націоналістичних та антирадянських елементів» [41, арк. 18]. Операція охопила 24 райони Вінницької області. Для виселення створили оперативно-слідчі групи – Вінницьку, Проскурівську, Кам'янець-Подільську, Бердичівську, які покривали 15 районів. Здійснення спецоперації в інших 9 районах покладалося на прикордонні загони – Славутський, Ямпільський, Волочиський, Могилів-Подільський [41, арк. 22-23]. Особлива увага зверталася на «очищення» міст-форпостів – Славути, Шепетівки, Старокостянтинова, Ізяслава, Проскурова, Волочиська, Кам'янця-Подільського і Могилева-Подільського, а також польських і німецьких національних пунктів [41, арк. 19]. У зазначеному наказі інформація про кількість осіб, які підлягали виселенню, не вказувалася. Припускаємо, що ці відомості мали надійти згодом із центру.

2 січня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про переселення 8000 господарств із прикордонної смуги». Незабаром кількість господарств було збільшено до 8300 [544, с. 340]. Підготовка і здійснення переселення носили характер військової операції. На місцях операцією керувала комісія у складі: секретаря райкому партії, голови районного виконавчого комітету, представника ЦК КП(б)У і нач. районного відділення НКВС. Однак, як зазначив С. Кульчицький, це переселення, порівняно із розкуркуленим, мало «м'який характер», оскільки із колгоспниками-переселенцями наказано вчасно розраховатися, їм дозволялося брати із собою хатнє начиння, цінності тощо [553, с. 205].

Всього з Вінницької області до Донецької, Дніпропетровської та Харківської областей у лютому-березні 1935 р. переселено 32 ешелони (2864 господарства, 12 828 осіб), а з Київської області – 56 ешелонів (5478 господарств, 26 168 осіб). Із виселених сімей 3434 були українськими, 2866 польськими, 1 903 німецькими [424, с. 42-43].

У наказі по ВОУНКВС від 5 квітня 1935 р. № 193 підсумували результати переселень грудня 1934 р. – березня 1935 р. Вказано, що на північ виселено контрреволюційні, націоналістичні і шпигунські елементи та переселено тих, хто не

проявив себе в укріпленні прикордоння. Із неприхованим пафосом відзначено, що органи НКВС нанесли удар по всіх згаданих категоріях і розкрили їхню активну контрреволюційну діяльність. За таку роботу, причетних до операції чекістів преміювали місячним окладом [87, арк. 142].

Уже 16 жовтня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило чергову постанову «Про переселення 1500 польських родин із прикордонних районів», а 25 листопада 1935 р. постанову про виселення з території Вінницької та Київської областей 6-7 тисяч польських та німецьких господарств за межі України [553, с. 204].

У грудні 1935 р., виконуючи партійні рішення, з метою максимального оперативного забезпечення запланованої депортації «польських шовіністичних елементів» з території Вінницької області по ВОУНКВС видано спеціальний наказ. У ньому передбачено 3 січня 1936 р. сповістити сім'ї про переселення у перших 5 районах Вінницької області, щодо інших – дату мали визначити згодом.

Чергову хвилю виселення запланували на травень 1936 р. Наказом по ВОУНКВС від квітня 1936 р. № 241, який можна взяти за класичний приклад, затверджено порядок та механізм проведення операції. З 20 травня по 5 червня 1936 р. передбачалося переселити 2000 сімей. Наголошувалося, що виселенню підлягають лише контрреволюційно і антирадянськи налаштовані особи. Категорично забороняли переселяти сім'ї, члени яких були червоними партизанами або червоноармійцями, служили в РСЧА або були нагороджені орденами СРСР та іноземних громадян [112, арк. 258]. Для нанесення «чіткого удару», переселяти планували з прикордонних сіл і пунктів компактного проживання польського і німецького населення. Таким чином, передбачалося максимально очистити прикордонну смугу від «контрреволюційних і націоналістичних» представників цих етносів.

На кожен виселену сім'ю відкривалася справа, де містилися такі документи: матеріали агентури про антирадянську діяльність, довідка з сільради про соціальний і майновий стан, у разі виключення сім'ї із колгоспу – довідка про причини виключення, довідка про судимість, довідка з міліції про бродяжництво, реєстрацію тощо, довідка про виконання держзобов'язань, довідка з сільради про джерело

доходів. Документи на сім'ї усіх переселенців з відповідними компрометуючими матеріалами планували оформити до 1 травня. Підготовка відбувалася під суворим контролем обласного керівництва, якому підлеглі звітували щоп'ять днів [112, арк. 260].

На допомогу в здійсненні депортації надіслали досвідчених чекістів з облуправління НКВС. Уся підготовча робота закінчилася до 9 травня. За три дні до сповіщення, з метою безпосередньої участі в переселенні, відправлено 15 оперативних співробітників обласного УДБ і міліції [113, арк. 20]. Для забезпечення «ревзаконності» виділено дві кавалерійські групи міліції у м. Проскурів – 50 осіб і м. Шепетівка – 75 і сформовано оперативний кінний резерв із 40 шабель з дислокацією у м. Вінниця [113, арк. 21-22].

Аби запобігати втечам, встановлювався негласний агентурний нагляд. Для цього використовували місцевий партійний, радянський і колгоспний актив з розрахунку 3-4 активісти на 1 сім'ю. У разі виявлення в майбутніх переселенців намірів до втечі, підбурювань до вчинення опору чи виступів, їх мали арештувати до завершення операції, а особливо активних передавати до суду. На шляху до відправних пунктів органи НКВС користувалися послугами тих же партійців та сільських активістів, наявність яких виправдовувалася необхідністю «охорони» майна переселенців.

Начальників районних чекістських апаратів зобов'язали забезпечити відсутність зайвих свідків на місцях завантаження виселенців. А до 12 травня органи міліції повинні були повністю очистити райони від кримінальних елементів і осіб без паспортів. Оповіщення про виселення у Вінницькій області було здійснено 28 травня 1936 р., а сам процес тривав з 5 по 10 червня [42, арк. 133, 153, 168]. Після проведення переселення компрометуючі матеріали в триденний термін відправили до УДБ ВОУНКВС. Сюди ж надсилали списки переселенців у 2-х екземплярах із детальною інформацією про голів сімей і членів їхньої родини з відповідними компрометуючими матеріалами [113, арк. 23].

11 червня про здійснення депортації прозвітовано в ЦК КП(б)У. З Вінницької області вислали заплановану кількість 2250 сімей (2046 польські та 204 німецькі

сім'ї). Відзначили й роль органів НКВС: завдяки їхній пильності виселення проведено без жодного прориву закордон, припинено 14 спроб втечі закордон, заарештовано 123 особи «антирадянських елементів» з числа переселенців, які чинили опір чи погрожували активістам [43, арк. 83-84].

У вересні відбулася депортація другої черги, у ході якої з Вінницької області виселили 5229 сімей (5179 польських і 50 німецьких) загальною чисельністю 22 272 особи, з яких 13 687 дорослих і 8585 дітей [42, арк. 231].

Загалом, під час депортацій 1935–1936 рр. із території Поділля було виселено чи переселено 11 843 сім'ї. Беручи традиційний розрахунок складу сім'ї із 4-х осіб (інколи і більше), то загальна кількість переселенців становила 47 372 особи. За національним складом достеменно встановлено виселення 6925 польських та 254 німецьких сімей, національний склад решти 4664 сімей встановити не вдалося. За нашим припущенням, майже половина із них – поляки. Існують й інші підрахунки, зокрема В. Жезицький вказує на переселення упродовж 1935–1936 рр. 11 632 польських та німецьких сімей, чисельністю 46 500 осіб польського і німецького населення [535, с. 133].

Якщо хронологічно узагальнити «зачистку» Подільського прикордоння 1934–1936 рр., то кількість виселених сімей становитиме 12 378, чисельністю 49 512 осіб з поправкою на збільшення. Необхідно додати й переселених у 1936 р. євреїв до Єврейської автономної області Бірободжану в кількості 400 сімей та 450 однаків [535, арк. 133]. З урахуванням цього, кількість виселенців сягала 51 562 особи знову ж таки із поправкою на збільшення.

Одним із характерних методів роботи радянських органів держбезпеки було здійснення масових репресивних операцій в добу «Великого терору». Його розмах пов'язаний із підготовкою та реалізацією оперативного наказу № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про репресії щодо колишніх куркулів, кримінальних злочинців та інших антирадянських елементів». Детальний аналіз підготовки та здійснення цієї операції широко висвітлений в сучасній історіографії [227, 228, 473, 474]. Тому ми акцентуємо увагу на окремих аспектах проведення цієї репресивної акції на Поділлі. Прикметно, що на обласні УНКВС поклали завдання розробити оперативний план

на своїй території і всебічно допомагати й контролювати діяльність райапаратів НКВС. Справи на куркулів доручили формувати по лінії УДБ, а на кримінальників – по міліції [81, арк. 5]. Так, 23 липня наказом № 509 по УНКВС Харківської області для управління операцією було створено спеціальний штаб, а райони області розбиті на 7 так званих кущів – міжрайонні оперативні групи з подальшим затвердженням їхнього складу [277, арк. 65-69]. По Вінницькому УНКВС аналогічний наказ № 505 було видано днем пізніше – 24 липня. На відміну від попередніх планів московського керівництва, кількість оперативно-слідчих груп із 7 було збільшено до 9. Вінницька група обслуговувала 13 районів і ОП ст. Холоневська, Жмеринська – 5 районів і ОП ст. Жмеринка, Гайсинська – 5 районів, Брацлавсько-Тульчинська – 10 районів і ОП ст. Вапнярка, Бердичівська – 8 районів і ОП ст. Козятин, Кам'янець-Подільська – 10 районів і ОП ст. Кам'янець, Шепетівська – 10 районів і ОП ст. Шепетівка, Могилів-Подільська – 6 районів і ОП ст. Могилів, Проскурівська – 13 районів і ОП ст. Проскурів. Поряд із цим у Бердичівській оперативно-слідчій групі сформували Козятинську підгрупу, а у Проскурівській – Старокостянтинівську.

Відповідно до наказу № 00447 по УРСР планували розстріляти 8 000 осіб і 20 800 осіб відправити до таборів, а по Вінницькій області початковий ліміт на розстріл становив 1000 осіб і на ув'язнення 3000 осіб [335, с. 88]. В ньому також зафіксували механізм збільшення лімітів репресованих, а також можливість переведення арештованих в межах лімітів з однієї категорії в іншу [10, арк. 8-9].

Родини арештованих також зазнавали репресій – за ними встановлювали постійний агентурний нагляд, а членів сімей, які на розгляд трійок могли вчиняти антирадянські дії, виселяли в табори чи трудові поселення. Сім'ї репресованих за першою категорією виселяли з прикордонної смуги, а також з Москви, Ленінграду, Києва, Тбілісі, Баку, Ростова-на-Дону, Таганрогу і районів Сочі, Гагри, Сухумі в глиб республік чи областей [10, арк. 9].

15 серпня 1937 р. видано наказ НКВС СРСР № 00486 «Про репресування дружин зрадників батьківщини, членів право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій». Відповідно до нього, дружини репресованих засуджувалися до 5-8 років виправних таборів, а діти старше 15 років – до

ув'язнення в таборах і виправних трудових колоніях НКВС чи в дитячі будинки особливого режиму [10, арк. 24].

Українські дослідники «Великого терору» зауважують, що головною особливістю масових репресії в Україні була їх національна спрямованість [424, с. 43]. Органи НКВС штампували звинувачення в «націоналізмі», «українському шовінізмі», «національних ухилах», «українській контрреволюції» чи «петлюрівщині» як маркеру національної самоідентифікації українців.

Показовою була доповідна записка заст. нач. ВОУНКВС Г. Морозова на адресу наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського «Про операцію по українському антирадянському націоналістичному підпіллі». За період з 15 червня по 15 вересня 1937 р. 4 відділом УДБ ВОУНКВС арештовано 901 особу. Представлені відомості про політичну діяльність ув'язнених в минулому «засвідчили», що 91,1% з них були «з контрреволюційним політичним минулим». Також ліквідовано 47 групових справ, викрито 28 повстанських центрів, 5 диверсійно-терористичних груп. Всього репресіями було охоплено 38 районів області [46, арк. 3].

Арештованим приписували антирадянську діяльність у таких напрямках: підготовка і організація українських антирадянських кадрів з метою їх використання в диверсійні роботі під час можливої війни; проведення терору, диверсій, шпигунство в умовах реального часу; шкідництво в сільському господарстві та на культурно-ідеологічному фронті; агітація проти заходів радянської влади та пропаганда фашистських ідей. Фігурантами справ були «націоналісти» – українська інтелігенція (переважно вчительство), працівники партапарату, селяни з політичним минулим (петлюрівці), представники автокефальної церкви. Організаційні кадри, за переконанням Г. Морозова, надходили з боротьбистів, УВО, УНЦ.

Такий спектр категорій осіб, які начебто входили до різноманітних організацій, дозволяв знищити якомога більше потенційних ворогів радянської влади. Практика, коли чекісти свідомо поєднували діяльність різного роду антирадянських організацій, полегшувала їм підшукування формальних причин арешту й демонструвало «правильний» підхід у розумінні партійного завдання.

Станом на 16 березня 1938 р. по так званій петлюрівській операції в Україні арештовано 6539 осіб. Вінницька область перебувала на третьому місці за кількістю арештованих: по Київській області було арештовано 1487 осіб, по Харківській – 886, по Вінницькій – 848. Однак, якщо додати 287 заарештованих по Кам'янець-Подільській області, райони якої до вересня 1937 р. були у складі Вінницької, то Поділля буде на другому місці після Київщини із кількістю арештованих 1126 осіб [84, арк. 154].

Радянський режим здійснював масові чистки й національних меншин – на підставі спеціальних оперативних наказів про репресії за «національними лініями». Репресії за національними лініями започатковані вказівкою політбюро від 20 липня 1937 р. до М. Єжова арештувати усіх німців на оборонних заводах. А вже 25 липня 1937 р. було видано оперативний наказ № 00439 «Про операцію по репресіях німецьких підданих, підозрюваних у шпигунстві проти СРСР» [335, с. 89-90].

Дослідивши архівні матеріали ГДА СБУ, що стосуються звітності з проведення «національних» операцій, можемо виокремити певні закономірності. Наприклад, арештованих звинувачували не лише в «очікуваних злочинах» для іноземців – шпигунстві, контрабанді, зв'язках із закордоном, нелегальному переході кордону СРСР, але також інкримінували їм повстанство, терористичну і контрреволюційну діяльність, тобто характерні «злочини» для «внутрішнього» ворога. Більшість справ перепліталися між собою, а їхні фігуранти «створювали» блоки з троцькістами, куркулями-петлюрівцями, українськими націоналістами тощо. Такий підхід спецслужб надавав широкі можливості для застосування репресій і обмежувалися вони лише уявою чекістів, котрі стояли за лаштунками «кривавого фарсу».

Наймасовішою серед «національних» була польська операція. Вона планувалася на чотири місяці – з 20 серпня по 20 листопада 1937 р. – на підставі оперативного наказу НКВС СРСР від 11 серпня 1937 р. № 00485, що слугував певною інструкцією з проведення «національних операцій». Наприклад, «харбінську» чи «латвійську» операції наказували реалізувати саме в порядку наказу № 00485 [335, арк. 92].

У вересні 1937 р. ВОУНКВС вже звітувало в доповідній записці «Про результати оперативної роботи по польській контрреволюції і шпигунству». У ній зазначено, що станом на 4 вересня 1937 р. було арештовано 1532 особи, з яких по містах – 269, по селах 1263. Принагідно зауважувалося, що основну кількість арештів проведено у серпні 1937 р. «після вказівок щодо операції по поляках». За три місяці ліквідовано 68 групові справи, по яких пройшло 277 осіб [48, арк. 64].

За версією «слідства» після часткового розгрому «ПОВ» у 1933–1935 рр. у Вінницькій області був створений новий центр. Його керівництво об'єдналося з троцькістами і українськими націоналістами в єдиний блок: другий секретар обкому КП(б)У Р. Бегайло – від «ПОВ», завідувач відділу пропаганди обкому КП(б)У Я. Гібер – від троцькістів, завідувач культурно-пропагандистського відділу обкому КП(б)У Ф. Самутін і голова облвиконкому О. Триліський – від українських націоналістів [48, арк. 77]. Чекісти переконували, що керівництво «ПОВ» влаштовувало учасників цієї організації на відповідальні посади по роботі з нацменшинами, у радянській і партійній роботі, що дозволяло охопити усі прикордонні райони, в яких проживало польське населення. Відповідні осередки створювалися як на підприємствах так і в селах, де мали загальну ціль – повстансько-диверсійна діяльність з початком війни, знищення засобів зв'язку і пересування, диверсії на транспорті і в промисловості. Наприкінці резюмувалося, що на основі первинних результатів слідства були окреслені напрямки подальшого розгортання операції, виявлені місця проживання поляків і їх контрреволюційної діяльності [48, арк. 85-86].

Зважаючи на межування Поділля з Румунією, однією із пріоритетних в роботі органів НКВС була «румунська лінія», яка не мала окремого оперативного наказу, але в звітності кваліфікувалася як «румунське шпигунство». В оперативних документах подільських чекістів зазначалося, що базою для румунської розвідки слугували значна кількість «бессарабців-утікачів», а також контрабандисти [48, арк. 94-95].

На розширення бази для репресій значно вплинув наказ № 00698 від 28 жовтня 1937 р., яким передбачалися «обмежити шпигунську і контрреволюційну

діяльність» особового складу посольств і консульств Німеччини, Японії, Італії та Польщі [8, арк. 81].

Чергове посилення репресій за національною ознакою визначалося наказом НКВС СРСР від 20 вересня 1937 р. № 00593 й відкривалася нова лінія – «харбінська». Операцію планували провести з 1 жовтня по 25 грудня 1937 р. [10, арк. 32-35]. Латвійська операція була започаткована шифротелеграмою НКВС СРСР від 30 листопада 1937 р. № 49990 «Про проведення операції по репресіях латишів». Початок операції запланували на 3 грудня 1937 р. по всій території СРСР [289, с. 285-286].

Аналізуючи доповідні записки співробітників держбезпеки, чітко простежується принцип роботи НКВС – спочатку арешт, а потім «викриття» окремих ворогів чи «організованої групи». Прикметно й те, що такі довідки задовольняли вище відомче керівництво, оскільки воно схвалювало подібні методи роботи і систематично давало вказівки про завдання нищівного удару по ворогах.

Вище політичне керівництво СРСР вимагало розгортання репресій. На початку 1938 р. по УРСР були звільнені майже усі начальники обласних управлінь НКВС [335, с. 121]. На їхні місця призначали амбітних чекістів, які мали «здобутки» з виявлення організованого антирадянського підпілля і могли б виконати будь-які доручення партії. З новою силою репресії на Поділлі почалися із призначенням на посаду нач. УНКВС по Вінницькій області І. Корабльова. 28 лютого 1938 р. його кандидатуру затвердило політбюро ЦК ВКП(б). 3 березня М. Єжов підписав наказ про призначення на посаду, а 19 березня І. Корабльов безпосередньо прийняв обов'язки нач. облуправління [90, арк. 46].

На нового очільника спецслужби покладали великі надії й Корабльов це усвідомлював. Настанови М. Єжова про необхідність громити в Україні цілі антирадянські націоналістичні дивізії давали зрозуміти новопризначеному начальнику, що ворогів багато і їх необхідно знищити. Додатковий карт-бланш для репресивної діяльності І. Корабльов отримав від О. Успенського, який переконував, «що усі німці і поляки, які проживають на території УРСР, є шпигунами і диверсантами», а «75-80% українців є буржуазними націоналістами» [558, с. 215].

Намагаючись посилити темпи репресій, І. Корабльов майже відразу створив оперативно-слідчі групи в Гайсині, Жмеринці, Могилеві-Подільському і Тульчині. Решта районів працювали самостійно. З огляду на недостатність репресивного тиску в окремих районах, 13 червня було ліквідовано Тульчинську і Гайсинську групу, але створено Брацлавську, яка здійснювала керівництво масовими операціями в 16 районах [118, арк. 237]. 24 липня відбулася чергова реорганізація оперативно-слідчих груп, а їх кількість було збільшено до 5 у такому складі: Могилів-Подільська, Козятинська, Вінницька, Жмеринська і Брацлавська, яка спрямовувала репресивну роботу тепер у 19 районах [90, арк. 4-5]. Поряд із цим І. Корабльов систематично форсував справи по українській та польській лініях про що звітував республіканському керівництву [335, с. 131-132].

У березні 1938 р. УНКВС по Кам'янець-Подільській області очолив І. Жабрєв, який мав чималий послужний список і перед призначенням був заст.ом наркома внутрішніх справ БРСР [408]. Із початку свого призначення він був суворий із підлеглими чекістами, проводив арешти співробітників НКВС та міліції за «небажання викривати підпілля». Також заборонив розглядати на обласній «трійці» справи на «одинаків», а вимагав розкривати організації зі 100 і більше учасників [335, с. 146-147]. Таким чином, дві прикордонні області очолили амбітні та безпринципні особи, ладні на все аби виконати партійне доручення громити ворога.

Одним із методів знищення населення були масові розстріли, які проводили позасудові органи – «трійки» у складі першого секретаря обкому, начальника УНКВС та обласного прокурора. Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні від 4 липня 1937 р. сформувало їх [424, с. 45]. 21 липня 1937 р. на вимогу ЦК ВКП(б) секретар Вінницького обкому В. Чернявський надіслав шифротелеграмою персональний склад трійки [277, с. 61], яку 23 липня політбюро затвердило в складі секретаря обкому КП(б)У В. Чернявського, нач. ВОУНКВС М. Тимофєєва, обласного прокурора О. Ярошевського і секретаря ВОУНКВС С. Гольдштейна [424, с. 102-103]. У подальшому склад трійки постійно змінювався, незмінним її членом був лише секретар трійки – С. Гольдштейн.

Робота трійки нагадувала справжню машину смерті. Обвинувачених по 1-й категорії навіть не викликали із в'язниці, вони не могли нічого говорити на свій захист і вирок їм також не оголошували. Кількість арештованих, засуджених трійкою до розстрілу в 1937 р. складала 88%, а в 1938 р. ще більше – 90,3% [335, с. 106, 151]. Смертельні приписи виконували негайно. У Вінниці розстріли проводили в будинку гаража обласного УНКВС. Щоб приглушити постріли спеціально вмикали двигуни автомобілів. Страчених вантажили на авто і хоронили на так званих спецоб'єктах НКВС – «фруктовий сад», «православне кладовище», «центральний парк». На сьогодні достеменно не встановлено, хто виконував вирок, тиснучи на гачок револьвера. В актах про виконання вироку «вінницької трійки» шаблонно вказувалося, що вирок виконав комендант облуправління НКВС Л. Бельський. Утім одна людина фізично не змогла б стратити за одну ніч кілька сотень осіб. Логічним є припущення про функціонування при комендатурі розстрільних команд, які й були основними виконавцями вироків. Окрім Вінниці розстріли проводили в місцях дислокації оперативно-слідчих груп, у складі яких також були коменданти, котрі забезпечували виконання вироків.

Трійка УНКВС по Кам'янець-Подільській області розпочала свою роботу 19 жовтня 1937 р. Розстріли за її вироками проводилися в Кам'янці-Подільському, Проскурові, Шепетівці [422, с. 65, 74-75].

Дослідниками встановлено, що упродовж 1937–1938 рр. «трійками» та «вищими двійками» по Вінницькій області засуджено 19 851 особу, з яких розстріляно – 16 806 [424, с. 15-19], а по Кам'янець-Подільській області винесено вироків 13 848 особам, за яких 13 275 розстріляли [422, с. 79].

На основі документів спецслужб, що містяться в ГДА СБ України, спробуємо підсумувати результати масових репресій. У доповідній записці І. Корабльова до нач. 1 спецвідділу НКВС СРСР І. Шапіро від 17 серпня 1938 р. «Про підсумки роботи з розгрому контрреволюційних формувань за період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. по Вінницькій області» наведені узагальнені відомості репресивної діяльності. За означений період ВОУНКВС було арештовано 23 831 особу, які проходили по напрямках: правотроцькістська контрреволюція – 1017, українська

націоналістична контрреволюція – 9235, польська контрреволюція і шпигунство – 8012, румунське шпигунство – 1383, німецька контрреволюція і шпигунство – 160, латвійська контрреволюція і шпигунство – 62, чеська контрреволюція і шпигунство – 11, японське шпигунство – 19, військово-фашистська змова – 134, церковно-сектантська контрреволюція – 1330, антирадянські політ партії – 258 [82, арк. 30].

Результати репресивної діяльності УНКВС по Кам'янець-Подільській області були наступними: з моменту створення області, тобто з 5 жовтня, і по 31 грудня 1937 р. було заарештовано 8308 осіб, з яких по польській лінії – 4165 осіб, румунській – 277, німецькій – 54, латвійській – 33 [82, арк. 124]. Засуджено за цей же період – 8265 осіб, з яких до розстрілу 5539 осіб. Із загальної кількості засуджених 4135 (3766 – [тут і далі кількість розстріляних – *Авт.*]) осіб проходили по польській лінії, 54 (50) – по німецькій, 277 (139) – по румунській, 33 (28) – по латвійській [82, арк. 125].

За перше півріччя 1938 р. результати «діяльності» Кам'янець-Подільського УНКВС були такими: всього арештовано 7 550 осіб, з яких по польській лінії – 3 842, по німецькій – 31, харбінській – 3, румунській – 114, латвійській – 5, естонській – 4, чеській – 45, англійській – 4. За цей же період засуджено 2787 осіб, з яких до смертної кари – 2467 осіб. Серед національних ліній – 60 осіб засуджено по польській і усіх до страти.

Ще одним методом інструменталізації терору органами ДПУ-НКВС були відкриті показові судові процеси. Про здійснення одного з таких доповідав наркому внутрішніх справ УРСР О. Успенському нач. ВОУНКВС І. Корабльов від 26 серпня 1938 р. Аналізуючи доповідну записку щодо проведення процесу в справі української антирадянської військово-повстанської групи, можна простежити певний алгоритм підготовки та проведення такого процесу. Для переконливості судового процесу серед звинувачених були відомі діячі та представники партійно-радянського апарату не нижче районної ланки. Так, згадана повстанська організація складалася зі співробітників народного комітету зв'язку, а її засновником був колишній секретар Тульчинського райкому КП(б)У Микульський, який був засуджений до того. Серед інших членів так званої антирадянської групи були нач.

Тиврівського райвідділення зв'язку М. Матвеев, рахівник цього ж відділення А. Зеленко та 6 інших.

Традиційно в процесі слідства співробітники НКВС з'ясовували злочинну діяльність членів групи, що проявлялася переважно не в практичній антирадянській діяльності, а в намірі здійснення такої у майбутньому. Наприклад, у випадку вторгнення «капіталістичних фашистських держав» на територію Радянського Союзу зазначена група мала виступити на стороні інтервентів з метою озброєної боротьби проти радянської влади. Аби винуватість підсудних виглядала переконливіше, значна увага акцентувалася на їхньому походженні та минулому. Серед потрібного компромату були належність до небільшовицьких партій чи соціально чужих груп, наприклад, походження з куркульської сім'ї, участь в антибільшовицькому русі тощо.

Для доведення «вини» від кожного звинуваченого вибивалися зізнання у злочинній діяльності, а також свідчення про аналогічні дії інших учасників організації. Свідчення звинувачених формально «підтверджували» на очних ставках. Для попередження відмов підсудних від своїх свідчень на судовому засіданні чи звинувачені слідчих у застосуванні до них засобів фізичного та психологічного тиску, чекісти проводили «відповідну роботу». Вона полягала в переконанні арештованих у безперспективності відмови від свої попередніх показів з додатковими засобами фізичного примусу і погроз притягнути до відповідальності за співучасть рідних підсудного. Зазначена робота, як запевняв І. Корабльов, проводилася з підсудними до суду і під час процесу, завдяки чому «процес пройшов нормально». З усіх восьми учасників лише один відмовився від своїх свідчень, утім повністю «викритий» свідченнями інших підсудних. 24 серпня 1938 р. спецколегією обласного суду було винесено вирок у цій справі, за яким 5 осіб засудили до розстрілу, а 3 до 10 років позбавлення волі [56, арк. 277-280].

Проведення масових репресивних акцій супроводжувалося постійними вказівками форсувати розслідування. Логіка існування лімітів обумовлювала необхідність їх виконання. Для цього оперативники та слідчі здійснювали масові фальсифікації агентурно-оперативних і слідчо-процесуальних документів,

створювали вигадані контрреволюційні організації, а для отримання зізнань від арештантів застосовували нелюдські психологічні та фізичні заходи впливу і катування.

Алгоритм форсування оперативно-слідчої роботи в обласному управлінні НКВС можемо прослідкувати на прикладі подій червня-липня 1937 р. Так, 7 червня 1937 р. НКВС СРСР видав наказ № 00321, на підставі якого до УРСР відрядили заст. наркома внутрішніх справ НКВС СРСР М. Фріновського, Т. Дерібаса, який очікував нового призначення, і нач. 5 відділу ГУДБ НКВС СРСР І. Леплевського. Такий кадровий десант із центру мав виявити і розгромити «шпигунські, шкідницькі, диверсійні, змовницькі троцькістські й інші контрреволюційні групи на території УРСР» [388, арк. 586]. М. Фріновський та І. Леплевський, котрий 14 червня отримав посаду наркома внутрішніх справ УРСР, проводили спільні наради з начальниками обласних управлінь й систематично давали усні вказівки щодо посилення репресій.

Уже 12 червня 1937 р. нач. ВОУНКВС М. Тимофєєв телеграфував периферійним апаратам УДБ НКВС про невтішні результати слідства з розкриття організованого підпілля «ПОВ», української контрреволюції, троцькістів, правих та релігійників. На його думку, причина полягала у формальному «небільшовицькому» відношенні підлеглих до рішень березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р. про наступальну роботу органів УДБ. Тимофєєв обурювався, що о 2-3 годині ночі чи в найбільш «результативні» 4-5 години ранку в райвідділах з арештованими ніхто не працював. Уся робота з арештованими зводилася до 2-5 годин на день, що, на думку керівника, й було причиною невтішних результатів. У підсумку він вимагав негайної мобілізації апаратів НКВС для розгортання оперативно-слідчої і агентурної роботи. «Відпочивати будемо потім», – резюмував Тимофєєв [89, арк. 129].

Повторні вказівки на форсування оперативно-слідчої роботи роздали на черговій оперативній нараді керівних співробітників УДБ Вінницької області від 13 червня 1937 р. На порядку денному було обговорення телеграми заст. наркома внутрішніх справ СРСР М. Фріновського від 11 червня 1937 р. В цьому документі вказано на слабкість агентурно-оперативної роботи ВОУНКВС. М. Тимофєєв зауважив, що від попередньої наради позитивні результати слідства були в

обласному УДБ, а в окружних і районних апаратах ситуація констатувалася важкою. Помітні зрушення відзначено в діяльності Кам'янець-Подільського окрвідділу НКВС, де, за висловлюванням самого М. Тимофєєва, співробітники взяли на озброєння непогану систему роботи – організували слідство безпосередньо у в'язниці. Зважаючи на очікування значних результатів від цього методу, його пропонувалося застосувати й іншим співробітникам. Однак М. Тимофєєв, через відсутність арештованих і слідчих справ, критикував нач. ОВ окрвідділу Матросова, який стверджував, «що нічого чекістського немає» [89, арк. 131].

Підсумовуючи нараду, М. Тимофєєв надав чергові вказівки чекістам форсувати слідство по «найперспективнішим» справам з якнайшвидшою їх реалізацією, спонукав переглянути й активізувати архівні «розробки» та здобути нові агентурні матеріали. На завершення він наголосив на великій відповідальності, яку ЦК ВКП(б) на березневому пленумі 1937 р. поклав на органи НКВС. Тому вимагав застосувати наступальний характер і швидкий темп у роботі для нанесення «нищівного удару по ворогу» [89, арк. 134].

23 червня 1937 р. М. Тимофєєв звітував перед республіканським керівництвом про оперативну роботу УДБ УНКВС по Вінницькій області. У доповідній записці помітні спроби переконати відомче начальство, що саме завдяки рішенням березневого пленуму ЦК ВКП(б), наказам М. Єжова, телеграмам та особистим вказівкам М. Фріновського щодо роботи з правими і троцькістами, вдалося мобілізувати обласний апарат УДБ і провести значну оперативну роботу й окреслити плани «удару по ворогу». Станом на 21 червня було арештовано 653 особи. «Головний удар» традиційно спрямували на українську, польську лінії та троцькістів [45, арк. 114-115]. Прозвітувавши про важливі справи УДБ, М. Тимофєєв з винуватим тоном зазначив, що УНКВС по Вінницькій області, зважаючи на прикордонність, ще не зовсім справилося із завданнями, які доручили Єжов та Фріновський [45, арк. 191]. Окремо зауважено, що кількість арештованих у 10 осіб по 5 відділу взагалі не відповідала його оперативним можливостям [45, арк. 192]. Таким чином начальник обласного УНКВС намагався пом'якшувати тиск відомчого керівництва, посилюючи його на підлеглих чекістів. На черговій

оперативній нараді керівного складу обласного УДБ НКВС за участю начальників окружних відділів та райвідділень НКВС від 6 липня 1937 р. обговорювалася телеграма наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського від 5 липня 1937 р. Після її прочитання М. Тимофєєв виступив перед присутніми, капітулюючи перед звинуваченнями наркома в слабкій роботі Вінницького апарату УДБ. «Ми, в тому числі, обласний апарат працюємо вкрай погано», – говорив очільник УНКВС [89, арк. 136]. Далі наголосив, що, не зважаючи на 200 заарештованих троцькістів за 1937 р., організованого троцькістського підпілля ще не виявлено, чим недооцінено політичну важливість роботи органів НКВС у цьому напрямку. Адже, не завдаючи удару про троцькістах, самі чекісти вчиняли великий злочин перед партією. Правильним, на думку обласного начальника, було твердження українського наркома про зв'язок правих і троцькістів з українським контрреволюційним підпіллям. Враховуючи це, М. Тимофєєв запропонував переглянути усі наявні справи в цих напрямках та шукати між ними зв'язки, застосовуючи «політичні більшовицькі підходи». Одиначні та безперспективні справи наказав закрити і всю увагу звернути на виявлення організованої «низівки». Окрім того, Тимофєєв наголосив, що рішення березневого пленуму ЦК ВКП(б), вказівки М. Єжова і І. Леплевського слугували для чекістів законом. Тому він пропонував «на ділі» продемонструвати партії здатність органів НКВС до якнайшвидшого розгрому класового ворога [89, арк. 137-138].

Наведений приклад засвідчив «трансмisiю» тиску союзного й республіканського керівництва на обласне, а обласного на периферійне задля виконання доручення партії. Таким чином чекістів змушували вишукувати винних там, де їх не було. Закономірним наслідком стало фальшування агентурних і оперативно-слідчих матеріалів. Масовому порушенню так званої соціалістичної законності в період 1937–1938 рр. сприяло й те, що в попередні роки зафіксовано чимало випадків різного роду фальсифікацій. [524, 276-278] Помилки в слідчому процесі, низький рівень кваліфікації слідчих та затягування справ були доволі поширеним явищем. Тому 15 серпня 1935 р. було видано наказ по НКВС СРСР за № 00321 «Про порушення елементарних основ слідчої роботи». Серед типових

недоліків слідчої роботи, що подані в мотиваційній частині наказу, привертає увагу фраза: «через низьку якість слідства і страх провалити справу на суді, деякі УНКВС ті справи, що мають розглядатися в судовому порядку, намагаються «підсунути» для розгляду на Особливій нараді при НКВС СРСР» [5, арк. 75-75 зв.].

Спроби покарати співробітників за такі вчинки були більше, ніж показовими. У січні 1937 р. за спробу створення фіктивної справи на 3 доби арештували нач. Деражнянського райвідділення НКВС В. Видайка [89, арк. 21]. Оперуповноважений Кам'янець-Подільського окрвідділу НКВС А. Карабейник пішов ще далі – оформив матеріали на фіктивну агентурну розробку та її ліквідацію. Вчинок чекіста кваліфікували як злочинно-халатне відношення до агентурно-оперативної роботи і покарали ув'язненням на 10 діб [89, арк. 72].

У серпні 1937 р. т.в.о. нач. облуправління Г. Морозов у листі до керівників периферійних органів зазначав про наявність у слідчих справах, поданих на розгляд «трійки», сфабрикованих співробітниками свідчень. Після цього начальникам оперативних груп доручено особисто перевіряти всі справи на репресованих [89, арк. 149].

Новопризначений керівник облуправління І. Корабльов у листі від 31 березня 1938 р. до усіх начальників оперативних груп, міських відділів і районних апаратів НКВС вказував на слабку аргументацію справ обвинувачених, що подавали на розгляд особливої «трійки». У протоколах допитів свідків замість конкретних фактів контрреволюційної діяльності обвинувачених часто зазначені загальні роздуми. Одні свідки посилалися на свідчення інших, котрі насправді не допитувалися. Антирадянська діяльність обвинувачених обмежувалася 1930–1932 рр., натомість компрометуючі матеріали останніх років відсутні. Додатково зазначалося, що в подальшому такі справи підлягали поверненню, а винні особи притягненню до відповідальності [90, арк. 134].

Зрозуміло, що зазначені вище окремі факти фальсифікацій були нічим іншим як фіксуванням керівництва показового контролю за дотриманням соцзаконності. Фальсифікації справ у 1937–1938 рр. набули небачених раніше масштабів –

створювалися сотні видуманих співробітниками НКВС контрреволюційних груп та організацій.

Невід'ємною частиною створення фіктивних справ як способу здійснення політичних репресій 1936–1938 рр. було застосування фізичної сили до арештованих і підсудних. На нашу думку, існувало декілька передумов для масових проявів катувань та знущань над арештованими. По-перше, і найголовніше, це «дозвіл» вищого партійного і чекістського керівництва на застосування фізичних методів під час допитів. До цього часу історикам не вдалося в архівах віднайти офіційної директиви, що легалізувала такі способи дізнання. Однак більшість дослідників дійшли згоди, що усна вказівка-дозвіл щодо цього була надана М. Єжовим на нараді керівних співробітників НКВС СРСР 16–20 липня 1937 р. Поряд із цим, аналіз справ репресованих засвідчив, що масове побиття ув'язнених почалося наприкінці липня – на початку серпня 1937 р. [335, с. 134]. Окрім того, в шифротелеграмі ВКП(б) від 10 січня 1939 р. йшлося про практику застосування «буржуазними» спецслужбами методів фізичного впливу проти представників пролетаріату та закономірну необхідність і надалі застосовувати такі методи до справжніх ворогів народу [422, арк. 80].

По-друге, в радянському судочинстві домінував введений генеральним прокурором СРСР А. Вишинським принцип особистого зізнання арештованого в злочині [428, с. 19]. Оскільки справи на підсудних фальсифікувалися слідчими, абсолютна більшість арештованих реальних злочинів не вчиняла, а компрометуючих матеріалів не було, то дієвими залишалися силові методи дізнання. По-третє, це існування в чекістів усталеної практики застосування фізичної сили до арештантів ще до початку масових репресій [524, с. 273-274].

Справжній масштаб порушень «соціалістичної законності» з'ясували після припинення масових репресій. Згортання терору започаткували накази НКВС СРСР від 23 жовтня 1938 р. № 00701 та № 00702, що зобов'язували співробітників НКВС суворо дотримуватися принципів слідчої роботи [335, с. 159]. 16 листопада 1938 р. від Й. Сталіна і В. Молотова всім партійним, судовим та репресивним органам надійшла вказівка припинити розгляд у позасудовому порядку справ, відкритих на

виконання особливих наказів чи у спрощеному порядку [10, арк. 199-200]. А вже 17 листопада 1938 р. ними ж була підписана постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», що передбачала ліквідацію трійок та дотримання усіх кримінально-процесуальних норм і забороняла органам НКВС та прокуратури проводити масові операції з арештів та виселень [10, арк. 203-204]. Згодом, 26 листопада 1938 р. видано наказ НКВС СРСР № 00762, який деталізував алгоритм реалізації постанови від 17 листопада 1938 р. Зокрема, скасовувалися усі накази, циркуляри та інструкції, які визначали проведення масових репресивних операцій та визначалася процедура розгляду нереалізованих справ [289, с. 309-312].

Привертає увагу той факт, що методи реалізації терору і виходу з нього були дуже схожими. Наприклад, із союзного та республіканського центру обласні управління регулярно отримували вказівки форсувати «розвантаження» арештованих. Передбачений наказом № 00762 порядок та термін розгляду справ не виконувалися. На 17 листопада 1938 р. більшість справ були сконцентровані в обласних управліннях, тому ті не встигали їх розглянути, дотримуючись належного процесуального порядку. Окремі нач. облуправлінь НКВС передавали справи арештованих у районні апарати, які, з огляду на низький рівень компетенції місцевих співробітників, не могли виконати це завдання. Помітною була й нерішучість чекістів завершувати слідство, тому з периферії до центру почастишали запити на отримання вказівок щодо закриття тієї чи іншої справи. Враховуючи це, 23 грудня 1938 р. було дано вказівку у великих міських та районних центрах створити оперативно-слідчі групи для розвантаження слідчих справ форсованими темпами [85, арк. 8].

Беручи до уваги спрямованість цих актів та вказівок на виявлення та усунення «недоліків і викривлень» в діяльності органів НКВС, розпочався перегляд частково реалізованих і всіх нереалізованих справ. Внаслідок цього виявлено факти незаконних арештів, фальсифікацій справ та застосування тортур до арештованих. Виник навіть конфлікт між НКВС та органами прокуратури, які мали на меті

відвести від себе звинувачення у співучасті в масових порушеннях соціалістичної законності [85, арк. 20].

У доповідній записці нового керівника УНКВС по Кам'янець-Подільській області О. Михайлова до заст. наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова від 28 лютого 1939 р. характеризувався стан слідчої роботи по управлінні. Вказувалося, що все слідство на той момент велося відповідно до постанови від 17 листопада 1938 р. з всебічним вивченням усіх матеріалів. Однак серед недоліків зазначено повільні темпи роботи, що спричинено низькою кваліфікацією слідчих. Окрім того, велика кількість молодих співробітників не мали будь-якої практики або отримали лише досвід спрощеного слідства, який, зі слів начальника облуправління, був «рівносильний відсутності будь-якого досвіду». Михайлов наголошував, що попередні методи дізнання були недопустимі, а самих слідчих доводилося не лише заново навчати, але й викорінювати старі методи спрощеності. До них відносили: фабрикування справ, безпідставні арешти колгоспників і комуністів, арешти підлітків без достатніх матеріалів тощо [59, арк. 165-166].

Прикладом таких методів слідства була сфальсифікована групова справа так званої чеської фашистської шпигунсько-диверсійної організації в Плужнянському і Славутському районах. По ній було заарештовано 23 особи, які, як з'ясувалося, не лише не проводили будь-якої антирадянської діяльності, а «по об'єктивним даним були повністю радянським людьми». Зазначалося, що шляхом заборонених методів слідства арештовані вимушено засвідчили про свою приналежність до «ПОВ», але потім чекісти перекваліфікували справу на чеську лінію. Протоколи допитів були перероблені, а первинні були знищені. Свідки у цих справах під час повторних допитів від попередніх показів відмовлялися, вказуючи на те, що підписували їх без ознайомлення [59, арк. 11-12]. О. Михайлов наголошував, що в процесі розслідування встановлено факт фабрикування цієї справи під керівництвом нач. УНКВС І. Жабрєва, колишнього нач. 3 відділу УДБ УНКВС Шухмана, при безпосередній участі колишнього заст. нач. 3 відділу Штеренберга і колишнього нач. відділення Монарха [59, арк. 167-168].

Про застосування співробітниками Вінницького УНКВС фізичної сили до арештованих свідчив А. Коган на допиті у виконувача обов'язків військового прокурора НКВС Київського військового округу Дворенка. А. Когана було заарештовано 20 травня 1938 р. і звинувачено в причетності до контрреволюційної підпільної організації «Бунд». Коган вказував, що всі свідчення від нього отримано шляхом застосування фізичної сили – систематичних побоїв від слідчих Фукса і Майструка. Фукс викликав на допит Когана три доби підряд і разом з Майструком сильно били його – Фукс лінійкою, а Майструк руками по обличчю. Також примушували стояти на одній нозі або довгий час дивитися на електричну лампочку. «Особливу активність проявляв Фукс у присутності Майструка, а коли Майструк відходив, Фукс бив мене слабше», – заявляв Коган [60, арк. 165-166].

Про цинічне та зневажливе ставлення чекістів до життів і долі арештованих людей свідчать такі факти: ще станом на 1 червня 1939 р. по багатьох УНКВС не було достеменно відомо точної кількості арештованих; у в'язницях утримувалися особи, справи на яких було передано до архіву як на засуджених до розстрілу із додаванням відповідного рішення трійки УНКВС й акту про виконання смертельного припису [85, арк. 42]. Таким чином, люди для чекістів були лише одиницею у показниках звітності ефективної роботи відповідного управління із негласним правом на статистичну похибку.

Отже, під час реалізації основних напрямків діяльності органи ДПУ-НКВС застосовували різноманітні методи роботи та інструменталізації репресивної політики. Виконуючи політичне замовлення, співробітники радянських спецслужб, залежно від оперативної обстановки, самостійно обирали способи виконання завдань. Однак було чимало випадків, коли вказівки на використання конкретних методів роботи надходили від партійно-радянських органів, які для ефективнішого втілення своїх управлінсько-розпорядчих функцій залучали органи ДПУ-НКВС. Якщо локальні репресивні заходи стали для співробітників буденністю, то масові каральні операції планувалися і санкціонувалися вищим політичним керівництвом на чолі з Й. Сталіним. Поряд із цим, механізм політичних репресій функціонував таким чином, що на периферії завжди створювали можливість для ініціативи. Це

чітко продемонстрували особливості підготовки, здійснення та наслідки «Великого терору» 1937–1938 рр.

3.2. Соціально-психологічний портрет чекіста

Для об'єктивності нашого дослідження підбір постатей співробітників органів держбезпеки здійснювався за кількома параметрами критеріями. Перший – наявність репрезентативних особових даних про чекіста. Було використано вже опубліковану інформацію про співробітників спецслужб в окремих наукових працях та довідниках [318, 407, 408, 463, 446], а також архівні документи, в тому числі ті, які до цього часу не були відомі широкому загалу і вперше вводяться в науковий обіг [15-35, 91-97]. Другий – робота чекіста на керівних посадах або таких, що вимагали організаторських здібностей для її виконання. З урахуванням змін структури органів держбезпеки, до керівних ми віднесли наступні посади: начальник окружного/обласного відділу ДПУ, начальник відділу/відділення окружного/обласного відділу ДПУ, начальник відділу/начальник оперативного сектору, начальник обласного УНКВС, заступник/помічник начальника обласного УНКВС, начальник відділу обласного УНКВС, начальник районного/міського відділу НКВС. Третій – перебування конкретного чекіста певний час на керівній посаді в органах управлінської мережі ДПУ-НКВС Поділля у період протягом 1928–1938 рр.

Об'єктом дослідницької уваги стали постаті 44 співробітників територіальних органів ДПУ-НКВС на Поділлі: нач. Вінницького окружного відділу (далі – окрвідділу) ДПУ УСРР (05.1927–30.01.1930) М.Б. Корнєв; нач. Вінницького окрвідділу ДПУ УСРР (30.01.1930–01.07.1930) М.Д. Балябін; нач. ЕКВ Вінницького окрвідділу ДПУ УСРР (15.11.1928–01.03.1929) Е.Г. Беренс (Мінке); нач. Тульчинського окрвідділу ДПУ УСРР (22.11.1927–16.03.1929) Н.Л. Рубінштейн; нач. 24 Могилів-Подільського прикордонного загону ОДПУ та Могилів-Подільського окрвідділу ДПУ УСРР (03.11.1927–05.11.1929) М.С. Ямніцький; нач. 24 Могилів-Подільського прикордонного загону ОДПУ та Могилів-Подільського окрвідділу ДПУ УСРР (11.1929–05.09.1930) Р.А. Чирський; нач. Проскурівського

окрвдділу ДПУ УСРР (07.9.1926–22.1.1930) Я.З. Камінський; нач. Вінницького оперативного сектора ДПУ УСРР (05.09.1930–01.1932) О.Г. Грозний (Сафес); нач. Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (14.02.1932–21.09.1932) В.Я. Левоцький; нач. ОВ Вінницького облвідділу ДПУ (1932) А.О. Петерс-Здебський; нач. ОВ Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (10.1932–23.03.1934) Д.С. Леопольд-Ройтман; нач. Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (21.12.1932–10.07.1934) і нач. Вінницького обласного Управління (далі – ВОУ) НКВС (15.07.1934–16.12.1936) Д.М. Соколинський; комендант Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (1932–1934) і комендант ВОУ НКВС (1934–05.07.1938) Л.Н. Бельський; заст. нач. Вінницького облвідділу ДПУ (20.02.1932–21.11.1932) П.М. Рахліс; заст. нач. Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (1932–1933) О.М. Извеков; нач. ЕКВ Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (02.1932–12.1932) Д.В. Орлов (Подольський); нач. ЕКВ Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (02.1932–09.1932) Л.Й. Рейхман; нач. СПВ Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (02.1932–1933) Г.М. Осинін-Вінницький; нач. СПВ Вінницького облвідділу ДПУ (1933–10.07.1934) і нач. СПВ УДБ ВОУ НКВС (15.07.1934–27.08.1934) І.Я. Бабич; нач. Крижопільського районного відділу НКВС (08.1933–01.04.1934) М.Я. Писарівка; нач. ЕКВ УДБ ВОУНКВС (07.1934–11.1934) Єдвабнік Н.Б.; нач. ВОУНКВС (16.12.1936–28.08.1937) М.М. Тимофєєв; нач. ВОУ НКВС (20.07.1937–20.08.1937) Г.А. Грішин (Клюгвант); т. в. о. нач. ВОУНКВС (16.08.1937–03.03.1938) Г.Д. Морозов; нач. ВОУНКВС (03.03.1938–14.01.1939) І.М. Корабльов; заст. нач. ВОУНКВС (07.1934–05.1935) А.Я. Пан; заст. нач. ВОУНКВС (03.01.1937–21.07.1937) В.І. Окруй; нач. 4 відділу УДБ ВОУНКВС (08.1934–08.1937) А.М. Сімхович; нач. 4 відділу УДБ ВОУНКВС (08.1937–05.1938) О.М. Надеждін (Хайма); заст. нач. 4 відділу УДБ ВОУНКВС (05.1938–08.1938) Л.Н. Ширін; нач. 6 відділу УДБ ВОУНКВС (01.1937–07.1937) Г.М. Нікельберг; заст. нач. ВОУНКВС (01.09.1938–07.1939) А.Я. Пришивцин; нач. 2 відділу УДБ ВОУНКВС (01.09.1938–05.1939) В.Ф. Майструк; нач. 5 відділу УДБ ВОУНКВС (26.07.1937–14.02.1938) О.І. Міцул; помічник нач. ВОУНКВС (07.04.1938–05.10.1939) М.С. Бутенко; нач. 3 відділу УДБ ВОУНКВС (03.01.1937–04.08.1937) Й.Б. Фішер; нач. 3 відділу УДБ ВОУНКВС (1937–20.05.1938) Г.Б. Толчинський; нач.

3 відділу УДБ ВОУНКВС (08.1938-20.10.1938) О.М. Запутряєв; нач. 9 відділу УДБ ВОУНКВС (06.1938–10.1938) Г.П. Данилейко; нач. відділу кадрів ВОУНКВС (01.07.1935–01.07.1937) С.І. Фрідман; нач. УНКВС Кам'янець-Подільської області (01.10.1937–26.02.1938) Приходько М.Т.; нач. УНКВС Кам'янець-Подільської області (26.02.1938–17.11.1938) І.А. Жабрєв; нач. відділу кадрів УНКВС Кам'янець-Подільської області (09.1938–25.03.1939) В.Є. Лелонг; нач. 6 відділення УДБ УНКВС Кам'янець-Подільської області (07.1938-1939) С.М. Северин.

Вік чекістів. Серед аналізованих постатей 3 (6,82%) співробітники спецслужб народилися у 1891 р., 1 (2,27%) – у 1892 р., 4 (9,09%) – у 1894 р., 2 (4,55%) – у 1895, 3 (6,82%) – у 1896, 3 (6,82%) – у 1897 р., 2 (4,55%) – у 1898 р., 7 (15,91%) – у 1899 р., 2 (4,55%) – у 1900 р., 5 (11,36%) – у 1901, 6 (13,64%) – у 1902 р., 4 (9,09%) – у 1903 р., 1 (2,27%) – у 1905 р., 1 (2,27%) – у 1908 р.

Місце народження. 30 осіб (або 68,18%) народилися на території сучасної України: 9 – у Херсонській губернії, 6 – у Катеринославській, 4 – у Подільській, 3 – у Київській, по 2 – у Чернігівській, Полтавській, Таврійській і Волинській. Географія походження решти чекістів було таким: 8 (18,18%) народжені на території сучасної Росії (по 1 з Тверської, Вологодської, Псковської, Тульської, Санкт-Петербурзької, Калузької, Курської та Ярославської губерній), а також по 1 (2,27%) із сучасних Азербайджану (м. Баку), Латвії (м. Рига), Польщі (м. Радомль), Білорусі (м. Гомель), Молдови.

З губернських центрів походило 9 (20,45%) осіб, з повітових – 17 (38,64%), з міст та містечок – 6 (13,64%), із сільської місцевості – 11 (25%). Місце народження одного чекіста – Нікельберга Г.М. – не вдалося встановити. Таким чином, пропорція за соціальним походженням з сільського/міського середовища становила 25/72,73% на користь міського.

Для порівняння наведемо співвідношення сільського і міського населення станом на 1926 р., яке по Україні виглядало наступним чином: сільське населення – 89,22%, міське – 10,78 %, по Поділля – сільське населення – 94,66%, міське – 5,34% [312, с. 178-180, 183, 185-187].

За національним складом більше половини досліджуваних постатей були євреями – 23 особи (52,27%), майже чверть росіянами – 10 (22,72%), українців було 7 (15,91%), а також 1 (2,27%) поляк, 1 (2,27%) латиш, 1 (2,27%) молдованин і 1 (2,27%) француз.

Принагідно зауважимо, що станом на 1926 р. національна карта підрадянської України виглядала так: українці – 80,01%, росіяни – 9,23%, євреї – 5,43%, поляки – 1,64%, німці – 1,36%, молдовани – 0,89%, греки – 0,36%, болгари – 0,32%, білоруси – 0,26%, чехи – 0,06%, інші національності – 1,12%. Національний склад населення Поділля був наступним: українці – 85,29%, євреї – 8,2%, поляки – 4,67%, росіяни – 1,62 %, білоруси – 0,06%, німці – 0,06 %, молдовани – 0,05%, чехи – 0,02%, інші національності – 0,03% [313, с. 50-53].

Оскільки більшість чекістів були вихідцями з міського середовища, тому варто проаналізувати його національний склад, який на Поділлі він був таким: євреї – 43,53%, українці – 34,37%, росіяни – 15,11%, поляки – 5,14, інші – 1,85% [310, с. 26].

Диспропорції національного складу в органах держбезпеки і, зокрема, малу репрезентативність у них українців можна пояснити прихованою антиукраїнською політикою радянського керівництва. Окрім того, В. Золотарьов припускає, що чимало українських чекістів записувалися росіянами, аби уникнути звинувачень в буржуазному націоналізмі [538, с. 331].

Соціальне походження. Представниками робітничого класу були 11 (25%) чекістів, селянське походження мали 6 (13,64%), вихідцями із сім'ї ремісників були 9 (20,45%), із службовців – 7 (15,91%), із торговців – 6 (13,64%), із міщан 4 (9,09%), невідоме походження 1 (2,27%) особи.

Спеціальність або фах співробітників органів держбезпеки були різноманітними. Автор класифікував їх таким чином: робітники – 13 (29,55%) (з них: 4 слюсарі, 3 монтери, 1 нікелювальник, 1 ливарник, 1 горновий, 1 муляр, 1 токарь, робітничу професію 1 одного (О. Запутряєва) не вдалося з'ясувати); особи без чітко визначеної спеціалізації, які працювали на різних роботах та посадах, тобто «різноробочі» – 6 (13,64%); службовці – 13 (29,55%) (з яких 3 типографи, 2 розсильних, 2 діловоди, 1 учитель, 1 писар-рахівник, 1 газетяр, 1 телеграфіст, 1

лікпом); ремісники – 4 (9,09%) (1 кондитер, 1 зубний технік, 1 складач друкарні, 1 складач тютюну); 1 (2,27%) працював хлопчиком на лісгоспі. Чітко визначеного фаху, цивільної спеціальності чи основної зайнятості не було у 1 (2,27%) особи, інформацію про 7 (15,91%) осіб не вдалося з'ясувати.

Корелюючи відомості про соціальне походження, фах і цивільну зайнятість майбутніх чекістів, стає зрозуміло, що значну кількість керівних посад в органах держбезпеки на Поділлі займали особи із так званим «соціально-чужим походженням» (службовці, ремісники, торговці, вихідці із міщан).

Рівень освіти. Вищу освіту здобув лише 1 (2,27%) співробітник органів держбезпеки – О. Запутряєв (станом на 1940 р.), середню освіту – 6 (13,64%), початкову або, як часто зазначалося в особових анкетах, «нижчу» – 30 (68,18%), домашню – 1 (2,27%), самоучка – 1 (2,27%), без освіти – 1 (2,27%). Не вдалося з'ясувати рівень освіти у 4 (9,09%) осіб.

Майбутні чекісти здобували освіту в різних навчальних закладах: 23 (52,27%) особи у міському училищі (2-6 класів), яке часто не закінчували. Один співробітник завершив 5 класів екстерном, 3 (6,82%) – у народній школі, 2 (4,54%) – у сільській церковно-приходській школі, 2 (4,54%) – в єврейському ремісничому училищі, 2 (4,54%) – в єврейській релігійній школі, 1 (2,27%) – у торговій школі, 1 (2,27%) – у медичній профшколі, 1 (2,27%) – домашня освіта, 1 (2,27%) – самоучка. Ті, хто здобули середню освіту, після навчання в міському училищі вступали до реального училища або гімназії. Не вдалося встановити місце навчання 8 (18,18%) осіб.

Військова служба. 33 (75%) чекісти проходили військову службу, 6 (13,64%) не служили в армії, а в 5 (11,36%) армійський досвід з'ясувати не вдалося. Цікаво, що 7 (15,91%) майбутніх співробітників спецслужб служили як у «старій» так і в «червоній» арміях.

10 (22,73%) співробітників подільського апарату ДПУ-НКВС служили в Російській імператорській армії, 8 з яких були рядовими і 2 – унтерофіцерами; 1 – у арміях Української держави та Директорії УНР на посаді писаря.

29 (65,91%) співробітників служили в загонах Червоної гвардії або в Робітничо-Селянській Червоній армії (далі – РСЧА), 19 з яких відслужили рядовими, 3

воєнкомами, 2 політкомами, 1 командиром дивізії, 1 командиром полку, 1 нач. батальйону, 1 командиром взводу, 1 секретарем військкому.

Партійність. 43 (97,73%) співробітники були членами ВКП(б)-КП(б)У, 1 (2,27%) – С. Северин – кандидатом у члени партії.

Щодо року вступу в партію, то у 1916 р. – вступив 1 чекіст, 1917 р. – 8, 1918 р. – 3, 1919 р. – 7, 1920 р. – 9, 1921 р. – 2, 1927 р. – 5, 1928 р. – 1, 1931 р. – 4, 1932 р. – 2. Рік вступу одного чекіста встановити не вдалося (О. Запутряєв). Таким чином, дореволюційний партійний стаж був лише в одного чекіста, а впродовж 1917–1921 рр. до лав партії вступили 29 (65,91%) співробітників, тобто більшість особового складу карального відомства.

Вік вступу до партії був таким: 3 особи отримали партійний квиток у 17 років, 3 – у 18 років, 3 – у 19 років, 6 – у 20 років, 4 – у 21 рік, 3 – у 22 роки, 1 – у 23 роки, 2 – у 24 роки, 4 – у 25 років, 4 – у 26 років, 1 – у 27 років, 2 – у 28 років, 1 – у 29 років, 1 – у 31 рік, 2 – у 32 роки, 1 – у 33 роки, 1 – у 34 роки. Вік одного не з'ясовано (О. Запутряєв). Середній вік вступу співробітника органів держбезпеки до партії становив 23,5 роки.

Двоє співробітників – В. Лєвоцький і Я. Камінський – до того як стати більшовиками встигли побувати анархістами. Один чекіст – Й. Фішер був виключений з партії за сварку (1921 р.), але згодом його членство відновили (1925 р.).

23 (52,27%) співробітники спецслужб вступили до партії перш ніж подалися на службу в «органи», 14 (31,82%) стали комуністами будучи чекістами, 6 (13,64%) були прийняті в партійні і каральні органи майже одночасно.

Чимало співробітників органів держбезпеки тривалий час працювали без партквитка. Наприклад, 4 співробітники пропрацювали так 1 рік, 1 – 5 років, 2 – 6 років, 2 – 7 років, 2 – 9 років, 2 – 12 років, 1 – 14 років. Це доволі нетипово, оскільки ми вже згадували про способи впливу партійних органів на органи держбезпеки, де важливим аспектом служби чекіста була налагоджена взаємодія з партійно-радянськими органами.

Робота до НК-ДПУ-НКВС. 17 (38,64%) чекістів рекрутували з лав армії, 6 (13,64%) – з партійних органів, 4 (9,09%) – з ремісничого цеху і цивільної служби, 2 (4,54%) – зі служби в радянських установах, 2 (4,54%) – з революційних органів, 5 (11,36%) – з робітничих посад, відомості про 6 (13,64%) осіб відсутні.

Час вступу в органи держбезпеки був таким: у 1918 р. на службу вступило 5 осіб, у 1919 р. – 10, 1920 р. – 11, у 1921 р. – 9, у 1922 р. – 2, у 1926 р. – 1, у 1927 р. – 1, у 1930 р. – 1, у 1931 р. – 2, у 1932 р. – 1, у 1938 р. – 1. Отже, більшість співробітників вступили до органів упродовж 1918–1921 рр. – 35 (79,55%) осіб.

Наймолодшому чекісту було 16 років, найстаршому – 35 років, 1 рекрутував до НК у 17 років, 6 – 18 років, 3 – у 19 років, 4 – у 20 років, 6 – у 21 рік, 2 – у 22 роки, 2 – у 23 роки, 5 – у 24 роки, 3 – у 25 років, 1 – у 26 років, 3 – у 27 років, 4 – у 29 років, 2 – у 30 років. Тож більше половини (23 особи 52,27%) майбутніх співробітників подільського ДПУ-НКВС пішли на службу в доволі молодому віці – до 22 років. А їх середній вік вступу в органи НК-ДПУ-НКВС становив 22,89 роки. Оскільки соціалізація молоді в ті часи відбувалася набагато швидше, тому, на нашу думку, не дивно, що осіб юного віку приймали на таку специфічну роботу. Вагоміший вплив мало історичне тло – численні війни, революції, що супроводжувалися небаченим до того сплеском насилля. Особистості чекістів формувалися в умовах, коли цінність людського життя ставала умовною і вижити серед цього насилля, на думку багатьох із них, можна було через отримання права на його здійснення.

Вік вступу співробітника на керівну посаду в органах держбезпеки Поділля був таким: 1 чекіст отримав посаду у 28 років, 5 – у 30 років, 3 – у 31 рік, 2 – у 32 роки, 4 – у 33 роки, 4 – у 34 роки, 5 – у 35 років, 1 – у 36 років, 4 – у 37 років, 5 – у 38 років, 4 – у 39 років, 2 – у 40 років, 2 – у 41 рік, 1 – у 42 роки, 1 – у 43 роки. Середній вік співробітника на керівній посаді в територіальних органах ДПУ-НКВС Поділля становив 35,34 роки.

Чекістський стаж у момент призначення на керівну посаду виглядав так: 1 співробітник мав досвід роботи в органах держбезпеки 4 роки, 1 – 5 років, 2 – 6 років, 2 – 7 років, 2 – 8 роки, 2 – 9 років, 3 – 10 років, 4 – 11 років, 1 – 12 років, 7 – 13 років, 2 – 14 років, 1 – 15 років, 6 – 16 років, 2 – 17 років, 5 – 18 років, 1 – 19 років,

1 – 20 років. Один співробітник – В. Лелонг – не мав жодного досвіду чекістської роботи. Отже 33 (75%) співробітники мали досвід роботи в органах більше 10 років. А середній чекістський стаж (без урахування В. Лелонга) становив 12,74 роки.

Слід зазначити, що перед призначенням чекістів на керівну посаду органів ДПУ-НКВС Поділля, половина з них тією чи іншою мірою були знайомі з цим регіоном, тобто працювали тут раніше або безпосередньо перед призначенням. Для 25 (56,82%) співробітників призначення на керівну посаду в територіальних органах держбезпеки Поділля можна розглядати як підвищення, для 14 (31,82%) чекістів – як рівнозначне переведення. Траплялися випадки, коли переведення на певну посаду було вимушеним кроком, спричиненим компроматом, конфліктом з партійними органами, або як основна чи додаткова санкція покарання.

У 14 (31,82%) чекістів був досвід участі у революційних подіях 1917 р., придушенні антибільшовицьких повстань, російській громадянській війні та у радянсько-українських війнах 1917–1921 рр. на стороні більшовиків. 5 (11,36%) з них отримали поранення у ході військових сутичок. У 25 (56,82%) бойовий досвід відсутній, а у 5 (11,36%) випадках його не вдалося з'ясувати.

Наприклад, М. Балябін у складі летючого загону ВНК проводив операції з придушення різних антибільшовицьких повстань, здійснював продрозкладку та керував каральними загонами [15, арк. 3-4]. П. Рахліс придушував Куренівське повстання, боровся з військами Тютюнника, Зеленого, Денінкіна, Врангеля [463, с. 537]. С. Фрідман у районах Миколаєва і Єлисаветграда (тепер Кропивницький) брав участь у боях із загонами отамана Григор'єва [92, арк. 8], у 1920 р. воював «проти Польщі, Петлюри і Махна», у 1921 р. «проти банд Тютюнника в районі Житомира» [92, арк. 12]. У анкетних відомостях Г. Грішина та А. Петерса зазначено, що вони у складі більшовицьких військ активно боролися проти Петлюри [95, арк. 16-17; 19, арк. 8, 25], а В. Окруй – проти «німців, гетьманців і петлюрівців» [28, арк. 64].

Окремі співробітники стояли біля витоків формування каральних органів, отримуючи мандати з широкими повноваженнями, зокрема на організацію революційних комітетів. Наприклад, Н. Рубінштейн у Києві 1919 р. очолював

комісію з проведення «червоного терору» в Україні [16, арк. 33], а М. Балябін здійснював його на Поволжі [15, арк. 3]. Окрім того, вони, не маючи спеціальної освіти, працювали на посадах заст. юридичного відділу ГубНК, а згодом здійснювали «правосуддя»: Н. Рубінштейн був членом Київського губернського суду [17, арк. 13], М. Балябін – членом Верховного Суду Закавказзя [15, арк. 3].

Досвід проведення масових репресивних акцій другої половини 1920-х – першої половини 1930-х рр. був позитивно складовою «чекістського іміджу» співробітників і ставав запорукою успішної атестації та кар'єрного росту. Окремі з них були причетними до підготовки і проведення показових політичних судових процесів. Наприклад, А. Пришивцин брав участь у фабрикуванні справ «Промпартії» і «Шахтинського процесу» [22, арк. 12]. Г. Грішин був учасником ліквідації цілого ряду «крупних повстанських організацій» – «УНЦ», «Військово-офіцерської організації» [95, арк. 15-16]. В. Данилейко та В. Окруй долучилися до розробки та слідства у справі «Весна» [21, арк. 4; 28, арк. 74].

Для багатьох співробітників спецслужб справжнім «випробуванням» на відповідність займаній посаді був процес розкуркулення. Адже його організація і подальше придушення селянського опору проводилися силами ДПУ. В особовій справі А. Петерса зазначено, що на посаді нач. Тульчинського окрвідділу ДПУ він провів «колосальну роботу» щодо успішного придушення «куркульських» повстань 1930 р. у ввіреному йому окрузі [20, арк. 57]. І. Жабрєв у березні 1930 р. на посаді нач. окрвідділу ДПУ теж справився із поставленим завданням – придушив Учпристанське «куркульське» повстання [23, арк. 15]. У цей же час В. Окруй очолював Маріупольський окрвідділ ДПУ, а Я. Камінський – Проскурівський. Розкуркулення під їх керівництвом мало окремі «недоліки»: неуважно складені списки на виселення, що спричинило навантаження на пересильні пункти, не забезпечено криті приміщення для виселенців, через що їх передчасно доводилося саджати у вагони, а також були випадки виселення осіб похилого віку і неповнолітніх без сімей [28, арк. 88].

Сімейний стан. Через брак відомостей, з 44 проаналізованих автором постатей вдалося встановити сімейний стан лише 16 (36,36%) співробітників. Усі вони були

одружені, з них М. Бутенко і В. Окруй – двічі, В. Майструк одружувався тричі. 13 (29,55%) чекістів виховували дітей, до того ж у 1 – їх було троє, у 2 – по двоє. У 2 чекістів нащадків не було, наявність дітей ще в 1 з'ясувати не вдалося.

В органах держбезпеки «переймалися» сімейним життям своїх співробітників. Наприклад, в атестації А. Петерса 1925 р. вказувалося про наявність певних непорозумінь в його сім'ї, які на той час уже зникли [20, арк. 45]. Інколи чекісти повідомляли вище керівництво про складні сімейні і побутові умови з проханням допомоги. В. Данилейко, наприклад, рапорт на демобілізацію з органів НКВС мотивував складними сімейно-побутовими проблемами: мала площа кімнати для сім'ї з 4 осіб, дитина з ознаками рахіту, відсутність можливості відпочинку і саморозвитку. У підсумку він резюмував, що через це в сім'ї панував пригнічений моральний стан. Але реакція була більше ніж стриманою – у рапорті нач. завізував, що звільнення з органів В. Данилейка не зашкодить роботі відомства [21, арк. 4].

Стан здоров'я вдалося з'ясувати у 11 (25%) чекістів, з яких різні захворювання (часто два і більше) мали 10 (22,73%) осіб: 6 мали діагноз неврастенія, у 3 була різна форма туберкульозу, у 3 відзначалося анемія (малокрів'я), також були випадки стенокардії, цирозу печінки, виразки шлунку та ревматизму, і лише один у документах зазначався як здоровий. Переважно у чекістів поєднувалися кілька хвороб чи захворювань. Зауважимо, що співробітників працювали понаднормово, окремі з них довгий час не отримували відпустки. У свою чергу це відображалося на стані їхнього здоров'я, тому за підсумками атестацій їх могли перевести у «спокійніший» округ [94, арк. 16].

Моральний стан і психологія поведінки. Важливим реквізитом атестаційних листів для співробітників органів держбезпеки був розділ «особисті якості/характеристики». Тут вказувалися особисті спостереження безпосереднього керівника, який атестував свого підлеглого. Аналізуючи особові справи співробітників органів державної безпеки, відслідковуємо тенденцію формального відношення до процесу атестації. В. Васильєв та Р. Подкур зауважили, що атестації 1920-х – початку 1930-х рр. мали більш принциповий характер, а натомість висновки атестаційних комісій другої половини 1930-х були типовими та мали

узагальнюючий характер [513, арк. 54-55]. Не зважаючи на це, результати атестацій є надзвичайно цінним джерелом для вивчення постаті чекіста, його особистісних рис і професійних здібностей. У більшості випадків в атестаціях 1920-х – початку 1930-х рр. відомості про співробітників подані об'єктивно і доволі критично.

Наприклад, в атестації Е. Беренса на посаді уповноваженого статистично облікового відділу Одеського губвідділу ДПУ від 1 грудня 1924 р. вказувалося, що він «недостатньо дисциплінований, помилки визнає неохоче, відносини з товаришами по службі – хороші, з підлеглими занадто близькі, пристрасний до спиртних напоїв, що негативно відзначається на усій його роботі» [94, арк. 57]. Схожі висновки були і в подальшому [94, арк. 59-59 зв.], а в атестації на посаді нач. ЕКВ Вінницького окрвідділу ДПУ зазначено, що він «має слабкість до випивки, не перебирає колом знайомих у позаслужбовий час» [94, арк. 66]. В атестаційних листах А. Грішина за 1923 р., 1925 р. серед негативних рис відзначалася нервовість, за 1929–1933 рр. – «поспішність, гарячковість, несистематичність, зайва емоційність, самозакоханість» [95, арк. 9, 11, 13]. Навіть у центральному апараті йому робили зауваження за використання в телеграмах зворотів «дуже здивований відсутністю відповіді», «дуже прошу вплинути», «відповідайте» тощо [96, арк. 31].

А. Петерс за період перебування на різних посадах по лінії особливого відділу ДПУ упродовж 1923–1927 рр. атестувався як такий, що «не завжди стриманий», «грубуватий», «не завжди визнає помилки, не робить висновків», «з товаришами замкнений, з підлеглими – офіційний», щодо вищепоставлених органів «інколи нетактовний» [96, арк. 42]. У січні 1930 р. атестований на посаді нач. Тульчинського окрвідділу ДПУ як «хороший адміністратор, трішки грубуватий» [96, арк. 51].

Варто прослідкувати подальше формування психотипу цього співробітника поза межами Поділля. Наприклад, на посаді нач. Одеського облуправління РКМ від 14 лютого 1934 р. відзначено напружені відносини з прокуратурою через його зневажливе ставлення [96, арк. 55]. Також спостерігаємо спроби А. Петерса вислужитися перед вищим начальством. У 1935 р., обіймаючи посаду нач. УРСМ Дніпропетровської області, до приїзду наркома В. Балицького об'їхав усі відділення міліції міста і наказав терміново за ніч побілити і прибрати камери, а «для порядку»

арештував ряд працівників міліції. Однак, такі надмірні старання керівника Дніпропетровської міліції начальство не оцінило, а кваліфікувало як «обурливе, ганебне, нетерпиме в органах НКВС оковамилювання» [96, арк. 44], яке коштувало А. Петерсу керівної посади [96, арк. 34].

Певним чином моральний рівень співробітників радянських спецслужб можна визначити на основі аналізу покарань та стягнень за їхні дисциплінарні проступки та вчинки, що трактувалися як неетична та античекістська поведінка. Аналіз цілого ряду розпорядчих документів дозволяє стверджувати, що чітких критеріїв для використання терміну «неетична поведінка» як обґрунтування для притягнення до відповідальності не існувало. Також вибірково надавалися пояснення щодо суті проявленої «неетичної» поведінки покараного. Тут спрацьовував суб'єктивний підхід керівництва. Логічним буде припущення, що за такими конструкціями маскувалися ті вчинки співробітників, які не зовсім вписувалися у сформований радянською пропагандою образ чекіста «з гарячим серцем і холодною головою». Так, 28 лютого 1935 р. за неетичну поведінку під час допиту свідка заст. нач. політвідділу арештовано на 7 діб [87, арк. 132]. 13 квітня 1937 р. помічника оперуповноваженого Станіславчинського райвідділення НКВС І. Терехова за статеvu розпусту, яку той вчиняв будучи заст. нач. політвідділу, арештували на 20 діб та перевели на роботу поза управлінням державної безпеки [89, арк. 71]. «Неетичною поведінкою» були й статеві злочини, хоча кваліфікувалися як проступки [524, с. 273-274].

У мотиваційних частинах розпоряджень про накладення стягнень використовувалися завуальовані формулювання: у наказі від 20 червня 1935 р. експедитора Жмеринської експедиції зв'язку як аморального [рос. «морально разложившегося» – *Авт.*] і такого, що не справляється з роботою доручено арештувати на 5 діб з подальшим звільненням з органів НКВС [87, арк. 173]. Схожими до неетичних були античекістські вчинки працівників спецслужб. Іноді вони використовувалися як тотожні поняття. Наприклад, 30 березня 1935 р. уповноваженого секретно-політичного відділу Ляховецького РВ НКВС І. Їжака за

ряд античекістських вчинків, які дискредитують органи НКВС арештували на 15 діб та звільнили з органів НКВС [87, арк. 140].

Нагороди і заохочення були невід’ємною частиною послужного списку співробітника органів держбезпеки, їх також зазначали в його особистій анкеті, професійних та партійних характеристиках, атестаційних і нагородних листах. Варто зауважити, що під визначенням «нагороди і заохочення» автор використовує відомості з особових справ, в яких за цією позицією враховано урядові, відомчі та партійні нагороди, в тому числі ордени, значки, нагородні зброя й цінні подарунки – золоті чи срібні годинники, портсигари, фотоапарати, грошові винагороди, грамоти, похвальні листи, подяки, тощо. Чекістів, як правило, нагороджували за конкретні оперативні, бойові «досягнення» – придушення повстань, розкуркулення, успішні хлібозаготівлі – або до річниць створення відомчих силових чи радянських органів. Автору вдалося віднайти відомості про нагороди 37 (84,09%) співробітників.

Однією із найпоширеніших нагород для співробітників держбезпеки був знак «Почесний співробітник ВНК-ОДПУ», яким у різний час нагороджено 30 (68,18%) осіб. Важливим статусним елементом чекістського образу була нагородна зброя, яку отримували переважно за участь у масових каральних операціях чи за «успішні показники» в роботі. 14 (31,82%) співробітників спецслужб мали нагородну зброю, 8 (18,18%) з них нагороджені неодноразово, а 8 (18,18%) зброєю не нагороджувалися, інформація про інших 22 (50%) чекістів відсутня. Серед нагородної зброї, найпопулярнішим був пістолет «Маузер», яким удостоєно 8 із 14 осіб. Серед інших моделей фігурували «Штаєр» і «Парабеллум».

Лідерами за кількістю нагородної зброї були: І. Жабрєв – нагороджений чотири рази (2 «Маузери», 1 марка невідома та 1 мисливська зброя), Н. Рубінштейн – тричі (2 «Маузери» і 1 марка невідома), Д. Леопольд-Ройтман – тричі (марка невідома) Г. Грішин – тричі (2 «Маузери» і 1 марка невідома). По дві нагородній зброї мали: А. Петерс – 2 «Маузери», М. Бутенко – «Штаєр», «Маузер», В. Окруй – «Маузер», 1 марка невідома, В. Лєвоцький (марка обох невідома).

Серед інших популярних нагород були годинники, якими винагородили 6 (13,64%) чекістів, 3 з яких – золоті, 2 срібні і один без зазначення цінності.

Не оминули увагою і виконавців масових репресій 1937–1938 рр. Так, постановою ЦВК СРСР від 19 грудня 1937 р. «за взірцеве і самовідважне виконання найважливіших урядових завдань» орденом Леніна був нагороджений Д. Соколинський, орденом Червоної Зірки – І. Бабич, Л. Бельський, І. Жабрєв, М. Корнєв, Г. Морозов, Д. Орлов-Подольський, А. Пришивцин, М. Приходько, Л. Рейхман, орденом «Знак Пошани» – І. Корабльов [318].

Стягнення. Правопорушення серед чекістів були звичною практикою у функціонуванні радянських органів держбезпеки. Наприклад, у 1935 р. по ВОУНКВС зафіксовано 182 випадки притягнення співробітників до відповідальності [87], у 1936 р. – 271 [88] у 1937 р. – 173 [89], у 1938 р. – 78 [90]. Принагідно зауважимо, що наведені цифри демонструють відповідальність співробітників спецслужб лише по відомчій лінії, оскільки до них ще окремо могли застосовувати партійні стягнення.

Правопорушення в системі НКВС можна класифікувати на три типи: 1) порушення або невиконання службових обов'язків; 2) правопорушення, скоєні працівниками з корисливих мотивів і грубі дисциплінарні проступки (аморальна та неетична поведінка, зловживання службовим становищем), що загалом кваліфікувалися як дискредитація органів НКВС; 3) порушення «соціалістичної» або революційної законності, тобто норм радянського кримінального і процесуального законодавства.

Відомості про притягнення чекістів до відомчої чи партійної відповідальності зібрані про 17 (38,64%) осіб, 14 (31,82%) з яких притягалися, 3 (6,82%) – ні, інформацію про інших 27 (61,36%) осіб віднайти не вдалося.

Спектр правопорушень серед чекістів був різноманітним. Наприклад, Н. Рубінштейн у 1921 р. отримав сувору догану за невиконання доручень голови ВУНК, а згодом арештований на 3 дні з виконанням службових обов'язків за недопустимий тон і поведінку із секретаріатом колегії ВУНК [18, арк. 17]. А. Пришивцину постановою бюро Ровенецького райкому партії від 6 грудня 1934 р. за участь у пиятиці оголошено сувору догану із додатковим клопотанням до

обласного НКВС та обкому партії про зняття його з посади тимчасового виконувача обов'язків нач. райвідділу НКВС [22, арк. 7].

М. Бутенко у 1934 р. отримав сувору догану за те, що під час здачі «куркулями» посівного матеріалу частину здав на завод. У серпні 1935 р. за неприпустиму халатність у проведенні слідства – звинувачення громадянки у злочині, якого вона не вчиняла – М. Бутенка на посаді нач. Теплицького райвідділку НКВС арештовано на 5 діб [87, арк. 50]. У лютому 1936 р. він знову притягувався до дисциплінарної відповідальності за незаконне утримання під вартою арештованого без санкції районного прокурора [88, арк. 48]. Проте зазначені «недоліки» у чекістській роботі не завадили його призначенню у квітні 1938 р. на посаду помічника нач. ВОУНКВС [90, арк. 34].

Просування по службі. Позитивна професійна атестація для співробітника органів НК-ДПУ-НКВС була важливим кроком до кар'єрного зростання. В атестаціях кінця 1920-х – початку 1930-х рр. спостерігається прискіпливість до професійних, адміністративних якостей співробітників. Негативні відгуки безпосередніх керівників призводили до «засиджувань» на одній посаді або до переведення на нижчу посаду чи в регіон меншого політико-економічного значення.

З 1935 р. акценти в атестаціях зміщуються з особистісно-організаційних здібностей і навичок у бік «правильності» розуміння політичного курсу. Як зазначають В. Васильєв та Р. Подкур, негативні результати атестацій попередніх років не завжди були перешкодою для отримання відповідальних посад у «ягодівський», «ежовський» або «беріївський» періоди. Історики доходять до логічного висновку про наявність певних «угруповань», які діяли в системі «патрон-клієнтських» стосунків [335, с. 20]. В атестаціях цього періоду увагу акцентували на вмінні чекіста викривати різних «ворогів» у партійно-радянських структурах, установах, організаціях. Саме таких досвідчених співробітників під час кадрових ротацій 1937–1938 рр. шукали начальники республіканських і обласних органів НКВС для успішної реалізації поставлених політичних завдань.

Показовим є кар'єрний шлях А. Пришивцина. Зокрема, у статусі практиканта в Луганському окрвідділі ДПУ він отримав характеристику, в якій одним із недоліків

зазначено його «швидке бажання стати начальником» [22, арк. 20]. Упродовж 1927–1932 рр. в атестаціях особливо не відзначений. Часто характеризувався як лінивий та безініціативний, що особисто пояснював власною хворобливістю [22, арк. 2-6]. Утім упродовж 1936–1937 рр. «успішно» побудував свою кар'єру. В нагородному листі від 25 листопада 1937 р. помічника нач. 5 відділення 4 відділу УДБ УНКВС по Донецькій області лейтенанта держбезпеки А. Пришивцина зазначено, що за результатами його роботи у 1937 р. в УНКВС по Донецькій області по першій категорії було засуджено більше 300 осіб. А також наголошено, що той особисто допитував арештованих. У підсумку зазначено, що за самовіддану роботу він гідний найвищої нагороди [22, арк. 16]. Такі заслуги не залишилися непоміченими. У протоколі допиту від 11 травня 1939 р. колишній народний комісар внутрішніх справ УРСР О. Успенський пояснював свою мотивацію переведення А. Пришивцина до Вінниці. Визначальним аргументом для наркома був той факт, що А. Пришивцин, працюючи на посаді СПО УНКВС Сталінської області [до 1938 р. Донецька – *Авт.*], зумів створити кілька сфальсифікованих справ. А нач. УНКВС по Сталінській області П. Чістов характеризував його як «майстра на всі руки» [22, арк. 32].

За іронією долі чи за логікою репресивної машини, чекісти, які раніше були вершителями людських доль, згодом самі опинилися за ґратами або під дулом пістолета. На нашу думку, чимало з них усвідомлювали можливість такого сценарію для себе, адже компромат можна було знайти чи не на кожного другого чекіста. Враховуючи це, дехто самотужки, використовуючи особисті зв'язки або прямі підкупи, намагався вибілити свою біографію, прикрасити характеристику чи нагородний лист. Однак, значна кількість чекістів «офіційно» служила з наявними компрометуючими відомостями, на який «верхи» воліли дивитися крізь пальці, допоки такі кадри були потрібні. Розуміючи це, співробітники діяли на випередження, намагалися «догодити» керівництву, показати свою лояльність і стійкість до лінії партії або ж додатковий раз перестрахуватися. Саме такі працівники НКВС одні із перших вимагали збільшення лімітів на репресованих, активно «отримували» від арештованих необхідні зізнання, загалом, виконували

справу партії як могли. І саме на таких працівників партійне керівництво на чолі із Й. Сталіним і керівники центральних апаратів НКВС робили ставку. Вони були свідомі того, що їх правильно зрозуміють і виконають відповідні вказівки щодо «покращення роботи» чи «збільшення темпів» такої.

Наприклад, одним із таких співробітників ВОУНКВС був О. Запутряєв, який, працюючи в Ленінграді, у 1935 р. підозрювався у причетності до троцькістської організації, за що згодом виключений з партії. Усе ж партійний квиток йому повернули, але вже в Києві, після переведення до України. Зрозуміло, що такий компромат О. Запутряєв згодився перекрити виконанням будь-яких доручень [335, арк. 126].

Свою лояльність і відданість справі партії намагався довести С. Фрідман, коли в середині 1937 р. йому пригадали «політичну помилку» – покривання «троцькіста» в далекому 1933 р. – і відсторонили з посади нач. відділу кадрів ВОУНКВС. Лише за клопотанням самого нач. ВОУНКВС М. Тимофєєва перед київським керівництвом С. Фрідмана залишили працювати в УДБ, знявши з керівної посади [92, арк. 20]. Згодом його перевели на оперативну роботу в 3 відділ УДБ. Тут він вирішив використати свій шанс, «активно» включившись у слідчу роботу. Лише за жовтень 1937 р. показав уміння швидко навчатися, сприймав настанови керівництва і застосовував їх у роботі, досяг помітних результатів з арештованими по лінії «польської контрреволюції». Тодішній заст. нач. ВОУНКВС Г. Морозов вже рекомендував за це С. Фрідмана на посаду нач. одного з відділень 3 відділу. Згодом до цих заслуг додалася довідка за підписом того ж Г. Морозова, де засвідчено значні успіхи С. Фрідмана у вмінні «добиватися результатів» над арештованими. За період з 07.10.1937 р. по 01.01.1938 р. той особисто реалізував 150 слідчих справ (переважно по лінії «ПОВ»), «викрив» агента польського консульства, «розкрив» диверсійно-шпигунську організацію на залізничній станції Козятин і осередок «ПОВ» у Брацлавському районі. І знову нач. рекомендував С. Фрідмана на посаду нач. відділення у 3 відділі [92, арк. 47]. Врешті це сталося у березні 1938 р., утім менше місяця довелося обіймати посаду т.в.о. нач. одного з відділень 3 відділу УДБ [118, арк. 129]. Проте ні заступництво обласного начальства, ні старання самого

чекіста не були оцінені належним чином. Новий нач. УНКВС І. Корабльов, формуючи «власну команду», не був зацікавлений в політично дискредитованих співробітниках, котрих він не вважав за «своїх». Тож на засіданні парткому УДБ ВОУНКВС від 4 червня 1938 р. С. Фрідмана позбавили членства у КП(б)У, оскільки до колишньої політичної помилки додалися звинувачення у зловживанні службовим становищем та дискредитації органів НКВС. Наказом від 9 серпня 1938 р. його звільнили з органів і виключили зі складу запасу НКВС [93, арк. 5], а враховуючи задовільний стан здоров'я, пенсію вирішили не призначати [93, арк. 8].

Подальші долі співробітників органів ДПУ-НКВС склалися по-різному. Переважна більшість чекістів завершили свою кар'єру, перебуваючи на інших посадах і поза межами Поділля. Наприклад: 4 співробітників було звільнено у зв'язку з наявністю компрометуючих матеріалів чи дискредитацією органів НКВС, 1 звільнений у зв'язку з природною смертю, 9 – звільнено з органів НКВС з подальшим притягненням до відповідальності, частина з них отримала вироки у вигляді ув'язнення на різний термін [335, с. 193-200]. 15 співробітників упродовж 1937–1940 рр. були репресовані із застосуванням найвищої міри покарання. Лише 4 чекісти – не репресовувалися і не звільнялися, доля 2-х невідома. Додамо, що одні співробітники НКВС були репресовані через чекістські чистки, пов'язані з кадровими змінами в центральному апараті НКВС та полюванням на змовників і шпигунів у цьому відомстві, а інші – за «порушення соціалістичної законності» під час масових репресій 1937–1938 рр.

Таким чином, нами проаналізовано біографічні дані та професійні якості співробітників радянських органів державної безпеки Поділля, які упродовж 1928–1938 рр. обіймали керівні посади в ДПУ-НКВС. Серед загальних рис співробітника держбезпеки прикметними були: малоосвіченість; за національністю – більше половини євреїв; непролетарське соціальне походження більшості з них; а з-поміж особистісних рис домінували низький моральний рівень та схильність до жорстокої, іноді садистської поведінки, грубість у спілкуванні з оточуючими людьми, що на той час було практично нормою, поширення нервових захворювань. У віці 22-23 років вступили до органів НК, а згодом до партії. Чимало з них мали досвід участі в

російській громадянській війні і у війнах радянської Росії проти України та Польщі. Брали участь у встановленні радянської влади, придушували антирадянські повстання. Активність молодих співробітників заохочували подарунками та відзнаками, таким чином формуючи з точки зору партійно-радянського керівництва правильну й бажану модель їхньої поведінки.

Призначали співробітників на керівну посаду в територіальні органи держбезпеки Поділля у віці 35 років, з чекістським стажем понад 10 років. Для більшості чекістів таке призначення слугувало черговим підвищенням, тому кожен намагався виправдати довіру безпосереднього начальства і партії, яка санкціонувала його призначення на посаду.

Формування психотипу чекістів відбувалося під впливом військових і революційних подій, кризи усталених порядків, знеціненості людського життя. На цьому тлі чимало з них в юному віці отримували широкі повноваження – від створення революційних комітетів до організації «червоного терору». Кар'єрні амбіції доповнювалася систематичними підштовхуваннями керівництва і партійних органів до боротьби з ворогами. Це «вимагало» спрощеного підходу в доведенні вини підозрюваного. Впертих арештованих доводилося переконувати у правоті версії слідства різними способами, в тому числі фізичним примусом. Таким чином, завдання партії виконувалися, а ліміти використовувалися з виділенням додаткових. Окремі «ударники» за свої зусилля були удостоєні почесних урядових нагород і позачергових присвоєнь звань.

Однак, коли прийшов час віднайти винних у численних порушеннях соціалістичної законності, і зняти відповідальність з партійних діячів, чимало чекістів поплавилися за свої попередні старання. Хоча система працювала таким чином, щоб мінімізувати втрати. Наприклад, більшість керівного складу ВОУНКВС, які здійснювали «Великий терор» на Поділлі, так і не понесли належного покарання.

3.3. Реакції населення на діяльність радянських органів державної безпеки

Сьогодні проблема настроїв, реакції і типів поведінки населення в історіографічному аспекті актуалізована спеціальними дослідженнями з публікацією

значного масиву архівних матеріалів [292, 293, 512]. Авторами-укладачами цих праць в науковий обіг введені відповідні поняття, котрими ми послуговуватимемося в нашому дослідженні: зокрема узагальнене – «масові настрої», та конкретизоване – «політичні настрої». Під масовими настроями дослідники розуміють особливі психічні стани, типові для багатьох людей сигнальні реакції, переживання тощо [511, с. 3]. Тоді як «політичні настрої – це суб'єктивна оцінка соціально-політичної дійсності, що, так би мовити, «відфільтрована» відповідними інтересами, потребами та домаганнями певної людської спільноти» [511, с. 3-4].

Окрім того істориками здійснено певну класифікацію масових політичних настроїв та типів поведінки населення, які були доволі різноманітними. Зокрема, в досліджуваний нами період набула поширення «підтримуюча модель» поведінки населення стосовно заходів влади. Такої моделі притримувалася значна частина міських жителів, партійно-радянські функціонери, сільські активісти та їхні родичі, а також ті, хто вбачав можливість скористатися соціальним ліфтом для досягнення власних цілей або самореалізації. Інша категорія населення практикувала консолідацію зусиль, спрямованих на протидію заходам радянської влади. Молодь, насамперед сільська, бажала виїзду із села, формуючи третю – конформістську модель чи модель уникання контакту із практиками «соціалістичного перетворення села». Четверта «спекулятивна» модель характеризувалася бажанням максимально використати ситуацію, наприклад задля збільшення присадибної ділянки, торгових оборотів, приховування оренди землі чи найманої праці тощо [511, с. 8-9]. Очевидно, що класифікація поведінки населення залежить від багатьох змінних та критеріїв відбору, а також від застосованих підходів. Найпоширенішою моделлю у контексті дослідження поведінки та настроїв населення, є модель опору владі. У першу чергу це зумовлено документальною репрезентативністю в архівних матеріалах, оскільки радянська влада та її структури фіксували будь-яку поведінку «незгодних».

Стратегію опору діям влади поділяють на два типи – пасивний і активний опір. До першого типу відносяться – підтримка і розповсюдження чуток, пліток апокаліптичного та антиурядового характеру, праця «абияк», демонстрування апатії,

небажання виконувати розпорядження, імітування їхнього нерозуміння, дрібні крадіжки, тощо. До форм активного опору належать індивідуальні та колективні скарги, листівки та анонімки, так звані терористичні акти (підпали, побиття, замах на життя, вбивства). Інколи активний опір набував організованого вигляду і проявлявся у формі «волинки», «італьянки», «бабського бунту» [511, с. 9].

Зазначена вище класифікація є загальною і застосовується істориками для характеристики настроїв і типів поведінки як реакції населення на будь-які події чи заходи влади. Опрацьовані нами типи реакцій, види моделей поведінки та настроїв населення ми умовно поділили на дві категорії. Перша – це реакції, спровоковані втіленням урядових господарсько-політичних кампаній, що здійснювалися за допомогою спецслужб. Сюди ми віднесли хлібозаготівлі, колективізацію, розкуркулення, Голодомор. Другою категорією були ті настрої населення, що викликані здійсненням різноманітних репресивних акцій (депортації, масові арешти, показові судові процеси), головними виконавцями яких були радянські каральні структури.

Протягом 1928–1930 рр., на наш погляд, сформувалися найтипівіші та поширені форми поведінки населення, які згодом були доповнені іншими типами реакцій людей, притаманні, наприклад лише періоду Голодомору.

Згорання НЕПу та реалізація сталінської революції «згори», спрямованої на насильницьку зміну традиційної організації сільського господарства, сколихнули селянський світ. Проведення адміністративно-репресивними методами різноманітних політико-господарських кампаній – хлібозаготівель, м'ясозаготівель, збирання різноманітних податків тощо викликали опір в населення.

Органи ДПУ-НКВС, що покликані забезпечувати інформування партійно-радянських структур, відразу фіксували збільшення негативних тенденцій у настроях різних соціальних верств. У якості пасивного опору фіксувалося розповсюдження пліток і чуток на загальнодержавному і місцевому рівні. Тематика масово поширених чуток була такою: наближення війни (напад на СРСР зі сторони Китаю, Польщі, Румунії чи Німеччини), повалення радянської влади та швидка втеча її представників за кордон через невдоволення народу, недовіра та

невпевненість в ефективності органів влади та армії, відновлення Української Народної Республіки. Серед іншого були чутки також релігійного, есхатологічного та апокаліптичного характеру – про друге пришествя Христа або наближення «кінця світу» тощо. На місцевому рівні циркулювали чутки про певні події, що відбувалися в сусідніх селах, районах, округах чи областях – інформація про повстання, голодування, смертність від голоду, повалення радянської влади, відновлення «старого ладу», застосування владою різного роду репресій тощо. Зазначимо, що чутки не завжди були вигадками, а іноді виникали на підставі реальних фактів чи подій. У доповідних чи інформаційно-аналітичних записках, листах, донесеннях спецслужб досить часто подавалися ідеологічно опрацьовані висновки. Наприклад, в одному і тому ж документі наводилися факти про конкретні випадки опухання чи смерті людей на фоні голоду, а також відомості про те, що окремі селяни розпускали чутки про насування голоду чи наявність смертей. Однак таку поведінку населення – поширення чуток про голод – комуністична поліція називала контрреволюційними проявами.

Для вивчення активного опору ми пропонуємо власну класифікацію. Беручи до уваги критерій безпосередності контакту особи під час опору, ми виокремлюємо дистанційний або превентивний опір і опір «на ураження». Дистанційний або превентивний опір – це відмова виконувати завдання (хлібозаготівель, податку, позики), ігнорування і відмова від колективізації та усупільнення рухомого й нерухомого майна, активна вербальна агітація проти заходів влади, анонімне розповсюдження листівок, приховування хліба, худоби та іншого майна, умисне пошкодження чи знищення власного майна (наприклад реманенту напередодні усупільнення, підпалювання скірт сіна, клуні чи навіть хати під час розкуркулення або виселення), реалізація власного майна (продаж хліба чи худоби на ринку, забій худоби, перемелювання зерна на муку та випікання з неї хліба тощо), переїзд до іншої місцевості, втеча закордон тощо. До опору «на ураження» ми відносимо масові протестні виступи з конкретними вимогами (припинення процесу розкуркулення та колективізації, розпуску існуючих колгоспів, розподілу усупільненого рухомого і нерухомого майна, посівного матеріалу, урожаю),

організований збройний виступ з аналогічними вимогами та діями, індивідуальний і масовий вихід із колгоспів, самовільне розбирання усуспільненого майна, його крадіжки, побиття радянських та сільських активістів, замах на їхнє життя та вбивство.

На окрему увагу заслуговує зміна усталеної чи типової форми поведінки людини. Прикладом останньої може слугувати посилена увага до релігії, підвищення рівня вірувань, відвідування церкви партійно-радянськими працівниками тощо.

Також ми виокремлюємо стратегії населення на виживання, які переважно були характерними у період Голодомору 1932–1933 рр. – індивідуальний чи масовий стихійний розбір продовольства у місцях його концентрованого перебування (складів, магазинів із зерном, мукою, продовольчими товарами, кагат із картоплею, кукурудзою, зерном в колгоспах, підприємствах, залізниці тощо), полишення дітей в людних місцях, спеціалізованих або інших закладах, направлення делегацій до урядових установ різного рівня з вимогами забезпеченням продовольством, бродяжництво в пошуках їжі, виїзд до великих промислових міст в пошуках засобів до існування тощо. Додаткового артикулювання вимагають екстремальні чи асоціальні форми поведінки цього періоду. Від недоїдання і голодування люди поводитися нетипово, перебували у станах апатії чи психозу, вчиняли самогубство чи вбивство на фоні голоду, дітовбивство, практикували людодство, трупоїдство, поїдання мертвечини, котів, собак, гризунів, неїстівних рослин та різних сурогатів тощо.

Класифіковані та узагальнені вище прояви активного опору на дистанційний і опір на «ураження» не є вичерпними. Траплялися випадки, коли людська поведінка та стратегія її боротьби за виживання були винятковими.

Таким прикладом опору на «ураження» може слугувати історія боротьби із радянською владою жителя с. Нижня Кропива Ситковецького району Ціхоцького Йосипа. Відстоювати свої інтереси він вирішив через судові інстанції. Так, вперше Ціхоцького розкуркулили ще в 1922 р., коли після належних йому 9,48 десятин землі залишили 5. Відібрану землю роздали біднякам. Однак упродовж кількох

років Ціхоцький фактично продовжував користуватися частиною розкуркуленої землі, зокрема, погрожуючи новим власникам забирати їхній урожай. Також він успішно уникав відповідних поборів та реквізицій під час хлібозаготівель, накладання «експертного» податку, підписки позики тощо. На момент проведення таких кампаній той вивозив усе своє майно до іншого місця, а згодом знову повертав [142, арк. 118]. На його поведінку зі сторони сільських органів були подані відповідні скарги до суду. Однак, будучи особою освіченою, яка до того ж займалася підпільною адвокатською діяльністю, Ціхоцькому легко вдавалося нівелювати звинувачення в судовому залі чи оскаржувати винесені судові вирокі проти нього у вищих інстанціях. Лише впродовж 1924–1929 рр. ним було проведено 29 судових справ у відстоюванні власних інтересів [142, арк. 106]. Поряд із цим для вчинення додаткового тиску на сільських активістів Ціхоцький представлявся таємним співробітником «центрального ДПУ», через що на селі панували чутки, що «він у Харкові все може зробити» [142, арк. 94].

Однак, навесні 1930 р. відбулося друге розкуркулення Йосипа Ціхоцького, який до того часу вже володів 7,3 десятинами землі. Усе майно було описано і продано, а хату передано на вселення туди колективістів-бідняків. Було наказано полишити свою домівку і неповнолітній сестрі Ціхоцького – Марії, якій виділили окрему хату та земельний наділ, зрозуміло в гіршому стані. Однак Марія Ціхоцька не бажала виконувати зазначені постанови, обмежуючи доступ чужинців до своєї домівки [142, арк. 128]. На цьому прикладі простежуємо наслідки централізації репресивного апарату, до якого активно долучалися суди і прокуратура, що стали виконувати політичні замовлення партії. Якщо до 1929 р. людина хоча б якимось чином могла відстояти свої інтереси, то після будь-якої боротьби фактично була приречена на невдачу.

Ще одним нетиповим випадком опору «на ураження» була діяльність заст. голови Могилів-Подільського окружного суду, члена партії К. Денисенка. Він використовував свою посаду для винесення виправдальних вироків у справах так званої куркульської контрреволюції і загалом тих, що подавалися на розгляд органами ДПУ. Для цього він застосовував два механізми. Перший полягав у виборі

народних присяжних осіб із «петлюрівського табору», які б співчували підсудним. Другий метод Денисенка передбачав відкрити дискредитацію органів ДПУ, зокрема в його публічному висловлюванні про те, що усі особи, які арештовані органами ДПУ, були жертвами терору. Самі чекісти зазначали, що в результаті цього серед працівників суду складалося враження про те, що радянські спецслужби мають притягувати до відповідальності будь-кого, навіть, якщо для цього відсутні підстави. Тому вони систематично проводили арешти невинних осіб, справи на яких згодом припинялися в окружному суді. Інформуючи про ці випадки Могилів-Подільський окружний партком від 7 квітня 1928 р. нач. місцевого ДПУ М. Ямніцький просив вжити відповідних заходів для припинення такої діяльності Денисенка [148, арк. 10-10 зв.].

Однією із форм реакції людини на діяльність радянських спецслужб було дистанціювання від них у поєднанні з бажанням обмежити їхню діяльність. Це приклад нетипового превентивного опору. Така поведінка описана в інформаційній записці нач. ВДТВ ОДПУ ст. Гайворон на адресу Вінницького окрпарткому КП(б)У від 3 грудня 1929 р. У ній мовилося про нач. депо ст. Холоневська члена КП(б)У Борисова, який розповідав серед підлеглих про те, що на викликах до ДПУ від нього не можливо було щось дізнатися. Зі слів Борисова, в ДПУ він зазвичай заповнював анкету до позиції про місце народження, «а далі крапка, нічого не знаю, нічого не чув і не пам'ятаю». Тож після кількох таких візитів до ДПУ виклики припинилися. Так діяти він закликав усіх і наголошував, що в цьому випадку було б менше пліток і чвар на транспорті, а також роботи для ДПУ [136, арк. 131]. Це був свідомий чи несвідомий обман або приховування потенційно важливої інформації для спецслужб. Такі дії осіб могли кваліфікувати як умисне приховування відомостей чи перешкоджання діям органів держбезпеки. Оскільки більшість людей розуміла наслідки такої поведінки, вона була радше винятком.

Найбільше фактів активного опору як реакцій населення спостерігаємо саме в період сталінської революції «згори» та «великого перелому», втіленням яких на практиці займалися партійно-радянські органи спільно з органами ДПУ. Насильницький процес колективізації та розкуркулення спровокував масовий і

почасти організований виступ селянства в лютому-березні 1930 р. У десятках сіл була ліквідована радянська влада, де відразу відновлювалося управління часів царату чи УНР. Як ми вже згадували, для придушення опору населення використовувалися групи озброєних співробітників ДПУ, а також загони й війська ДПУ. Показовим для тих подій було спецзведення органів ДПУ від 18 березня 1930 р. в Тульчинській окружком КП(б)У щодо ситуації в Тростянецькому районі. В документі аналізувався стан місцевого партійно-радянського апарату, кількість сіл, охоплених повстаннями, кількість вбитих та поранених з обох сторін. Серед іншого зазначалося «...Настрій активу після вилучення ініціаторів виступів у деяких селах підвищився – стали більш бойовими...В Козинцях актив розбігся, йде бій між загонами (ДПУ – прим. авт.) та повстанцями» [164, арк. 213]. У Томашпільському районі навіть жінки з мисливською зброєю в руках чинили опір органам ДПУ [164, арк. 223].

Після подій лютого-березня 1930 р. політичне керівництво зрозуміло на що спроможне українське селянство у критичних ситуаціях. Таким чином було прийнято остаточне рішення усунути загрозу для радянської влади зі сторони непокірного селянства через організацію голоду. Важливо, що республіканське партійно-радянське керівництво усвідомлювало нереальність виконання хлібозаготівельних планів. Аналіз взаємовідносин та риторики перемовин Харкова з Москвою засвідчив про бажання української сторони уникнути жахливих наслідків голоду через зменшення заготівельних планів [512, с. 375-376]. Особливо це стало очевидним, коли відповідні плани були розподілені по регіонах, після чого останні спрямували в управлінський центр масу листів із повідомленнями про нереальність виконання чергових планів [196, арк. 103-108].

Одна із поширених форм виконання хлібозаготівель у цей період – реквізиційні акції. Застосування масових зернових обшуків супроводжувалися вилученням будь-яких продуктів харчування у селян. Поряд з цим проводилася конфіскація майна в якості штрафів за невиконання плану здачі зерна. Повсюдно фіксувалися зловживання місцевих активістів, районних уповноважених і, навіть, районного партійного осередку. За таких умов у багатьох селян на початок лютого 1932 р. не

залишилося засобів до існування. Демонстративною в цьому випадку була відповідь бідняка с. Бортники Брацлавського району Я. Кашпрука на запитання чому той не брав участі в комісії з хлібозаготівель: «Набридло мені вже тинятися по чужим хатах, ні у кого вже не має хліба» [196, арк. 110]. Як наслідок, те, чого найбільше боялося селянство упродовж 1928–1931 рр., стало реальністю – люди масово почали помирати з голоду.

Як ми зазначали, класифікація поведінки періоду Голодомору має свою специфіку, зумовлену появою екстремальних видів поведінки населення. Закономірно, що майже усі зрізи суспільних настроїв, що здійснювалися органами ДПУ з метою інформування партійного керівництва, відображали залежність людської поведінки від голоду. У розмовах прослідковувалися очікування наростання повстанських тенденцій, позаяк селяни, в яких забрали усе продовольство з хати, зі слів робітників, довго не могли мовчати [189, арк. 4].

Риторика розмов щодо організації потенційних виступів демонструвала вороже та зневажливе ставлення як до влади так і до органів міліції. Винятком були органи ДПУ, які серед населення мали «лихий авторитет». Врешті така позиція була обґрунтованою, позаяк у масових повстаннях в лютому-березні 1930 р. органи ДПУ та підпорядковані їм військові підрозділи були єдиною силою, яка зуміла придушити народний гнів. Характерним прикладом повстанських настроїв була розмова двох односельчан с. Магнітівки, один з яких говорив [подається мовою оригіналу – *Авт.*]: «Не журись хлопче, як тільки потепліє, будеш бачити, що буде, у нас є такі хлопці, що вже ножі вострят, на селі знайдеться і винтовок, а не хватит, то можна буде здобути, заскочимо на милицію, у них там дотчорта оружія, а в міліції взяти уружие легко, правда там є ДПУ, але їх замало там, словом оружіє буде наше, лиш би Японія та Польща розпочали скоріше що небудь с нами, а ми приєднуємося» [189, арк. 9].

Зазначені вище висловлювання ставали реальністю. В останніх числах лютого 1932 р. органами ДПУ була ліквідована так звана повстанська організація, яка охоплювала Гайсинський, Теплицький, Уманський, Шепетівський райони Вінницької області та кілька районів Одеської. До складу організації входили

розкуркулені селяни, середняки-твердоздачники, «ображені активісти слідства», колишні «петлюрівці» і представники інтелігенції. Встановлено, що організація сформувалася упродовж 1931 р. і начебто мала чітку організаційну структуру, територіальне покриття, кадри для вербування.

У ніч з 23 на 24 квітня 1932 р. було здійснено збройний виступ в селах Андрушівка і Паріївка Плисковецького району. У виступі брали участь близько 150 осіб, які обеззброїли сільських провладних активістів, ліквідували сільради, а замість них сформували сільські народні управи. За відомостями Вінницького облвідділу ДПУ, люди створили «організацію», до складу якої входили кількасот осіб із сіл Плисковецького, Липовецького та Іллінецького районів. Вона мала назву «Інтернаціональне трудове братство» і, за версією чекістів, ставила за мету організацію масового повстання для повалення радянської влади й відновлення УНР [187, арк. 59-60].

За донесеннями органів держбезпеки майже одночасно схожі організації були ліквідовані у селах Мурованоктуриловецького, Копайгородського і Могилів-Подільського районів. Там було арештовано понад 100 осіб. За даними «слідства» на 1 травня 1932 р було заплановане повстання, а його організатори начебто тримали зв'язок із закордоном [187, арк. 60].

Перманентно виникали стихійні виступи селян, під час яких розбирали усуспільнений реманент, зерно або розподіляли вирощений в колгоспі урожай. Такими були виступи жінок 14-15 липня 1932 р. у 5 селах Гайсинського району. Ініціаторів заворушень арештовували відповідні силові органи. Після проведення чергових арештів у с. Зятківці цього ж району, натовп із 250 жінок увірвався до колгоспного двору, де розібрали коней та сільськогосподарський реманент. Опісля жінки зайшли до приміщення сільради і звільнили 4 арештованих, яких там утримували. Прикметно, що відбувалося це в присутності нач. міліції, уповноваженого ДПУ, голови РСІ і дільничного прокурора. Однак зброю ті вирішили не застосовувати [202, арк. 19].

Доведені до відчаю люди використовували різні способи для покращення ситуації. Чимало громадян писали листи [переважно анонімно – *Авт.*] партійним

функціонерам різного рівня з повідомленням про загрозливу ситуацію, викликану голодом, та благали про допомогу. У листах траплялися й погрози партійно-радянському керівництву чи загалом «радянській владі». Типовою була анонімка такого змісту: «Всі коні загинути, тепер Ви ще хочете щоб маса загинула, то знайте, що першими загинуть всі винувники цієї справи. Не допоможе жандармерія під прізвищем ГПУ, бо голод все хробить...» [191, арк. 47]. Остання фраза яскраво засвідчила причину зміни настроїв населення стосовно влади та її інституцій, що проявлялося не лише в антирадянських висловлюваннях, а й готовності виступити проти політики уряду. Загроза і страх померти від голоду бороли страх перед арештом чи засудженням.

Населення усвідомлювало штучний характер голоду, який влада випробовувала як ефективний засіб придушення повстанського руху. Адже ще із 1928 р. серед жителів сіл та містечок Тульчинського округу точилися розмови про штучно створений владою голод і що «в найгірші часи при царизмі чи за Петлюри людям жилося краще» [156, арк. 65-66 зв.].

У цей період чи не вперше зафіксовано спроби людей добровільно вступити в колгоспи, що було зумовлено голодною безвихіддю, а в деяких колективах була можливість бодай якогось харчування. Так, учень школи с. Сальник на прізвище Свіргун надіслав листа голові колгоспу з проханням прийняти його туди із сім'єю. Хлопчик писав, що батько помер тиждень тому, мати спухла від голоду, а вдома було ще троє голодних дітей. Він обіцяв, що працюватиме нарівні з дорослими задля спасіння своїх рідних. Наприкінці додав: «Невже я 7 років вчився, щоб померти голодною смертю» [213, арк. 38].

Специфіка сприйняття дійсності тогочасною людиною полягала у трактуванні будь-яких дій влади, які погіршували умови існування, як умисних та спрямованих саме проти неї. Формування таких психо-соціальних проєкцій посилювалося класовою диференціацією й атомізацією радянського суспільства. Для прикладу, серед робітників поширеними були тенденції інтерпретації голоду як такого, що від його наслідків чи не найбільше страждали саме вони. Ймовірно, в таких випадках спрацьовував механізм індивідуального психологічного захисту, що дозволяв

людині усвідомити себе жертвою, мобілізувавши таким чином сили для вибору типів поведінки та способів виживання. А ідентифікація особи із своїм безпосереднім оточення чи соціальною групою таких же «жертв», давала змогу отримувати захист, допомогу чи співчуття від цієї ж групи. У цей період серед робітників непоодинокими були випадки групових страйків – «італьянок». Саме тому, на нашу думку, міське населення вірило в те, що у селах помирали від голоду лише ледарі та бандити-куркулі.

Уявлення людей про тих, кого проблеми більшості не стосувалися, частково розкрито у висловлюванні Колесникова – помічника нач. залізничної станції Рудніка. Критикуючи політику Й. Сталіна в колі робітників станції, серед яких був і стрілець військ ОДПУ, Колесников подивився в його сторону і додав: «Ось кому добре живеться. На світі є 4 тварі, яким добре живеться, це: коту, попу, стрільцю і ДПУ» [193, арк. 178].

Схожі психологічні механізми обумовлювали поведінку інших категорій населення – дрібних службовців і партійних функціонерів, навіть міліції, які були безпосередньо причетними до організації голоду. Так, серед службовців фіксували чимало нарікань на радянську владу через погане забезпечення продовольством. Вони обурювалися, що влада не проявляла жодної турботи щодо них, а вся її увага була прикута до робітничого класу великих промислових центрів і новобудов [187, арк. 56].

Однак, ми не абсолютизуємо таку інтерпретацію поведінки та реакцій населення. Зафіксовано співчутливі настрої серед представників різних соціальних груп щодо селянства, яке постраждало найбільше. Ситуація, в якій воно опинилося, викликала неоднозначні реакції, навіть в органах міліції, які спільно з ДПУ проводили обшуки, ревізії та арешти. У спецповідомленні Вінницького облвідділу ДПУ від 22 червня 1932 р. відзначалися факти неналежного продовольчого забезпечення органів міліції, внаслідок чого знижувалася ефективність та моральна стійкість її співробітників [188, арк. 41]. Так, 16 червня нач. Барської райміліції в розмові з нач. ДПУ того ж району скаржився, що «краще переодягнутися у цивільний одяг і занести гвинтівки в РПК або ж збройним шляхом

отримати хліб, щоб раз і назавжди вирішити проблему забезпечення міліції» [188, арк. 42].

У черговому спецзведенні ДПУ від 12 липня 1932 р. відзначалося, що на фоні голодування у селах, серед міліціонерів поширюються антирадянські настрої. Так, міліціонер 36 промислового дивізіону говорив: «Якби ти бачив, як зараз люди помирають від голоду, то б ти волосся на собі рвав, і все це через те, що у селян забрали хліб» [188, арк. 61]. В іншій доповідній записці ДПУ від 5 серпня 1932 р. зафіксовано висловлювання інспектора Летичівської райміліції, який усім радив полишити роботу в органах міліції і додав: «...в цьому році всі кампанії будуть виконуватися нами... В останній час коли ведеш дізнання у слідстві з приводу самовільного косіння хліба і коли селянин тобі говорить, що він робить це через голод, про що ми теж всі добре знаємо, то стараєшся вести слідство так, щоб селянин, який вчинив це правопорушення був виправданий і його справа пішла на закриття» [188, арк. 86]. Такий вчинок міліціонер мотивував тим, що потім він зможе легше людям в очі дивитися. Утім зазначені настрої та форми поведінки були радше винятком ніж нормою. В середовищі співробітників міліції було чимало тих, хто використовував своє становище і відбирав у селян останню їжу для своїх потреб [188, арк. 68-69]. Характерними серед міліціонерів були розмови, що в селі можна хоча б щось «вирвати», а їх сім'ї залишалися вдома голодними [188, арк. 83-84].

Тих осіб, які активно висловлювали своє обурення політикою радянської влади, арештовували. Аналіз настроїв різних соціальних категорій засвідчив про усвідомлення населенням тотального контролю держави над ним. Більше того, люди розуміли, що проти будь-кого можуть застосувати репресії. Так, машиніст депо ст. Козятин у присутності своїх колег говорив про безліч голодуючих серед робітників та селян і те, що влада не вживала ніяких заходів. А за висловлення незадоволення з цього приводу «таку людину вважають противником Радвлади» [221, арк. 16]. У розмові з колегами головний конструктор ст. Жмеринка говорив: «Так, мовчи, а то коли скажеш, що хочеш хліба, то запахне Соловками. При соціалізмі завжди так» [221, арк. 5]. Слюсар цієї ж станції казав: «...Раніше хоча б давали два фунти хліба, а тепер краще б узяли кулемет і перестріляли усіх

робітників і не знущалися над ними» [221, арк. 5]. Інший робітник зазначав: «ми як робітники повинні бути рабами ... щось не те сказав і відразу в ДОПР» [221, арк. 6].

Додатковим засобом утримання в селах голодуючих став започаткований у 1932 р. паспортний режим. Його втілення покладалося на органи міліції, але виконанням і дотриманням слідкували й органи ДПУ-НКВС. Через прикордонність Поділля запроваджувалася режимна «заборонна» зона на проживання ряду категорій населення. Паспортизація населення також використовувалася як спосіб очистки прикордонної смуги від контрреволюційних і неблагонадійних елементів. Згодом відбувалися кампанії по обміну паспортів з відповідними відмітками про дозвіл чи заборону проживання в тій чи іншій місцевості. Особи, позбавлені права на проживання, упродовж невеликого проміжку часу були змушені покинути свої домівки і переїхати на «дозволені» території. А тих, хто відмовлявся від цього, відселяли чи переселяли в адміністративному порядку органами міліції і ДПУ-НКВС.

Очевидним втіленням репресивної машини були радянські органи державної безпеки. В своїх уявленнях населення надавало органам держбезпеки ореолу «всюдисущності», можливості присутності їхніх співробітників будь-де. Наприклад, під час заповнення довідок для отримання паспорта рахівниця ст. Козятин припустила, що такі «тонкощі» потрібні для ДПУ, щоб ті всебічно перевіряли службовців [221, арк. 19]. А в розмові між інженером і техніком прозвучало те, що уряд не довіряв серйозної роботи органам міліції, оскільки у великих містах і на ст. Козятин такі функції паспортного контролю перейшли до ДПУ [221, арк. 20].

Реакція населення на репресивну діяльність спецслужб заслуговує на особливу увагу. Так, упродовж 1934–1936 рр., кількома хвилями проведено масові депортації населення, яке в окремих селах ще голодувало. У спецповідомленні від 7 грудня 1934 р. до ЦК КП(б)У нарком внутрішніх справ УСРР В. Балицький звітував про хід переселення із прикордонної смуги і звертав увагу на його «позитивні» наслідки – інтенсифікацію колективізації, вступу в колгоспи і погашення заборгованості з державних зобов'язань. Так, у Піщанському районі навіть виникла необхідність організації двох нових колгоспів, до яких подалися 125 господарств. А в

Чемировецькому районі за два дні в 6 селах 250 одноосібних господарств подали заяви на вступ до колгоспів [39, арк. 2-4].

Вже після сповіщення в середині лютого 1935 р. про переселення, населення почало чинити активний та пасивний опір владі. Характерними моделями поведінки серед переселенців були такі: антирадянські висловлювання, погрози активістам та уповноваженим із переселення, а також їх побиття та замах на вбивство, пошкодження та підпал власного майна в тому числі домівок, самовільний перехід кордону на територію Польщі, самовбивства тощо [39, арк. 33]. Серед населення органами НКВС було зафіксовано антирадянські, антипереселенські, еміграційні та повстанські настрої. Переселенець с. Скаржинці Ярмолинецького району Стойко серед колгоспників скаржився: «Оскільки мене переселяють, то я відкрито заявляю нехай живе Пілсудський, я тепер борюся проти радвлади» [39, арк. 165-166].

Негативні настрої панували й у середовищі духовенства, значна частина якого також підлягала виселенню [226, арк. 1-6]. Спостереження за служителями культу мало пріоритетне значення, оскільки вони ще не були позбавлені авторитету серед населення, тому могли його підбурювати до вчинення опору.

У доповідній записці «Про хід переселення 1500 польських сімей» від 15 січня 1936 р. заст. наркома внутрішніх справ З. Кацнельсон повідомляв вище партійне керівництво УСРР про настрої та поведінку населення. Так, за період з моменту оповіщення (3 січня) і до 13 січня 1936 р. органами ВОУНКВС зафіксовано: терористичних настроїв і погроз партійно-селянському активу – 4 випадки, еміграційних тенденцій – 27, намірів підпалу переселенцями свого майна – 11, спроб самогубства на ґрунті переселення – 5, спроб перетину кордону – 5. Окрім того, за означений період було арештовано 68 осіб, які після оповіщення про переселення намагалися його уникнути і втекли [43, арк. 3].

У таких екстремальних умовах люди втрачали віру в майбутнє, їх охоплював розпач. Спостерігався масовий ажіотаж на товари першої необхідності, яких вчасно не підвозили. Чутки про переселення, що відбувалися в сусідніх районах чи областях, доходили в ті місцевості, що були в черзі на виселення. У місцях компактного проживання нацменшин спостерігалось зниження трудової

дисципліни. Так, 21 травня 1936 р. ще до офіційного оповіщення про переселення у с. Снігів Берездовського району Вінницької області 80% колгоспників не вийшли на роботу. Схожа тенденція спостерігалася і в інших селах району [42, арк. 126-127].

Польська і німецька національні групи сприймали переселення як переслідування їх за національною ознакою [42, арк. 115]. У місцях їхнього компактного проживання відкрито висловлювали невдоволення, говорячи, що «радянська влада переслідує лише німців та поляків», а українців натомість не чіпають [39, арк. 25]. Переселенець м. Ізяслав Моначин обурювався: «Переселяють лише поляків, а чому не переселяють євреїв і українців. От вам і національна політика...» [42, арк. 187]. За такі висловлювання їх арештовували органи НКВС.

Кампанія з масової депортації населення упродовж 1934–1936 рр. створила важке психологічне напруження. Внаслідок цього в грудні 1936 р. із Городницького району Новгород-Волинського округу Київської області 8 польських і 6 німецьких родин самостійно виїхали на проживання у внутрішні області республіки. Така поведінка була спричинена поширенням чуток про заплановане тотальне переселення усіх поляків та німців із прикордонних територій. Для припинення таких явищ та вишукування ініціаторів чуток спеціально була відправлена група співробітників НКВС [43, арк. 15-152].

Розгортання масового терору 1936–1938 рр. ще більше атомізувало суспільство, посилило недовіру не лише між окремими прошарками населення, але й у середині однорідних соціальних груп. Люди помічали, як нещодавно ідеологічно вірні партії та владі або ж лояльні до неї особи вмить ставали «шкідниками», «шпигунами» чи «диверсантами». Майже на кожному засіданні бюро обкому чи міському таврували вчорашніх однопартійців як троцькістів чи викритих органами НКВС «ворогів народу» [170, арк. 8, 9, 19, 32]. У партійному середовищі одні товариші іншим загадували колишні «промахи» – слабку самокритику, підтримку правого ухилу, співчуття раніше арештованим троцькістам тощо. У цей час до органів НКВС почастішали звернення щодо наявності компромату на того чи іншого однопартійця. Аналогічні процеси відбувалися на низовому рівні – у районах і в тих установах та підприємствах, де існували партійні осередки.

Засобами радянської пропаганди формувався образ «ворога» і відбувалася мобілізація населення на боротьбу з будь-яким противником «справедливого ладу» та проектувалися потрібні, з точки зору влади, моделі поведінки «радянської людини». Паралельно вдосконалювався героїчний образ органів НКВС, що покликані захищати народ і лінію партії від зазіхань «п'ятої колони» і всього капіталістичного світу.

У липні-серпні 1937 р. органи НКВС, виконуючи вказівку вищого партійного керівництва, розпочали масові репресивні операції – «німецьку», «польську» та «куркульську». Обласними УНКВС видавалися власні накази, що визначали безпосередній механізм репресій і регулювали проведення каральних акцій на підпорядкованій території з урахуванням її специфіки. Обов'язковою умовою було відстеження реакцій населення на здійснення терору. Показовою була вказівка заст. нач. УНКВС по Вінницькій області Г. Морозова усім нач. периферійних апаратів НКВС від 20 серпня 1937 р. Вимагалось негайно подати в облуправління доповідні записки про реагування усіх верств населення «у зв'язку з проведенням нашими органами операції по вилученню контрреволюційно шпигунського, повстанського, куркульського, сектантського і кримінального елементів» [89, арк. 145]. 30 серпня Г. Морозов надіслав чергову поштотелеграму, в якій на вимогу наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського наказав підлеглим подати інформацію до Вінниці «про хід збору урожаю, хлібоздачі, виконання податків, наявності викривлень, а також про реагування населення щодо проведення арештів троцькістів, шпигунів, шкідників, куркулів, націоналістів та інших ворожих елементів» [89, арк. 148]. Перше зведення мало надійти негайно після отримання зазначеного повідомлення, а наступні – регулярно з п'ятиденним інтервалом.

Днем раніше Г. Морозов надіслав І. Леплевському доповідну записку «Про хід операції по куркулях, кримінальниках та інших контрреволюційних елементах у Вінницькій області». Наприкінці документа містилася інформація про реагування населення на цю операцію. Йшлося про те, що перші результати операції засвідчили зменшення контрреволюційних проявів населення, особливо в сільській місцевості. Окрім того, ряд колгоспів та сіл, що раніше перебували у «проривному» стані, після

проведених арештів почали виходити з нього, активно виконували сільськогосподарські роботи та державні платежі. Також загалом по області підвищилася трудова дисципліна, збільшилися виходи на роботу, а в багатьох випадках «ледарі і бузотери стали кращими працівникам в колгоспі» [45, арк. 226]. Про зростання поляризації в селянському середовищі засвідчила інформація Г. Морозова щодо надходження ряду заяв від місцевого населення, донесень від інформаторів та агентури про активних «контрреволюційних елементів». Тож на них формувалися окремі списки і планувалося провести додаткові арешти [45, арк. 226].

Задля нарощування та обґрунтування масових репресивних акцій партійна верхівка наказала повсюдно проводити показові судові процеси над вигаданими групами «троцькістів», «шкідників» та «ворогів народу». Таким чином терор ставав всеохоплюючим і максимально близьким до населення. Показові процеси, на нашу думку, мали кілька цілей. Перша полягала в тому, щоб продемонструвати населенню присутність так званої небезпеки, позбавити впевненості в оточуючих, зруйнувати найменший рівень довіри однієї людини до іншої. Цим самим і обґрунтовували необхідність каральних акцій. Другою ціллю було запевнити людей, що для їхнього захисту партія і радянські органи роблять все можливе, чим виправдовували масовість репресій. Третя ціль мала на меті легітимізувати цей же терор, отримати право здійснювати його, начебто, від імені радянського народу. Останнє завдання реалізовувалося через організацію масових демонстрацій і ритуальних маніфестацій довкола показових процесів, підтримання і надсилання звернень від людей до судових установ з вимогою застосування «найвищої міри соціалістичної справедливості» до підсудних. У комплексі це давало Й. Сталіну карт-бланш – будь-які прорахунки списувалися на діяльність ворогів, а чистка партійно-радянської вертикалі створювала абсолютно відданих функціонерів, чим знищувалися найменша потенційна загроза його владі.

Ефективність показового засудження «винних» додатково забезпечували відповідні партійно-радянські структури на усіх рівнях, шляхом обговорення правильності застосування репресій на засіданнях парткомітетів чи окремих зборів

працівників установ та організацій. Серед населення постійно відслідковувалися реакції на масові показові судові процеси. Ще в 1928 р. у робітничому середовищі відповідний ажіотаж викликала «Шахтинська справа». З цього приводу відбувалися розмови, що «ДПУ не достатньо пильно слідкує за ворогами радянської влади, результатом чого і стала Донецька справа» [128, арк. 42]. Інша частина пояснювала «Шахтинський процес» невмінням радянської влади керувати державою, мотивуючи тим, що робилося чимало помилок, а для їх приховування вишукувалися винні. Аналогічний розголос набув публічний процес «СВУ», що так само інспірований політичним керівництвом та організований органами ДПУ. Зріз суспільних настоїв засвідчив, що значна частина населення не вірила у винесення смертельних вироків фігурантам справи, оскільки вони «люди вчені, люблять Україну, боряться за нею». Окремі громадяни були щиро переконані в тому, що капіталістичні держави не дозволять стратити науковців [145, арк. 63-64].

Показова схема конструювання колективної реакції [або мімікрії, залежно від ширості переконання людей – *Авт.*] містилася в інформації секретаря первинної парторганізації міської житлової спілки до Вінницького обкому КП(б)У від 13 червня 1937 р. У ній висвітлено реакцію робітників на вирок Верховного Суду СРСР у справі «антирадянської троцькістської військової організації». Постановою особливої сесії Верховного суду СРСР військові діячі – М. Тухачевський, Й. Якір, І. Уборевич та інші були засуджені до розстрілу за звинувачення у шпигунстві, зраді та належності до фашистської організації. На обідньому мітингу в колективі міської житлової спілки було задекларовано, що постанова суду по цій справі була постановою «всього 170 мільйонного народу Радянського союзу». Голова міської житлової спілки Демпак додав, що саме «славні органи НКВС викрили цю підлу банду, яку засудив Верховний суд до розстрілу». У підсумку зібрання робітників постановило схвалити рішення суду про розстріл, і взяло на себе обов'язок «посилити класову пильність і безжальну боротьбу з усякими вилазками класового ворога». Додатково зазначалося, що колектив надсилав вітання органам НКВС в особі Єжова, який зумів розкрити шпигунську організацію, яка ставила за мету

ліквідувати радянський лад і відновити «капіталістичний фашистський» [292, с. 396-397].

Показові процеси відбувалися і на теренах Поділля. На початку вересня 1937 р. у м. Гайсин Вінницької області відбувався типовий показовий судовий процес над «троцькістсько-шкідницькою організацією». За традицією сценаристами виступили органи НКВС. Важливим елементом підготовчого етапу був моніторинг ситуації довкола процесу. 30 серпня 1937 р. т.в.о. нач. ВОУНКВС Г. Морозов адресував спеціальне повідомлення керівникам Гайсинської оперативно-слідчої групи НКВС, Кам'янець-Подільського та Проскурівського окрвідділів НКВС, Ситковецького, Гайсинського і Тростянецького райвідділень НКВС Г. Морозов, з отриманням його повідомлення, вимагав терміново по телефону доповісти про реагування населення на зазначений відкритий процес. Опісля про настрої необхідно було доповідати щоденно. Начальнику оперативно-слідчої групи окремо доручалося систематично висвітлювати про хід цього процесу [89, арк. 147].

2 вересня 1937 р. виїзна сесія Вінницького обласного суду на відкритому процесі розглянула справу щодо шести представників районного партійно-радянського керівництва – колишнього секретаря райпарткому Трахмана, колишнього голови райвиконкому Родовича, колишнього завідувача земельного відділу Петровського, агронома районного земуправління Товстоноса, старшого агронома Кібличської МТС Твердохліба, колишнього голови одного з найбільших колгоспів району – Макмака і тракториста Кучевського [47, арк. 14]. Їх звинувачували в умисній шкідницькій діяльності з метою підірвати потужність сільського господарства району і розвалити колгоспний лад, чим викликати невдоволення серед населення політикою радянської влади [424, арк. 52]. Згідно з рішенням суду Трахман, Родович, Товстонос і Твердохліб засуджені до розстрілу, Петровський і Макмак – до 10 років таборів, а Кучевський до 8 років таборів [47, арк. 15].

У доповідній записці Г. Морозова до наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського від 3 вересня 1937 р. щодо підсумків цього процесу зазначалося, що трудящі Гайсинського району вирок суду «зустріли схвально». Морозов доповідав,

як упродовж самого процесу мешканці подавали до суду численні резолюції з вимогою розстрілу усіх фігурантів справи. Чимало колгоспників виявляли бажання дати свідчення щодо шкідницької діяльності підсудних. Після винесення вироку на чергових мітингах, його учасники прийняли рішення надіслати вітальні телеграми Сталіну та Єжову [47, арк. 15].

Однак, органами НКВС були зафіксовані й антирадянські реакції щодо цього процесу. Так, учитель гайсинської школи № 3 Янушкевич висловився: «Скоро СРСР перециголяє своїми процесами весь світ. Хто надав право голосувати за найвищу міру покарання? Можливо вони не винні?». Інший учитель школи № 1 м. Гайсин Скотинюк говорив, що радянська влада озлоблена й арештовувала усіх без винятку і ставив під сумнів обвинувачення засуджених. А на завершення додав: «Зараз треба мовчати, ні з ким ні про що не говорити, а то пришиють ярлик «ворог народу» [47, арк. 15-16].

У довідці нач. 4 відділу УДБ НКВС по Кам'янець-Подільській області Гінесіна від 8 листопада 1937 р. «Про реагування населення на арешти антирадянських елементів» аналізувалася ситуація у Смотрицькому районі. Зокрема наголошувалося, що довгий час колгоспна система цього району знаходилася у «проривному стані», що пояснювалося наявністю великої кількості антирадянських елементів. Однак арешт 252 осіб різко покращив політико-економічну ситуацію в районі. Так, у колгоспі «3-й Інтернаціонал» с. Смотрич упродовж останніх 3-х років трудова дисципліна перебувала в занепаді. Але після згаданих арештів виходили колгоспників на роботу покращилися, вони почали віддано працювати, унаслідок чого осінні роботи завершилися на 15 днів раніше запланованого. [49, арк. 42-43].

Аналізуючи такі відомості, очевидно стає ідеологічна інтерпретація поведінки населення співробітником спецслужб. Адже за його логікою, люди почали краще працювати не зі страху бути звинуваченим у диверсіях чи шкідництві, як їхні арештовані односельці, а через те, що були ліквідовані елементи, які, начебто, заважали працювати. На нашу думку, такими повідомленнями чекісти демонстрували партії правильність спрямованих репресій і доводили ефективність роботи управління НКВС. Загальновідомо, що хороші результати завжди можна

покращувати. Тож, виходячи з риторики інформування, співробітники НКВС були готові до чергових вказівок у посиленні боротьби з будь-якими противниками влади.

Отже, нами проаналізовано і виокремлено типи поведінки та реакції населення на реалізацію господарсько-політичних кампаній радянської влади та діяльність радянських органів державної безпеки. Аналіз настроїв жителів Поділля засвідчив, що в суспільстві панували страх і водночас зневага до органів ДПУ-НКВС. Основною реакцією на репресивні заходи радянської влади був пасивний чи активний опір населення. Беручи до уваги критерій безпосередності контакту особи під час опору, ми виокремлюємо дистанційний або превентивний опір і опір «на ураження». Чимало людей усвідомлювали, що радянська влада трималася лише на терорі та насильстві щодо населення. Окремі громадяни ще наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. намагалися чинити хоча б мінімальний спротив діяльності чекістського апарату, проте в період «Великого терору» страх за своє життя змушував людей полишити ідеологічні переконання і зосередитися на пошуках стратегії виживання в тих умовах.

Висновки до розділу 3

Функціонування органів ДПУ-НКВС передбачало здійснення ними таких напрямків роботи – агентурного, оперативного та слідчого. Для реалізації кожного напрямку співробітниками застосовувалися різні методи діяльності. В агентурному напрямку поширеними були різноманітні інструментарії для виявлення і обліковування реальних і потенційних політичних опонентів, збирання і накопичення компрометуючої інформації на них та здійснення гласного і негласного агентурного нагляду за ними. Серед оперативних методів домінували арешти, адміністративні виселення в індивідуальному порядку, а також масові селянські та національні депортації. Забезпечуючи виконання слідчого напрямку діяльності, чекісти застосовували різні способи впливу на підслідних. Аналіз притягнення до відповідальності співробітників Вінницького УНКВС упродовж 1935–1936 рр. засвідчив про застосування на практиці заборонених психологічних та фізичних

засобів тиску, які у період масового терору 1936–1937 рр. стали практично нормою. Знуцаннями та катуваннями слідчі свідомо вибивали від арештантів свідчення на вигадані звинувачення у злочинах, котрі ті не вчиняли. Згодом, на підставі них людей позбавляли життя чи волі в позасудовому порядку, полишаючи будь-якого права на захист.

Аналізуючи постать співробітника держбезпеки, можемо сказати, що формування психотипу чекістів відбувалося під впливом військових і революційних подій, кризи усталених порядків, знеціненості людського життя. На цьому тлі чимало з них в юному віці отримували широкі повноваження – від створення революційних комітетів до організації «червоного терору». Більшість із них була малоосвіченою з невисокими культурними та моральними цінностями, схильністю до девіантної поведінки. Кар'єрні амбіції молодих співробітників доповнювалися систематичними підштовхуваннями керівництва і партійних органів до боротьби з ворогами. За успішне виконання партійних доручень особливо активних нагороджували як цінними подарунками так і службовими посадами. Важливим критерієм кожного чекіста було його особиста відданість партії та готовність виконати будь-який наказ.

Вивчення настроїв жителів Поділля засвідчило, що в суспільстві панували страх і водночас зневага до органів ДПУ-НКВС. Основною реакцією на репресивні заходи радянської влади був пасивний чи активний опір населення. Беручи до уваги критерій безпосередності контакту особи під час опору, ми виокремлюємо дистанційний або превентивний опір і опір «на ураження». Така поведінка була характерною для 1920-х – початку 1930-х рр., але здійснення Голодомору 1932–1933 рр. упокорило населення. Після нього страх за своє життя змушував людей полишити ідеологічні переконання і зосередитися на пошуках стратегії виживання в тих умовах.

ВИСНОВКИ

У **висновках** автор узагальнив і систематизував результати проведеного дослідження та сформулював основні положення, подані до захисту:

1. Аналіз загального стану розробки цієї теми засвідчив відсутність комплексного дослідження функціонування радянських органів державної безпеки на території Поділля в запропонованих хронологічних рамках. Узагальнюючи питання аналізу та наукового осмислення теми дисертації, можна стверджувати, що проблема функціонування радянських органів державної безпеки досі залишається актуальною і є предметом зацікавлення вітчизняних та закордонних істориків. У роботі проаналізовано значний історіографічний спадок, який можна класифікувати таким чином: 1) дослідження російської та української еміграції; 2) радянська історіографія 3) праці західних вчених; 4) сучасна українська та російська історіографія.

Опрацювання першого історіографічного блоку дозволило простежити процес професійного осмислення більшовицьких репресій на основі власних спостережень свідками тих подій, котрі завдяки еміграції зберегли своє життя, а також відповідні документи. Очевидно, що для таких праць притаманна певна суб'єктивність та емоційність в інтерпретації подій та явищ, а також обмежена джерельна база. Праці західних вчених характеризувалися глибоко розробленою методологічною основою і довгий час залишалися чи не єдиними об'єктивними дослідження з цієї тематики. Наукові студії західних вчених сформували такі напрямки як радянологія та дослідження політичних репресій радянського комуністичного режиму.

Історіографія радянського періоду характеризувалася однотипністю підходів, пануванням методологічної основи марксизму-ленінізму, клішованістю інтерпретації та узагальнень. Українська та російська історіографії з початку 1990-х рр. і до сьогодні значно еволюціонували, переймаючи західну методологію та наукові підходи, опрацьовуючи доступні архівні матеріали. Історіографічний доробок перших років незалежності відзначається емоційністю істориків в оцінках суспільно-політичних процесів, прагненням показати якомога більше фактів. Нині

спостерігаються тенденції до переосмислення різних історіографічних оцінок, регіоналізації досліджень. Важливим складником сучасного історіографічного процесу є організація наукових проектів, які реалізуються силами західних, українських та російських вчених. Це підвищує рівень наукових досліджень та відкриває нові цікаві напрямки й перспективи. Важливе значення в розвитку досліджень діяльності радянських органів державної безпеки та державного терору мають відповідні науково-дослідні інституції, насамперед відділи Інституту історії України НАН України. Найбільш репрезентативна тематика досліджень присвячена проблемам голодоморів та «Великого терору», репресій проти окремих соціальних чи національних груп населення тощо. Помітною тенденцією історіографічного процесу є увага науковців до виконавців репресій – співробітників спецслужб, а також проблема виходу із масового терору 1936–1938 рр. Але проблема реалізації сталінської репресивної політики на Поділлі залишається маловивченою.

2. Розгляд організаційних змін територіальних органів ДПУ-НКВС на Поділлі продемонстрував, яким чином стандартна штатна структура комуністичних спецслужб адаптувалася в регіоні залежно від його специфіки. Зокрема, враховуючи прикордонність території, створювалися додаткові штатні одиниці, а компактне проживання національних меншин обумовлювало формування окремих відділів для роботи за «національними лініями» тощо. Основними чинниками, що впливали на зміну структури органів держбезпеки, були адміністративно-територіальні зміни, пошук ефективної моделі управління репресивним апаратом, реалізація політико-економічних експериментів та соціальних трансформацій, планомірна централізація репресивного апарату. Реорганізація радянських спецслужб відбувалася за принципами спадковості, аналогії та використання попереднього досвіду в діяльності. Формування місцевих репресивних органів здійснювалося за територіальною приналежністю, окрім такої форми як оперативний сектор ДПУ, котрий був позатериторіальним утворенням і формувався з метою доцільності відомчого управління. Централізація радянських спецслужб полягала в систематичному розширенні контролю за різними аспектами суспільно-політичного життя, підпорядкованості інших органів – міліції, РАЦСів, радгоспів

тощо. Реалізація політики колективізації та Голодомору обумовили створення додаткової одиниці – заступник начальника політвідділу МТС. Важливим здобутком дисертанта є відтворення повної штатної структури територіальних органів ДПУ-НКВС із зазначенням керівників їх структурних підрозділів.

3. Вивчення структури управління регіоном засвідчило існування чотирьох основних суб'єктів виконавчо-управлінських повноважень, які на практиці здійснювали керівництво соціально-економічними процесами на територіях до районного рівня включно чи впливали на прийняття і реалізацію управлінських рішень. Такими суб'єктами були секретар регіональної партійної організації, голова виконавчого апарату рад депутатів, співробітник територіальних органів ДПУ-НКВС та найвищий командир військових підрозділів у випадку розташування таких на відповідній території. Зазначені суб'єкти координували дії, спрямовані на виконання директив вищого партійного керівництва, а роль чекістських структур полягала не лише у виконанні політичних завдань, а й у забезпеченні контролю за діяльністю кожної із зазначених структур.

4. Взаємовідносини радянських органів державної безпеки із партійно-радянськими структурами були реалізовані у двох ключових напрямках: 1) взаємне інформування щодо важливих суспільно-політичних процесів, виконання директив політичного центру або реалізації певних господарсько-політичних кампаній; 2) спільні дії в організації та здійсненні окремих репресивних акцій. Прикладом першого напрямку слугують доповідні та інформаційно-аналітичні записки співробітників органів ДПУ-НКВС, які подавалися для ознайомлення та врахування під час прийняття рішень партійними та радянськими функціонерами з одного боку, а з іншого – повідомлення та доручення чекістським структурам від партійно-радянського апарату про відомі їм контрреволюційні прояви чи підозрілі особи. Спільне проведення каральних акцій полягало у створенні відповідних умов та організаційному сприянні з боку партійно-урядових органів (мобілізація партійного та провладного активу) та безпосередній деталізації процесу репресій і їх реалізації органами ДПУ-НКВС.

5. Охарактеризувавши населення Поділля як «об'єкт» оперативної розробки співробітниками органів ДПУ-НКВС, автор продемонстрував, що ставлення чекістів до місцевих мешканців залежало від особливостей регіону. Серед них – прикордонність, багатонаціональність, стійкі форми підтримки ідеї української державності, що виражалися в тривалій повстанській боротьбі місцевого населення проти більшовицької влади, домінування в економіці краю сільськогосподарської галузі, відсутність великих пролетарських осередків, потужний селянський рух. Співробітники радянських спецслужб ураховували окреслені особливості регіону в процесі вивчення політико-економічного стану місцевості для ухвалення оптимальних господарсько-управлінських рішень, а також під час здійснення репресивних акцій, наслідком чого було використання різноманітних репресивних інструментів.

6. Розглянуто основні напрямки роботи органів ДПУ-НКВС, серед яких виділяються агентурний, оперативний і слідчий, що на практиці поєднувалися спецслужбами для виконання певного завдання. Досліджено методи діяльності спецслужб у кожному із зазначених напрямків. Вивчено використання агентурного потенціалу радянських спецслужб, зокрема описано процес формування радянськими спецслужбами бази так званих неблагонадійних елементів, обліку та створення картотеки «об'єктів», збору та накопичення компрометуючих матеріалів на осіб, відкриття агентурних справ, літерних справ та справ-формулярів. Через посилену увагу центрального керівництва органів ДПУ-НКВС до агентурного напрямку роботи, периферійними апаратами було обліковано сотні тисяч «політично неблагонадійних» осіб, згодом ці картотеки використовувалися для проведення масових репресивних акцій. Під час реалізації оперативних заходів органи ДПУ-НКВС використовували значний арсенал методів. Зокрема, обмеження певних видів зайнятості громадян, індивідуальні арешти, придушення селянських виступів та повстань, адміністративне виселення в індивідуальному порядку, депортації за соціальною та національною ознакою, масові репресивні акції тощо. Схарактеризовано процес фальсифікації слідчих справ, застосування методів психологічного та фізичного впливу до підслідчих, а також вказано методи масових

страт осіб, засуджених у позасудовому порядку до смертної кари. Систематичні вказівки вищого партійного керівництва на вишукування ворогів і шпигунів спричинили справжнє змагання серед територіальних апаратів спецслужб за показниками арештованих та страчених. У такий спосіб чекісти намагалися заслужити лояльність комуністичних вождів, не зважаючи на наслідки своєї діяльності.

7. На основі аналізу особових справ керівників територіальних органів ДПУ-НКВС проілюстровано соціально-психологічний портрет співробітника радянських спецслужб. Окрім стандартних індикаторів аналізу – вік, національність, освіта, професія, партійність тощо, автор намагався встановити взаємозв'язок між просуванням особи по службі та заслугами в атестаційних матеріалах. Визначено критерії відбору чекістів на керівні посади в репресивні структури і встановлено, що на відповідальну роботу висувалися безпринципні виконавці, які проявили свої навички і вміння застосовувати різноманітні репресивні заходи. Важливим аспектом в кар'єрі була політична лояльність і вміння пристосовуватися до партійних директив та настроїв вищого політичного керівництва СРСР. Серед загальних рис співробітника держбезпеки прикметними були: малоосвіченість; за національністю – більше половини євреїв; непролетарське соціальне походження більшості з них; а з-поміж особистісних рис домінували низький моральний рівень та схильність до жорстокої, іноді садистської поведінки, грубість у спілкуванні з навколишніми людьми, що на той час було практично нормою, поширення нервових захворювань. Чимало у 22-23 роки вступили до органів НК, а згодом до партії. Багато з них мали досвід участі в російській громадянській війні та у війнах радянської Росії проти України й Польщі. Вони отримували повноваження на встановлення радянської влади, придушували різноманітні антирадянські повстання. Активність молодих співробітників заохочували подарунками та відзнаками, таким чином формуючи з точки зору партійно-радянського керівництва правильну й бажану модель їхньої поведінки.

На відповідальну керівну роботу висувалися особи віком 35-ти років, які проявили свої навички і вміння застосовувати будь-які репресивні заходи, з

чекістським стажем понад 10 років. Для більшості таке призначення слугувало черговим підвищенням, тому кожен намагався виправдати довіру безпосереднього начальства і партії, що санкціонувала отримання посади. Майже половина співробітників була знайома зі специфікою роботи в Подільському регіоні, що дозволяло швидко включитися в діяльність і домагатися необхідних результатів. Значна частина згодом була переведена на інші посади в різні регіони. Більшість керівного складу чекістських органів, які здійснювали «Великий терор» на Поділлі, так і не була належно покарана.

8. Виокремлено типи поведінки та реакції населення на реалізацію господарсько-політичних кампаній радянської влади та діяльність радянських органів державної безпеки. Аналіз настроїв жителів Поділля засвідчив, що в суспільстві панували страх і водночас зневага до органів ДПУ-НКВС. Основною реакцією на репресивні заходи радянської влади був пасивний чи активний опір населення. Беручи до уваги критерій безпосередності контакту особи під час опору, ми виокремлюємо дистанційний або превентивний опір і опір «на ураження». Чимало людей усвідомлювали, що радянська влада трималася лише на терорі та насильстві щодо населення. Окремі громадяни ще наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. намагалися чинити хоча б мінімальний спротив діяльності чекістського апарату, проте в період «Великого терору» страх за своє життя змушував людей полишити ідеологічні переконання і зосередитися на пошуках стратегії виживання в тих умовах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

І. Архівні джерела

ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ, м. КИЇВ

Ф. 5. Кримінальні справи на nereабілітованих осіб

1. Спр. 66927 (Т. 1). Архівно-кримінальна справа на Корабльова Івана Миколайовича та ін. 302 арк.

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

2. Спр. 47806 ф.п. (Т. 1. ч. 1). Архівно-кримінальна справа на Ширіна Лазаря Наумовича та ін. 365 арк.
3. Спр. 47806 ф.п. (Т. 1. ч. 2). Архівно-кримінальна справа на Ширіна Лазаря Наумовича та ін. 371 арк.

Ф. 9. Нормативно-розпорядчі документи ЧК-КГБ

Опис 2

4. Спр. 1. Книга циркулярів, орієнтировок, указаний ВЧК-ОГПУ ССРСР за 1920-1930 гг. 304 арк.
5. Спр. 3. Книга совершенно секретных приказов и указаний НКВД ССРСР за 1935-1936 гг. 322 арк.
6. Спр. 5. Книга приказов НКВД-НКГБ за 1935-1945 гг. 365 арк.
7. Спр. 7. Книга совершенно секретных приказов и орієнтировок НКВД ССРСР за 1936–1937 гг. 365 арк.
8. Спр. 10. Книга совершенно секретных и секретных приказов, орієнтировок, указаний НКВД-МГБ ССРСР за 1935–1954 гг. 338 арк.
9. Спр. 80. Сборник совершенно секретных, секретных распорядительных документов НКВД ССРСР за 1935–1936 гг. 259 арк.
10. Спр. 81. Сборник совершенно секретных, секретных распорядительных документов НКВД ССРСР за 1937–1938 гг. 259 арк.
11. Спр. 286. Приказы Государственного Политического Управления УСРСР за 1930-1931 годы. Начато X.1930. Окончено 29.XII.1930. г. Харьков. 169 арк.
12. Спр. 287. Приказы Госуд. Политического Управления УСРСР за 1932 г. 203 арк.

13. Спр. 666. Сборник совершенно секретных и секретных распорядительных документов ГПУ-НКВД УСРР за 1927–1933 гг. 242 арк.

14. Спр. 667. Сборник совершенно секретных и секретных распорядительных документов ГПУ-НКВД УСРР за 1934 год. 218 арк.

Ф. 12. Особові справи колишніх співробітників органів держбезпеки

15. Спр. 1230. Особова справа Балябіна Михайла Дмитровича. 15 арк.

16. Спр. 2726 (ч. 1). Особова справа Рубінштейна Наума Львовича. 36 арк.

17. Спр. 2726 (ч. 2). Особова справа Рубінштейна Наума Львовича. 22 арк.

18. Спр. 2726 (ч. 3). Особова справа Рубінштейна Наума Львовича. 21 арк.

19. Спр. 3316 (ч. 1). Особова справа Петерса-Здебського Андріана Олександровича. 97 арк.

20. Спр. 3316 (ч. 2). Особова справа Петерса-Здебського Андріана Олександровича. 67 арк.

21. Спр. 31022. Особова справа Данилейка Георгія Петровича. 123 арк.

22. Спр. 31025. Особова справа Пришивцина Антона Яковича. 99 арк.

23. Спр. 31029 (ч. 1). Особова справа Жабрева Івана Андрійовича. 50 арк.

24. Спр. 31029 (ч. 2). Особова справа Жабрева Івана Андрійовича. 62 арк.

25. Спр. 31029 (ч. 3). Особова справа Жабрева Івана Андрійовича. 24 арк.

26. Спр. 31030. Особова справа Северина Сергія Миколайовича. 112 арк.

27. Спр. 31034. Особова справа Лелонга Володимира Євгенійовича. 84 арк.

28. Спр. 31320 (ч. 1). Особова справа Окруя Володимира Івановича. 102 арк.

29. Спр. 31320 (ч. 2). Особова справа Окруя Володимира Івановича. 42 арк.

30. Спр. 31320 (ч. 3). Особова справа Окруя Володимира Івановича. 57 арк.

31. Спр. 31320 (ч. 4). Особова справа Окруя Володимира Івановича. 9 арк.

32. Спр. 9179 (ч. 1). Особова справа Майструка Володимира Федоровича. 72 арк.

33. Спр. 9179 (ч. 2). Особова справа Майструка Володимира Федоровича. 180 арк.

34. Спр. 9179 (ч. 3). Особова справа Майструка Володимира Федоровича. 82 арк.

35. Спр. 9179 (ч. 4). Особова справа Майструка Володимира Федоровича. 133 арк.

Ф. 13. Колекція друкованих видань КГБ УРСР

36. Спр. 569. Акимов И.Н. Советские органы государственной безопасности в период наступления социализма по всему фронту (1929–1932 гг.). материалы к лекциям. На правах рукописи. Редакционно-издательский отдел. Москва, 1964. 112 арк.

Ф. 16. Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР

Опис 1

37. Спр. 7. Списки осіб обвинувачених у троцькізмі або націоналізмі й виключених з КП(б)У у 1933–1934 рр. (Вінницька, Київська, Харківська та Чернігівська області). 1933–1934. 95 арк.
38. Спр. 15. Інформаційні документи ДПУ–НКВС УСРР про будівництво складів для всесоюзного об'єднання «Заготзерно», перебіг хлібозаготівельної кампанії, хід збору бавовни, недоліки у медичному обслуговуванні сільського населення Харківської області. Довідки і протоколи оперативних нарад Вінницького облвідділу ДПУ УСРР про стан роботи з агентурою, роботу по німецькій лінії та боротьбу із диверсіями на транспорті. 21.03.1934–28.12.1934. 90 арк.
39. Спр. 31. Документи (спецповідомлення) НКВС УСРР до ЦК КП(б)У та РНК УСРР про організацію, хід та результати переселення західноукраїнського населення з прикордонної смуги в глиб УСРР та переселення колгоспників ударників до прикордонної смуги Київської, Вінницької, Чернігівської областей. 07.12.1934–03.10.1935. 195 арк.
40. Спр. 32. Документи (доповідні, спецповідомлення) УНКВС по Одеській, Київській, Вінницькій, Чернігівській областях до НКВС УСРР про оперативно-слідчу роботу по лінії церкви (а/с «Подъем», «Священнослужитель», «Святые», «Библейцы», «Пастыри»). 09.01.1935–09.11.1935. 72 арк.
41. Спр. 42. Документи (доповідні, довідки, плани, спецзведення) ТВДПУ УСРР, УПВО НКВС УСРР до ДПУ–НКВС УСРР та НКВС УСРР на адресу ЦК КП(б)У щодо посилення охорони кордонів, спецоперації на території АМСРР

та Вінницької області (наказ № 195 від 1.01.1935 р.), стану оборонної промисловості, репресій, заготівлі зернових культур тощо. 25.02.1934–01.12.1935. 112 арк.

42. Спр. 55. Документи (доповідні, довідки, повідомлення, спецзведення, протоколи допиту) НКВС УСРР на адресу НКВССРСР, ЦК КП(б)У та РНК УСРР щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів, надзвичайних подій на місцях, результатів агентурно-оперативної та слідчої роботи, переселення польських, німецьких та антирадянськи налаштованих сімей з прикордонних районів. 12.1934–10.12.1936. 294 арк.
43. Спр. 59. Документи (доповідні, плани, листи, зведення, довідки) НКВС УСРР на адресу ЦК КП(б)У про хід переселення польських та німецьких родин із прикордонних районів Київської та Вінницької областей. 15.01.1936–21.12.1936. 152 арк.
44. Спр. 81. Документи (доповідні, повідомлення, довідки, телеграми, листи, протоколи допиту) УНКВС по Вінницькій, Київській, Харківській, Дніпропетровській, Донецькій, Одеській, Чернігівській областях, НКВС МАССР, УДБ НКВС УРСР до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР полінії проведення «польської операції» (а/с «Емігранты», «Рейдовик», «Радист», «Костельники», «Обиженные», «Свои люди», «Контакт», «Клерикалы», «Мелинит», «Органист», «Трясуны», «Консул»). 08.01.1937–29.06.1937. 281 арк.
45. Спр. 99. Документи (повідомлення, листи, вказівки, доповідні, довідки) УНКВС по Вінницькій області до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу УНКВС по Вінницькій області щодо роботи тюрем та покращення трудової дисципліни в Жмеринському оперативному пункті, стану оперативно-слідчої роботи по «польській» та «куркульській» операціях. Проект штатного розпису відділів–відділень УДБ УНКВС по Вінницькій області. 1935–29.08.1937. 230 арк.
46. Спр. 123. Документи (доповідні, повідомлення, довідки, телеграми, листи, протоколи допиту) УНКВС по Вінницькій та Харківській областях до НКВС

УРСР та НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР по лініях розробки членів Спілки радянських письменників України, репресій державно-партійного апарату. 24.09.1937–30.09.1937. 226 арк.

47. Спр. 130. Документи (телеграми, повідомлення, листи) УНКВС по Вінницькій області на адресу НКВС УРСР щодо результатів слідства по особливо важливим справам та проведених операцій по ліквідації антирадянських організацій (троцькісти, українські націоналісти). Вінницькій області на адресу НКВС УРСР щодо результатів слідства по особливо важливим справам та проведених операцій по ліквідації антирадянських організацій (троцькісти, українські націоналісти) 01.09.1937–11.10.1937. 212 арк.
48. Спр. 175. Документи (листи, доповідні, протоколи допиту) УНКВС по Вінницькій області до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР щодо оперативно-слідчої роботи по лініях «німецької», «польської» та «румунської» операціях, виявленню агентів французької та італійської розвідок. 08.06.1937–28.12.1937. 366 арк.
49. Спр. 181. Документи (довідні, листи, зведення, телеграми) УНКВС по Кам'янець-Подільській області, ОВ УПВО НКВС УРСР на адресу НКВС УРСР щодо: випадків шкідництва; боротьби з українським націоналістичним рухом; результатів по лініях «польської» та «румунської» операцій; реагування населення на арешти антирадянського елементу. 08.11.1937–29.12.1937. 102 арк.
50. Спр. 183. Документи (повідомлення, листи, вказівки, доповідні, телеграми) УНКВС по Київській, Дніпропетровській, Харківській, Вінницькій, Чернігівській та Полтавській областях до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР і ЦК КП(б)У про антирадянські прояви, хід підготовки довиборів у Ради депутатів трудящих та ВР СРСР. 01.01.1937–30.12.1937. 115 арк.
51. Спр. 185. Документи (листи, телеграми, вказівки, протоколи допитів) УНКВС по Київській, Полтавській, Кам'янець-Подільській областях до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР і ЦК КП(б)У щодо результатів

оперативно-слідчої роботи по «латиській операції» (наказ НКВССРСР № 49990) та чисток у лавах командного складу КВО. 15.10.1937–30.12.1937. 277 арк.

52. Спр. 202. Документи (повідомлення, листи) УНКВС по Вінницькій, Житомирській областях на адресу НКВС УРСР щодо результатів оперативно-слідчої роботи по лініях «польської», «німецької» операцій та розробки антирадянських українських організацій. 07.10.1937–05.01.1938. 203 арк.
53. Спр. 220. Документи (доповідні, повідомлення, телеграми, листи, протоколи допиту) НКВС МАРСР, УДБ НКВС УРСР, УРСМ НКВС УРСР, УНКВС Кам'янець-Подільської, Харківської, Вінницької, Київської, Одеської, Дніпропетровської областей до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР і СРСР про викриття петлюрівської, української есерівської, антирадянських українських і болгарських націоналістичних організацій. 08.01.1938–04.1938. 366 арк.
54. Спр. 232. Документи (доповідні, повідомлення, телеграми) УНКВС по Житомирській, Кам'янець-Подільській, Миколаївській, Харківській, Дніпропетровській, Одеській, Чернігівській областях до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР і СРСР про підготовку до виборів у ВР УРСР, реагування населення на проведені вибори, проведення обласних та партійних конференцій тощо. 30.05.1938–30.06.1938. 513 арк.
55. Спр. 254. Документи (доповідні, повідомлення, телеграми, листи, протоколи допиту) УНКВС по Сталінській, Дніпропетровській областях, УДБ НКВС до НКВС УРСР та НКВСУРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР і СРСР про: викриття шпигунської мережі австрійської розвідки; шпигунсько-диверсійних організацій на Чернігівщині, Харківщині, Вінниччині і Південно-західній залізниці; ліквідацію німецько-диверсійного підпілля на Донеччині, Волинського «німецько-фашистського» обласного центру на Житомирщині. 04.02.1938–29.09.1938. 351 арк.

56. Спр. 288. Документи (доповідні, повідомлення, телеграми) УНКВС по Чернігівській, Вінницькій областях, ГУДБ НКВС СРСР до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресупартійно-державного керівництва УРСР і СРСР щодо викриття антирадянського «військово-повстанського підпілля» на Південній залізниці. 28.02.1938–20.12.1938. 302 арк.
57. Спр. 308. Документи (доповідні, повідомлення, листи, протоколи) УНКВС по Вінницькій області на адресу НКВС УРСР про результати: оперативно-слідчої роботи; проведення 4 Вінницької обласної партконференції та оперативної наради з особовим складом УНКВС і співробітниками РСМ по Вінницькій області. 01.1938–30.12.1938. 234 арк.
58. Спр. 328. Документи (доповідні, запити, повідомлення) УНКВС по Вінницькій області на адресу НКВС УРСР про агентурні розробки по лінії боротьби з диверсією та ліквідацією антирадянських організацій. 28.04.1937–27.04.1939. 106 арк.
59. Спр. 354. Документи (заяви, вказівки, рапорти, листи) НКВС УРСР на адресу УНКВС по Кам'янець-Подільській області щодо агентурно-оперативно-слідчої та кадрової роботи. 28.01.1939–17.12.1939. 208 арк.
60. Спр. 371. Документи (повідомлення, листи, телеграми, вказівки, протоколи допитів) НКВС УРСР до УНКВС по Вінницькій області та УНКВС по Вінницькій області на адресу НКВС УРСР з питань агентурно-оперативної роботи. 03.01.1939–29.12.1939. 109 арк.

Ф. 42. Оперативно-статистична звітність КГБ

61. Спр. 2. Статотчёт по следственной работе за 1928 г. 56 арк.
62. Спр. 3. Статистическая книга № 10 учёта работы органов ГПУ за 1928 г. 123 арк.
63. Спр. 4. Статистическая книга № 11 учёта работы органов ГПУ за I кв. 1929 г. 109 арк.
64. Спр. 5. Статистическая книга № 12 учёта работы органов ГПУ за II кв. 1929 г. 109 арк.

65. Спр. 6. Статистическая книга № 13 учёта работы органов ГПУ за III кв. 1929 г. 109 арк.
66. Спр. 7. Дело с цифровыми справками об оперативно-следственной работе за 1930 г. 15 арк.
67. Спр. 8. Статистические сведения о результатах оперативно-следственной работе за 1931 г. 62 арк.
68. Спр. 9. Дело с цифровыми сведения за 1932 г. 215 арк.
69. Спр. 10. Дело со сведениями о результатах оперативно-следственной работы за I, II кв., I полугодие, III и VI кв. 1933 г. 69 арк.
70. Спр. 11. Дело с декадными сведениями об оперативных мероприятиях погранотрядов по очистке погранполосы с 15.03–20.05.1933 г. 67 арк.
71. Спр. 12. Дело с цифровыми сведениями о решениях судов НКЮ по делам органов ГПУ УССР за 1933 г. 161 арк.
72. Спр. 13. Дело с цифровыми сведениями о результатах оперативно-следственной работы за I-II и III кв. 1934 г. 160 арк.
73. Спр. 14. Сводки об оперативно-следственной работе за 1934 год. С 11.VIII по 31.XII.34. 84 арк.
74. Спр. 15. Дело с отчетностью об оперативно-следственной работе за 1935 г. 51 арк.
75. Спр. 16. Дело об оперативно-следственной работе за 1936 г. 161 арк.
76. Спр. 25. Статистические сведения о движении дел оперучёта за I полугодие, III и IV квартал 1936 г. 72 арк.
77. Спр. 26. Статистические сведения о результатах оперативно-следственной работы за 1936 г. Сводные по НКВД УССР. 141 арк.
78. Спр. 27. Сводные об оперативно-следственной работе погранотрядов за апрель, май и июнь 1937 г. и за второе полугодие 1937 г. 120 арк.
79. Спр. 28. Статистические сведения о движении дел оперативного учета I, II, III квартал 1937 г. 123 арк.
80. Спр. 31. Сводные статистические сведения оперативно-следственной работы за 1937 г. Месячные и годовые. 174 арк.

81. Спр. 32. Сведения и переписка о ходе операции кулачества и т.д. за 1937 г. 149 арк.
82. Спр. 35. Дело № 35 со сведениями об оперативно-следственной работе с 01.10.1936 по 01.07.1938 г. 306 арк.
83. Спр. 38. Материалы по выселению из погранполосы и районов УССР семей репрессированных за 1938 г. 82 арк.
84. Спр. 39. Учетно-статистические материалы 5 отделения 3 отдела УГБ НКВД УССР по линии Украинской контрреволюции за 1938 г. 156 арк.
85. Спр. 40. Докладные записки, справки, сведения об оперативно-следственной работе за период с 17.XI 38 года по 1 июля 1939 г. Сведения о движении агентурной сети за март, май-сентябрь 1939 г. Справка об оперативно-следственной работы за весь 1939 г. 120 арк.

ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ

СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ, м. ВІННИЦЯ

86. Спр. 25/21. Дело с копиями приказов Подольской губЧК, со справками по личным делам сотрудников и с копиями докумнетов из личных дел сотрудников. 117 арк.

Ф. 1. Відомчі нормативно-правові та розпорядчі документи

87. Спр. 81/1. Приказы УНКВД за 1935 г. 221 арк.
88. Спр. 81/2. Приказы и директивные указания нач. УНКВД по Винницкой области за 1936 год. С № 3 по 46176. 185 арк.
89. Спр. 81/3. Приказы УНКВД за 1937 г. Март 1937 – декабрь 1937 г. 181 арк.
90. Спр. 81/4. Приказы УНКВД за 1938 г. 150 арк.

Ф. 3. Особові справи співробітників органів держбезпеки

91. Спр. 6678. Личное дело Писаревки Максима Яковлевича. 133 арк.
92. Спр. 6720 (ч. 1). Личное дело Фридмана Самуила Исааковича. 95 арк.
93. Спр. 6720 (ч. 2). Личное дело Фридмана Самуила Исааковича. 84 арк.
94. Спр. 7830. Личное дело Беренса Едуарда Генриховача. 75 арк.
95. Спр. 7542 (ч. 1). Личное дело Гришина (Клюгванта) Григория Аркадьевича. 20 арк.

96. Спр. 7542 (ч. 2). Личное дело Гришина (Клюгванта) Григория Аркадьевича. 55 арк.
97. Спр. 7542 (ч. 3). Личное дело Гришина (Клюгванта) Григория Аркадьевича. 38 арк.

Ф. 4. Літерні справи

98. Спр. 34. Т. 8. Литерное дело на секты («евангелисты христиане», «христианско-евангелистская вера»). 12.10.1927–22.06.57. 486 арк.
99. Спр. 34. Т. 9. Литерное дело на секты («апокалипсисты»). 25.02.1937–21.05.1968. 211 арк.

Ф. 77. Протоколи двійок, трійок.

100. Спр. 23/13. Акты по ВМСЗ. Начато 17.01.1932 г. 25 арк.
101. Спр. 23/230. Протокол № 116 от 28.12.1937 г. Список № 3-4. Немецкий. 53 арк.

ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ

МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ, м.ВІННИЦЯ

Ф. 1. Накази, розпорядження НКВС, УМВС у Вінницькій області з 1932 р.

102. Спр. 1-1/1. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу за 1932 год. С 8/IV по 31/XII – 1932 г. 157 арк.
103. Спр. 1-1/3. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу за 1933 год. С 10/I по 30/XII – 1933 г. 242 арк.
104. Спр. 1-1/4. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу за 1934 год. С 5/I по 10/IV – 1934 г. Т. 1. 160 арк.
105. Спр. 1-1/5. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу за 1934 год. С 15/IV по 30/XII – 1934 г. Т. 2. 267 арк.
106. Спр. 1-1/6. Приказы нач. УНКВД Винницкой области о наложении дисциплинарных взысканий с № 472 – 700 за 1935 г. 263 арк.
107. Спр. 1-1/7. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу за 1935 год. С 9/I по 22/X – 1935 г. Т. 1. 199 арк.
108. Спр. 1-1/8. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу за 1935 год. С 23/X по 30/XII – 1935 г. Т. 2. 124 арк.

109. Спр. 1-1/9. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу милиции за 1935 год. С 5/I по 30/XII – 1935 г. Т. 3. 391 арк.
110. Спр. 1-1/10. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу НКВД за 1936 год. С 10/I по 28/VI – 1936 г. Т. 1. 153 арк.
111. Спр. 1-1/11. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу НКВД за 1936 год. С 3/VII по 29/XII – 1936 г. Т. 2. 126 арк.
112. Спр. 1-1/14. Приказы нач. УНКВД Винницкой области общие за 1936 год. С 2/I по 30/IV – 1936 г. Т. 1. 261 арк.
113. Спр. 1-1/15. Приказы нач. УНКВД Винницкой области общие за 1936 год. С 3/V по 16/VII – 1936 г. Т. 2. 253 арк.
114. Спр. 1-1/16. Приказы нач. УНКВД Винницкой области общие за 1936 год. С 17/VII по 9/IX – 1936 г. Т. 3. 283 арк.
115. Спр. 1-1/17. Приказы нач. УНКВД Винницкой области общие за 1936 год. С 10/X по 31/XII – 1936 г. Т. 4. 280 арк.
116. Спр. 1-1/19. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу за 1937 год. С 3/I по 30/VI – 1937 г. Т. 1. 248 арк.
117. Спр. 1-1/20. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу за 1937 год. С 3/VII по 31/XII – 1937 г. Т. 2. 266 арк.
118. Спр. 1-1/22. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу за 1938 год. С 1/I по 31/VII – 1938 г. Т. 1. 287 арк.
119. Спр. 1-1/23. Приказы нач. УНКВД Винницкой области по личному составу за 1938 год. С 1/VIII по 31/XII – 1938 г. Т. 2. 260 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. П-29. Вінницький окружний комітет КП(б)У

Опис 1

120. Спр. 364. Стенограмма VIII-й окружной конференции и отчет о работе окружного комитета КП(б)У. 9.12.1928–15.12.1928. 51 арк.
121. Спр. 365. Материалы и отчеты VIII-й окружной конференции КП(б)У. (9.12.1928-15.12.1928). 113 арк.
122. Спр. 367. Протоколы пленумов. 27.02.1928–15.12.1928. 188 арк.

123. Спр. 368. Протоколы заседаний бюро. 02.01.1928–31.05.1928. 204 арк.
124. Спр. 369. Протоколы заседаний бюро. 07.06.1928–21.12.1928. 185 арк.
125. Спр. 370. Протоколы заседаний секретариата. 30.01.1928–28.12.1928. 213 арк.
126. Спр. 371. Постановления секретариата, принятые беспроточнольно (особая папка). 02.07.1928–05.12.1928. 20 арк.
127. Спр. 372. Протоколы совещаний партийного актива и кузовых собраний коммунистов. 06.02.1928–06.12.1928. 167 арк.
128. Спр. 373. Спецсводки Государственного политического Управления о фактах нарушения революционной законности, случаях бандитизма, экономическом положении рабочих и служащих, и политическом настроении населения. 01.01. 1928–28.12.1928. 229 арк.
129. Спр. 374. Политдонесения и обзоры политотделов о состоянии, материальном положении, моральном настроении красноармейцев, находящихся в частях Красной армии на территории округа. 01.01.1928–22.12.1928. 471 арк.
130. Спр. 382. Директивы окружного комитета КП(б)У по вопросам организационно-партийной и массово-политической работы. 01.01.1928–22.12.1928. 441 арк.
131. Спр. 385. Информации и письма окружного комитета КП(б)У о состоянии организационно-партийной работы и проведении политических кампаний. 19.01.1928-29.12.1928. 259 арк.
132. Спр. 386. Информации окружного комитета КП(б)У и переписка о состоянии сельского хозяйства и ходе коллективизации. 16.01.1928–17.10.1928. 118 арк.
133. Спр. 387. Докладные записки справки руководителей организаций, уполномоченных окружного комитета КП(б)У о ходе выполнения хлебзаготовок. Списки и удостоверения мобилизованных на хлебзаготовки на буквы А-Ш и групповые. 04.01.1928–14.12.1928. 188 арк.
134. Спр. 416. Докладные записки, сообщения и материалы обследования работы административных органов. 03.01.1928–31.12.1928. 124 арк.

135. Спр. 430. Докладные записки и переписка добровольного общества «Безбожник» и материалы антирелигиозной пропаганды. 20.02.1928–03.12.1928. 24 арк.
136. Спр. 466. Спецсообщения Государственного политического Управления (ГПУ) о фактах проявления бандитизма, классовой борьбы, чрезвычайных происшествиях и материалы их расследования. 03.01.1929–30.12.1929. 133 арк.
137. Спр. 467. Политдонесения политотделов о состоянии организационной и идейно-воспитательной работы в частях Красной Армии, находящихся на территории округа. 06.01.1929–31.12.1929. 479 арк.
138. Спр. 475. Директивы окружного комитета КП(б)У по вопросам организационной и массово-политической работы. 04.01.1929–31.12.1929. 408 арк.
139. Спр. 479. Информации райкомов КП(б)У о состоянии сельского хозяйства подготовки и проведения сельскохозяйственных кампаний. 18.01.1929–31.12.1929. 212 арк.
140. Спр. 480. Информации окружного комитета КП(б)У о состоянии сельского хозяйства подготовки и проведения сельскохозяйственных кампаний 20.01.1929–27.12.1929. 228 арк.
141. Спр. 529. Докладные записки и переписка окружного комитета КП(б)У о состоянии антирелигиозной пропаганды. 14.01.1929–28.12.1929. 78 арк.
142. Спр. 563. Спецсообщения и сводки окружного Государственного политического управления (ГПУ) и милиции о чрезвычайных происшествиях и материалы проверки поступивших заявлений. 01.01.1930–15.12.1930. 164 арк.
143. Спр. 564. Информации и политдонесения политотделов о моральном, материальном положении частей Красной Армии, находящихся на территории округа. 03.01.1930–28.12.1930. 561 арк.
144. Спр. 569. Директивы окружного комитета КП(б)У по вопросам организационно-партийной и массово-политической работы. 01.01.1930–28.12.1930. 198 арк.

145. Спр. 570. Информации окружного комитета КП(б)У о ходе хозяйственно-политических кампаний на селе и экономическом положении колхозов. 20.02.1930–03.10.1930. 267 арк.
146. Спр. 575. Информации окружного комитета КП(б)У о ходе хозяйственно-политических кампаний, проведении коллективизации в районах и ликвидации кулачества как класса. 08.12.1929–10.09.1930. 192 арк.
147. Спр. 621. Отчеты, информации и переписка окружного комитета КП(б)У по вопросу празднования знаменательных дат, проведения митингов международной солидарности трудящихся и антирелигиозных кампаний. 16.01.1930–22.10.1930. 62 арк.

Ф.П-31. Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У

Опис 1

148. Спр. 379. Политсводки 24 погранотряда ГПУ о фактах нарушения революционной законности, случаях бандитизма и антисоветских высказываний. 23.01.1928–28.12.1928. 91 арк.
149. Спр. 380. Спецдонесения о политико-моральном состоянии личного состава 24 пагранотряда войск ГПУ. 01.02.1928–21.10.1928. 108 арк.
150. Спр. 383. Директивы окружного комитета КП(б)У по вопросам организационной и массово-политической работы. 03.01.1928–27.12.1928. 180 арк.
151. Спр. 384. Политписьма и обзоры окружного комитета КП(б)У направленные ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении округа. 09.06.1928–15.09.1928. 27 арк.
152. Спр. 385. Отчеты окружного комитета КП(б)У о состоянии хозяйственного и социально-культурного строительства в округе. Конъюнктурный обзор округа на 1.02.1928 г. 02.1928–06.1928. 126 арк.
153. Спр. 483. Специальные сводки и сообщения ГПУ о политическом и экономическом положении в округе. 10.01.1929–07.12.1929. 168 арк.
154. Спр. 559. Докладные записки и политсводки ПУ о политическом и экономическом положении в округе. 06.01.1930–01.05.1930. 82 арк.

Ф. П-33. Тульчинський окружний комітет КП(б)У

Опис 1

155. Спр. 705. Политинформации политотдела 9-й Крымской кавдивизии о политико-моральном состоянии дивизии. 7.01.1928–22.10.1928. 115 арк.
156. Спр. 706. Докладные записки политотдела ГПУ о состоянии сел округа и положение рабочих, крестьян и интеллигенции. 14.03.1928–28.10.1928. 87 арк.
157. Спр. 707. Оперативные отчеты окротдела ОГПУ. 20.12.1927–1.12.1928. 126 арк.
158. Спр. 906. Доклады и материалы окрпарткома о коллективизации сельского хозяйства и ликвидации кулачества. 01.11.1929–20.12.1929. 112 арк.
159. Спр. 907. Информации райкомов партии о ходе коллективизации сельского хозяйства. 15.11.1929–14.12.1929. 54 арк.
160. Спр. 911. Отчеты окрпарткома о проведении хлебозаготовок. 15.11.1929–01.12.1929. 61 арк.
161. Спр. 913. Отчеты райкомов партии о выполнении сельскохозяйственных компаний. 12.02.1929–24.12.1929. 201 арк.
162. Спр. 1012. Отчеты и информации окрпаркома о ходе коллективизации сельского хозяйства и выполнения политических кампаний. 18.01.193–22.05.1930. 120 арк.
163. Спр. 1013. Информации райкомов партии о политическом состоянии районов и коллективизации сельского хозяйства. 05.01.1930–15.06.1930. 269 арк.
164. Спр. 1014. Отчеты и информации райкомов партии о состоянии сельского хозяйства. 03.01.1930–31.12.1930. 156 арк.

Ф. П-87. Вінницький міський партійний комітет КП(б)У

Опис 1

165. Спр. 93. Спецсводки административных органов о политическом и экономическом положении района и города, чрезвычайных происшествиях и случаях нарушения революционной законности. 22.01.1931–22.12.1931. 161 арк.

166. Спр. 187. Спецсводки Государственного политического управления о политическом и экономическом положении в районе и городе, случаях нарушения революционной законности. 28.11.1932–21.12.1933. 194 арк.
167. Спр. 244. Докладные записки и справки Государственного политического управления (ГПУ) о политическом и экономическом положении в районе и городе, случаях нарушения революционной законности. 23.01.1934–30.12.1934. 100 арк.
168. Спр. 276. Сводки областного управления внутренних дел, политотделов в/частей о политическом и экономическом положении, настроении населения. 16.01.1935–25.09.1935. 98 арк.
169. Спр. 342. Докладные записки административных органов и заявления коммунистов о фактах нарушения социалистической законности, зажиме критики, злоупотребления служебным положением. 03.01.1936–30.11.1936. 82 арк.
170. Спр. 399. Протоколы заседаний бюро горкома КП(б)У №№ 18-32. 02.10.1937–22.12.1937. 159 арк.
171. Спр. 410. Справки и докладные записки горкома КП(б)У и административных органов о фактах нарушения социалистической законности, злоупотребления служебным положением. 27.01.1937–07.06.1937. 46 арк.
172. Спр. 427. Переписка горкома КП(б)У с органами НКВД по вопросу проверки компрометирующих материалов, поступивших на коммунистов на буквы Б-Я и групп. 1937. 128 арк.
173. Спр. 436. Переписка горкома КП(б)У с областным управлением НКВД о возврате партдокументов в связи с арестом коммунистов. 27.04.1937–29.12.1937. 39 арк.
174. Спр. 467. Переписка горкома КП(б)У с органами НКВД по вопросу проверки компрометирующих материалов, поступивших на коммунистов на буквы А-Я и групповые. Списки выходцев из других партий. 1938. 264 арк.

Ф. П-136. Вінницький обласний комітет КП(б)У

Опис 1

175. Спр. 17. Протоколы заседаний бюро обкома КП(б)У. 03.11.1932–28.12.1932. 124 арк.
176. Спр. 56. Протоколы заседаний бюро обкома КП(б)У. №№ 46-82 08.12.1933–29.12.1933. 158 арк.
177. Спр. 63. Постановления секретариата обкома КП(б)У. 05.07.1933–28.12.1933. 246 арк.
178. Спр. 71. Стенограмма совещания секретарей райкомов КП(б)У, председателей райисполкомов, директоров МТС и совхозов, начальников районных отделов ГПУ и погранотрядов области. 02.07.1933–02.07.1933. 291 арк.
179. Спр. 233. Протокол и стенограмма III-го пленума Винницкого обкома КП(б)У от 16-17.08.1937. Экз. 1. 16.08.1937–17.08.1937. 172 арк.
180. Спр. 234. Протокол и стенограмма IV-го пленума Винницкого обкома КП(б)У от 9.IX.1937 г. 09.09.1937–09.09.1937. 265 арк.
181. Спр. 275. Протоколы заседаний обкома КП(б)У. №№ 48–51. 07.12.1937–25.12.1937. 129 арк.
182. Спр. 276. Материалы к протоколам заседаний бюро обкома КП(б)У. №№ 48-51. 07.12.1937–25.12.1937. 118 арк.
183. Спр. 290. Материалы к отчету о работе Винницкого обкома КП(б)У. 01.04.1937–01.04.1938 г. 237 арк.
184. Спр. 338. Протоколы заседаний бюро обкома КП(б)У. №№ 34–41. 03.12.1938–30.12.1938. 104 арк.
185. Спр. 340. Материалы к протоколам заседаний бюро обкома КП(б)У. №№ 34-41. 03.12.1938–30.12.1938. 152 арк.
186. Спр. 367. Протоколы заседаний бюро обкома КП(б)У. №№ 50-60. 23.02.1939–28.02.1939. 148 арк.

Опис 3

187. Спр. 6. Спецсводки Винницкого областного отдела ГПУ и оперативного сектора о важнейших событиях в Винницкой области. 20.02.1932–07.11.1932. 175 арк.

188. Спр. 7. Спецсообщения о морально-политическом состоянии рабочих промышленных предприятий Винницкой области. 03.05.1932–22.11.1932. 151 арк.
189. Спр. 8. Спецсводки и информации обласного отдела ГПУ о политико-моральном состоянии населения Винницкой области и хозяйственной деятельности МТС области. 23.02.1932–23.10.1932. 244 арк.
190. Спр. 9. Спецсообщения обласного отдела ГПУ о важнейших проявлениях класовой борьбы на территории Винницкой области. 15.04.1932–11.12.1932. 126 арк.
191. Спр. 10. Спецсообщения обласного отдела ГПУ о продовольственных трудностях и случаях голода. 07.01.1932–05.12.1932. 162 арк.
192. Спр. 11. Спецсообщения Винницкого обласного отдела ГПУ о случаях выхода из колхозов и продовольственных затруднениях. 03.04.1932–17.10.1932. 193 арк.
193. Спр. 12. Спецсводки начальников дорожно-транспортных отделов ГПУ о политическом состоянии железнодорожных районов и продовольственном снабжении рабочих. 11.03.1932–05.07.1932. 181 арк.
194. Спр. 13. Спецсообщения областного отдела ГПУ о волыночных тенденциях в районах Винницкой области. 14.04.1932–25.09.1932. 165 арк.
195. Спр. 14. Спецсводки Винницкого обласного отдела ГПУ о ходе уборочной и хлебозаготовительной кампании. 08.07.1932–13.11.1932. 343 арк.
196. Спр. 14 а. Спецсводки о ходе получения хлеба из районов области. 24.02.1932–27.06.1932. 192 арк.
197. Спр. 16. Спецсводки о ходе подготовки и проведения весенней посевной кампании. 08.02.1932–23.12.1932. 488 арк.
198. Спр. 34. Список коммунистов, отобранных для работы в территориальных органах ГПУ. 29.06.1932–30.06.1932. 10 арк.
199. Спр. 41. Информационные донесения уполномоченного ЦК КП(б)У и областного отдела ГПУ о состоянии работы лесхозов, отгрузки

- лесоекспортных материалов и выполнения заданий по вырубке леса спецназначения. 02.02.1932–29.12.1932. 18 арк.
200. Спр. 50. Докладная записка и сведения об итогах чистки административно-хозяйственных и кооперативных учреждений. 06.05.1932–17.12.1932. 24 арк.
201. Спр. 61. Переписка с Винницкой областной прокуратурой по вопросам следственных дел. 02.01.1932–28.12.1932. 311 арк.
202. Спр. 62. Переписка с Винницкой областной прокуратурой о появлении преступности на почве голода. 09.01.1932–1.12.1932. 91 арк.
203. Спр. 67. Переписка по организационным вопросам, компрометирующие материалы на коммунистов с буквы «А» оп букву «Я» и групповые. 18.04.1932–28.12.1932. 172 арк.
204. Спр. 68. Директивы ЦК ВКП (б) и ЦК КП(б)У. 01.01.1933–16.11.1933. 126 арк.
205. Спр. 69. Докладные записки и информации обкома КП(б)У в адрес ЦК КП(б)У. 07.01.1933–15.12.1933. 195 арк.
206. Спр. 70. Справки и докладные записки обкома КП(б)У в адрес ЦК КП(б)У по вопросам сельского хозяйства. 05.01.1933–17.09.1933. 257 арк.
207. Спр. 71. Особая папка. Постановления бюро и секретариата. 02.01.1933–31.05.1933. 155 арк.
208. Спр. 72. Особая папка. Постановления бюро и секретариата. 04.06.1933–30.11.1933. 155 арк.
209. Спр. 73. Особая папка. Постановления бюро и секретариата. 27.08.1933–30.12.1933. 150 арк.
210. Спр. 74. Спецсообщения областного отдела ГПУ о важных событиях в экономической и политической жизни области. 02.01.1933–21.12.1933. 277 арк.
211. Спр. 78. Спецсообщения и докладные записки Винницкого областного отдела Государственного политического отдела (ГПУ) о ненормальностях в снабжении продуктами питания и случаях смерти. 06.02.1933–14.05.1933. 24 арк.

212. Спр. 79. Спецсообщения областной прокуратуры о росте преступности на почве голода. 09.01.1933–11.08.1933. 69 арк.
213. Спр. 80. Информации и докладные записки секретарей и членов бюро райкомов КП(б)У о продовольственных трудностях в районах Винницкой области. 07.01.1933–22.12.1933. 154 арк.
214. Спр. 81. Докладные записки областного отдела снабжения и райкомов КП(б)У о неудовлетворительном состоянии продовольственного снабжения. 03.01.1933–20.12.1933. 29 арк.
215. Спр. 83. Протокол заседания Комиссии обороны при облисполкоме. 25.12.1933–25.12.1933. 5 арк.
216. Спр. 84. Справка о характерных моментах политико-экономического положения погранполосы Польши и Румынии. 28.12.1933–28.12.1933. 17 арк.
217. Спр. 85. Стенограмма партсовещания ответственных работников погранполосы. 03.07.1933–03.07.1933. 36 арк.
218. Спр. 86. Докладная записка зам. нач. колхозфермой по строительству о ходе строительства красноармейских кохозов и их организационно-хозяйственном укреплении. Сведения об учете начсостава и оказании помощи семьям военнослужащих. 20.01.1933–20.12.1933. 19 арк.
219. Спр. 87. Обзор политико-экономического состояния Винницкой области. 1933. 74 арк.
220. Спр. 112. Донесения нач. ОДТООГПУ ст. Казатин Юго-Западной ж.д. о мероприятиях по оказанию помощи голодающим. 10.04.1933–14.08.1933. 13 арк.
221. Спр. 113. Политсводки дорожных отделов ГПУ о политическом настроении транспортников Жмеринского и Казатинского эксплуатационных районов. 31.01.1933–26.12.1933. 29 арк.
222. Спр. 128. Стенограмма совещания работников юстиции, ГПУ и органов милиции о революционной законности. 14.08.1933–14.08.1933. 37 арк.
223. Спр. 201. Директивы ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У. 24.01.1934–27.12.1934. 39 арк.

224. Спр. 203. Директивы обкома КП(б)У райкомам партии. 10.02.1934–17.12.1933. 96 арк.
225. Спр. 296. Протоколы заседаний комиссии обороны при облисполкоме и обкоме КП(б)У. 19.01.1935–28.12.1935. 63 арк.
226. Спр. 304. Докладная записка нач. окружного отдела НКВД о политических настроениях духовенства. 29.07.1935–29.07.1935. 6 арк.
227. Спр. 308. Спецдонесения областного управления НКВД о состоянии конского поголовья. 16.04.1935–17.06.1935. 5 арк.
228. Спр. 361. Директивы обкома КП(б)У райкомам партии. 25.03.1936–13.12.1936. 27 арк.
229. Спр. 362. Директивы обкома КП(б)У о проведении переселения в целях очищения погранполосы от политически неблагонадежных элементов 13.04.1936–25.04.1936. 42 арк.
230. Спр. 371. Справка управления НКВД о польских сельских советах и культурно-массовой работе среди польского населения. 13.07.1936–13.07.1936. 18 арк.
231. Спр. 372. Информация Городокского райкома КП(б)У о переселении хозяйств в Донецкую область. 1936. 22 арк.

Опис 4

232. Спр. 1254. Списки номенклатурных партийных, советских и хозяйственных работников. 13.11.1936–8.12.1937. 80 арк.

Опис 5

233. Спр. 3. Номенклатура должностей обкома КП(б)У, областных, городских и районных организаций. 1932 г. 21 арк.
234. Спр. 4. Информация обкома партии в адрес ЦК КП(б)У о подборе и состоянии кадров в области. 21.04.1932–27.12.1932. 84 арк.
235. Спр. 21. Списки членов пленума и бюро Винницкого обкома КП(б)У. 30.06.1932–23.12.1932. 15 арк.
236. Спр. 46. Списки работников органов милиции и ГПУ. 28.02.1932–31.12.1932. 111 арк.

237. Спр. 184. Списки работников политотделов МТС. 11.02.1933–19.12.1933. 42 арк.
238. Спр. 207. Список директоров МТС и МТМ и зам. начальников МТС. 07.01.1933–11.12.1933. 60 арк.
239. Спр. 231. Списки руководящих работников органов ГПУ, милиции и воинских частей. 4.01.1933–21.12.1933. 34 арк.

Опис 9

240. Спр. 30. Стенограмма совещания руководителей областных организаций по вопросу укрепления погранполосы. 22.09.1934–23.09.1934. 48 арк.
241. Спр. 79. Протоколы совещания по вопросу создания новых административных районов. 08.02.1935–09.05.1935. 9 арк.
242. Спр. 106. Спецсообщения и другие материалы о состоянии партмасовой работы в партийных организациях органов имлиции. Списки начальников райотделений НКВД. 20.07.1935–08.08.1935. 90 арк.
243. Спр. 169. Переписка об укомплектовании кадрами советских и партийных органов. Списки работников обкома партии, областного, окружных и районных исполкомов. 01.01.1936–28.10.1936. 65 арк.
244. Спр. 186. Спецсообщения органов НКВД и прокуратуры о фактах нарушения революционной законности. 21.02.1936–27.12.1936. 134 арк.
245. Спр. 200. Переписка о состоянии кадров органов НКВД. 31.02.1936–31.10.1936. 25 арк.
246. Спр. 258. Докладные записки партийных органов о реализации постановления политбюро ЦК КП(б)У «О состоянии советской и партийной работы в Шепетовском округе». 07.06.1937–20.07.1937. 41 арк.

Періодичні видання

247. Більшовицька правда (Вінниця). 1932. 18 грудня.
248. Більшовицька правда (Вінниця). 1932. 20 грудня.
249. Більшовицька правда (Вінниця). 1932. 22 грудня.
250. Більшовицька правда (Вінниця). 1937. 20 грудня.
251. Більшовицька правда (Вінниця). 1937. 21 грудня.

252. Васильєв В. 30-е годы на Украине // Коммунист (Київ). 1990. № 7. С. 77-82.
253. Комунист (Харків). 1927. 18 грудня.
254. Комунист (Харків). 1927. 20 грудня.
255. Комунист (Харків). 1927. 21 грудня.
256. Комунист (Харків). 1927. 28 грудня.
257. Комунист (Харків). 1927. 30 грудня.
258. Комунист (Харків). 1932. 20 грудня.
259. Комунист (Харків). 1932. 21 грудня.
260. Лацис М.Я. Красный террор // Красный террор. Еженедельник чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией на чехословацком фронте. 1918. 1 ноября. № 1. С. 1-2.
261. Пастушенко Л. Червоне колесо репресій // Подолія (Вінниця). 1997. 30 жовтня.
262. Петерс Я. Несколько слов о работе ВЧК-ОГПУ // Правда (Москва). 1928. 18 декабря.
263. Сталин И. Год большого перелома. К XII годовщине Октября // Правда (Москва). 1929. 7 ноября.
264. Сталин И.В. Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения // Правда (Москва). 1930. 2 марта.
265. Червоний край (Вінниця). 1927. 1 квітня.
266. Червоний край (Вінниця). 1927. 15 грудня.
267. Червоний край (Вінниця). 1927. 18 грудня.
268. Червоний край (Вінниця). 1927. 22 грудня.
269. Червоний край (Вінниця). 1927. 24 листопада.
270. Шаповал Ю. Політичний терор в Україні 20-50-ті рр. XX ст. Важкий тягар тоталітаризму – пошуки істини тривають // День (Київ). 2001. 1 вересня.

II. Опубліковані джерела:

Збірники законодавства

271. Збірник законень та розпоряджень Робітничо -селянського уряду України (ЗУ УСРР). Харків, Київ, 1928-1938 рр.

272. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ: Вид-во політ. літ. Укр., Ін-т. історії партії при ЦК КПУ, філіал ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, 1976. Т. 1: (1918–1941). 1007 с.
273. КПСС. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988) / КПСС; Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС; Под общ. ред. А.Г. Егорова, К.М. Боголюбова. 9-е изд., доп и испр. Москва, 1983–1990. 16 т. В надзаг.: Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Т. 4: 1926–1929, 1983. с.; Т. 5: 1929–1932, 1984. 446 с.; Т. 6: 1933–1937, 1985. 431 с.; Т. 7: 1938–1945, 1985. 574 с.
274. Уголовный кодекс советских республик. Текст и комментарии С. Комарского. Харьков: Госиздат Украины, 1928. 588 с.

Науково-документальні видання

275. «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років: збірник документів / Ред. кол.: А. Айсфельд, А. Когут, С. Кокін, О. Лухтерхандт, Н. Сердюк, Й. Таубер; Упоряд.: А. Айсфельд, Н. Сердюк. Галузевий державний архів СБ України; Ін-т культури та історії німців Північно-Східної Європи при ун-ті м. Гамбург (ФРН). Київ: К.І.С., 2018. 1248 с.
276. В.И. Ленин и ВЧК: Сборник документов (1918–1922). Москва: Госполитиздат, 1987. 642 с.
277. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. / Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге; Ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер, С. Кокін, Б. Бонвеч, І. Смирнова, Г. Бордюгов. ч. 1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 614 с.
278. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. / Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге; Ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер, С. Кокін, Б. Бонвеч, І. Смирнова, Г. Бордюгов. ч. 2. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 598 с.
279. Великий терор: польська операція 1937–1938 / Галузевий держ. архів СБ України; Ін-т національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти

польського народу; НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень; редкол.: Є. Беднарєк, В. Вятрович, С. Кокін та ін. Варшава; Київ, 2010. ч. 1. 1037 с.; ч. 2. 1038 с.

280. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / Авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 744 с.
281. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938р. – червень 1943 р.). Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області. Авт.-упоряд.: С.Кокін, Д. Росман. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 728 с.
282. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. / Авт.-уклад.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.
283. Вінниця: злочин без кари (Документи, свідчення. Матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938 рр.) / Ред. і упоряд. Є. Сверстюк. Київ: Воскресіння, 1994. 333 с.
284. ВЧК-ГПУ. Документы и материалы / Ред. сост. Ю.Г. Фельштинский. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 1995. 272 с.
285. Глазами разведки. СССР и Европа. 1919–1938 годы. Сборник документов из российских архивов / сост.: М. Уль, В. Хаустов, В. Захаров. Москва: Издательство «Историческая литература», 2015. 603 с.
286. Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Автори-упоряд.: Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, М.П. Кравченко, В.П. Лациба, І.П. Мельничук, В.І. Петренко. Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. 704 с.

287. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960: сборник документов / сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров; ред. В.Н. Шостаковский. Москва: МФД, 2000. 902 с.
288. Дети ГУЛАГа. 1918–1956. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. С.С. Виленский и др. Москва: МФД, 2002. 631 с.
289. История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 тт. Т. 1: Массовые репрессии в СССР / Отв. ред. Н. Верт, С.В. Мироненко. Отв. сост. И.А. Зюзина. Москва: РОССПЭН, 2004. 728 с.
290. История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 тт. Т. 2: Крательная система: структура и кадры / Отв. ред. и сост. Н.В. Петров. Отв. сост. Н.И. Владимирцев. Москва: РОССПЭН, 2004. 696 с.
291. Красная книга ВЧК. В 2 тт. 2-е изд. Москва: Политиздат, 1989. Т. 1. 415 с., Т. 2. 540 с.
292. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940: Збірник документів та матеріалів / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; Упорядн.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ: Інститут історії України, 2013. 528 с.
293. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. 464 с.
294. Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України / Упоряд.: Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко. Київ, 1994. 244 с.
295. Органи держаної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991) / Упор. О.І. Шевченко. Київ: «Дон-97», 2004. 326 с.
296. Політичні репресії на Поділлі (20–30-х рр. ХХ ст.) / В.Ю. Васильєв, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, Р.Ю. Подкур. Вінниця: Логос, 1999. 248 с.
297. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Служба

безпеки України; Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000». Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 685 с.

298. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. Т. 1: 1918–1922 гг. Москва: РОССПЭН, 2000. 864 с.; Т. 2: 1923–1929. 1168 с.; Т. 3: 1930–1934 гг. Кн. 1: 1930–1931 гг. Москва: РОССПЭН, 2003. 864 с.; Т. 3: 1930–1934 гг. Кн. 2: 1932–1934 гг. Москва: РОССПЭН, 2005. 840 с.; Т. 4: 1935–1939 / Под ред. А. Береловича, С. Красильникова, Ю. Мошкова и др. Москва: РОССПЭН, 2012. 983 с.
299. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: В 5-и т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Т. 3: Конец 1930–1933. Москва: РОССПЭН, 2001. 1008 с.
300. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 1: май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виоллы. Москва: РОССПЭН, 1999. 880 с.; Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. Москва: РОССПЭН, 2000. 927 с.
301. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: В 5-и т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Т. 4: 1934–1936. Москва: РОССПЭН, 2002. 1056 с.; Т. 5: 1937–1939. Кн. 1: 1937 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг. Москва: РОССПЭН, 2004. 648 с.; Т. 5. Кн. 2: 1938–1939 / Под ред. В. Данилова. Москва: РОССПЭН, 2006. 704 с.

III. Статистичні збірники, довідники

302. Административно-территориальное деление Союза ССР [с изменениями с 15 нояб. 1930 г. по 1 окт. 1931 г.]: Районы и города СССР / ЦИК СССР, Всерос. ЦИК. Москва: Власть Советов, 1931. 311 с.
303. Административно-территориальное деление Союза ССР на 15 июля 1934 года / Центр. Испол. Комитет Союза ССР. Москва: Власть Советов, 1934. 350 с.

304. Административно-территориальное деление Союза ССР. Изменения произошедшие за время с 1/XI-1931 г. по 1/ VII-1932 г. Москва: Власть Советов, 1932. 130 с.
305. Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 р. Харків: Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. 176 с.
306. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки / изд. ЦСУ Союза ССР. Москва, 1927–1929. 10 т. В надзаг.: Центр. статист. упр. СССР. Отд. Переписи. Вып. 3: Население СССР. 1927. 63 с.
307. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки / изд. ЦСУ Союза ССР. М, 1927–1929. 10 т. В надзаг.: Центр. статист. упр. СССР. Отд. Переписи. Вып. 4: Народность и родной язык населения СССР. 1928. 138 с.
308. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. 472 с.
309. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов / Авт. коммент.: В.Б. Жиромская, Я.Е. Водарский, И.Н. Киселев, Н.А. Араловец; Сост.: В.Б. Жиромская, Ю.А. Поляков; Редкол.: Ю.А. Поляков (отв. ред.), В.Б. Жиромская (зам. отв. ред.), Е.А. Тюрина, Я.Е. Водарский. Москва: РОССПЕЭН, 2007. 320 с.
310. Национальный состав советской Украины / Составлен зам. народного комиссара внутренних дел Н.А. Черлюнчакевичем с участием сотрудников НКВД УСРР. Харьков, 1925. 130 с.
311. СССР. Административно-территориальное деление союзных республик: изменения, происшедшие за время с 1/X 1938 г. по 1/III 1939 г. / Инф.-стат. отдел при Секретариате Президиума Верховного Совета Союза ССР. Москва: Изд-во Ведомостей Верховного Совета РСФСР, 1939. 143 с.
312. Территориальное и административное деление Союза ССР на 1-е января 1926 года / Народный комиссариат внутренних дел, Статистический отдел. Москва:

Издательство Главного Управления Коммунального Хозяйства НКВД, тип. МКХ, им. Ф.Я. Лаврова, 1926. 284 с.

313. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. Київ: ДНВП «Картографія». 2001. 88 с.

IV. Інтернет-ресурси

314. «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». Електронні версії номерів журналу. URL: <http://www.reabit.org.ua/magazine/> (дата звернення: 25.12.2018).
315. «Красзнавство». Електронні версії номерів журналу. URL: http://nsku.org.ua/?page_id=5603 (дата звернення: 18.10.2018).
316. «Український визвольний рух». Електронні версії номерів журналу. URL: <http://www.cdvr.org.ua/books> (дата звернення: 18.10.2018).
317. Инструкция ЦК ВКП(б) и СНК СССР № П-6028 от 8 мая 1933 года. // Красноярское общество «Мемориал». URL: <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/330508.htm> (дата звернення: 13.11.2018)
318. Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939: Справочник. URL: <https://nkvd.memo.ru/index.php> (дата звернення: 20.05.2018).
319. От Польской комиссии Общества «Мемориал» //Репрессии против поляков и польских граждан: сборник научных статей. URL: <http://old.memo.ru/history/POLAcy/Index.htm> (дата звернення: 28.10.2018).
320. Охотін Н.Г., Рогінський А.Б. «Великий терор»: коротка хроніка. Опубліковано на порталі від 02.07.2007 // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL: <http://khp.org/index.php?id=1183376118> (дата звернення: 28.10.2018).
321. Реабілітація жертв комуністичного режиму. Офіційний веб-сайт УІНП. URL: <http://www.memory.gov.ua/page/reabilitatsiya-zhertv/-komunistichnogo-rezhimu>. (дата звернення: 25.12.2018).

V. Монографії, наукові збірники, брошури:

322. Applebaum A. Goulag: une histoire. Trad. de l'anglais (États-Unis) par Pierre-Emmanuel Dauzat. Paris: Gallimard, 2008.1064 p.

323. Conquest R. *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. New York: Macmillan, 1968. 633 p.
324. Lewin M. *La Formation du système soviétique: essais sur l'histoire sociale de la Russie dans l'entre-deux-guerres*. Trad. de l'anglais par Pierre-Emmanuel Dauzat. Paris: Gallimard, 1987. 466 p.
325. Lewin M. *La paysannerie et le pouvoir soviétique: 1928–1930*. Préface de Roger Portal. Paris; La Haye: Mouton et Cie, 1966. 480 p.
326. Werth N. *La terreur et le désarroi: Staline et son système*. Paris: Perrin, 2007. 614 p.
327. Агабеков Г.А. *Секретный террор: записки разведчика*. Москва: Терра Книжный клуб, 1998. 336 с.
328. Архіви КГБ для медіа: Посібник / Редактор-упорядник Анна Олійник: Центр досліджень визвольного руху. Київ: К.І.С., 2018. 216 с.
329. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. пр. / Ред. Р.Я. Пиріг (та ін.). Київ:[б.в.], 1998. 161 с.
330. Бабенко Л. *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної Церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.): монографія*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. 549 с.
331. Баберовскі Й. *Червоний терор. Історія Сталінізму*; пер. з нім. О. Маєвський. Київ: К.І.С., 2007. 248 с.
332. Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. Кн. 1*. Київ: «Либідь» – «Військо України», 1994. 432 с.
333. Білокін С.І. *Масовий терор як засіб державного управління СРСР (1917–1941): джерелознавче дослідження*. Київ: [б. в.], 1999. 448 с.
334. Васильєв В. Віола Л. *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)*. Вінниця: Логос, 1997. 536 с.
335. Васильєв В., Подкур Р. *Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі / НАН України. Інститут історії України*. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 240 с.

336. Васильєв В.Ю. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.
337. Велидов А.С. Коммунистическая партия – организатор и руководитель ВЧК. Москва: Политиздат, 1967. 308 с.
338. Верт Н. Історія радянської держави. Київ: Думка, 1996. 463 с.
339. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва: РОССПЭН, 2010. 447 с.
340. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. 270 с.
341. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва: РОССПЭН, 2010. 367 с.
342. Вітковський В. На вістрі часу. Органи державної безпеки України на Вінниччині (Поділлі) 1917–2007 рр. Вінниця: Континент-Прим, 2007. 464 с.
343. Власть и общество в СССР: политика репрессий (1920–1940-е гг.): Сб. ст. / РАН. Ин-т рос. истории в сотруд. с ун-том им. Меллена; Редкол.: В.П. Дмитренко и др. Москва: ИРИ РАН, 1999. 358 с.
344. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.): монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 486 с.
345. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР в 2-х кн. Москва: Политиздат, 1986. Кн. 1. 333 с. Кн. 2. 397 с.
346. Голинков Д.Л. Тайные операции ВЧК. Москва: Алгоритм, 2008. 256 с.
347. Голіченко В. Вартові революції. Київ: Політвидав України, 1966. 163 с.
348. Голіченко В. Партійне керівництво органами державної безпеки. На матеріалах України. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1968. 183 с.
349. Горяева Т.М. Радио России. Политический контроль радиовещания в 1920 -х – начале 1930-х годов. Документированная история. Москва: РОССПЭН, 2000. 175 с.

350. Гранкіна О., Мельничук Д., Московченко Н. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр.: Методичні рекомендації. Київ, 1997. 34 с.
351. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. Пер. с англ. Москва: РОССПЭН, 2001. 96 с.
352. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905-1956 рр. / Пер. з іт. М. Прокопович; Передм. А. Граціозі. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 350 с.
353. Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.
354. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.
355. Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Сост., авт. вступ. статьи, прим. и ком. А. Рублев. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 608 с.
356. Дзержинский Ф. Э. Избранные произведения. В 2-х томах. Москва: Политиздат, 1977, Т. 1: 1897–1923, 494 с., Т. 2: 1926–1926, 535 с.
357. Дзержинский Ф. Э. Как нам боротся. Москва: Госполитиздат, 1960. 54 с.
358. Документи комуністичних спецслужб у Європі: путівник мережею архівів / за ред. Р. Леськевіч, П. Жачек; О. Ісаюк (укр. вид.), В. Бірчак (укр.вид.) / Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2016. 180 с.
359. Дукельський С. ЧК на Україні. Вермонт, 1989. 150 с.
360. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол. В.А Смолій (голова) та ін. Т. 9. Київ: Наукова думка. 2012. 944 с.
361. За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Української революційно-демократичної спілки»). Київ: Либідь, 2004. 285 с.
362. Завальнюк К.В., Стецюк Т.В. Червоний смерч над Поділлям. Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. 248 с.
363. Злочин Москви у Вінниці: історична література. New York: Printed in USA, 1951. 55 с.

364. Золотарев В.А., Степкин В.П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. Донецк: Алекс, 2010. 512 с.
365. Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. Харків: Фоліо, 2004. 366 с.
366. Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). Харків: Фоліо, 2003. 477 с.
367. Зуб Э. И. Харьковская ЧеКа. Прощание с мифами. Харьков: ПП «Райдер», 2012. 76 с.
368. Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Москва: Наука, 2006. 438 с.
369. Измозик В.С. Глаза и уши режима: государственный политический контроль за населением Советской России в 1918-1928 гг. Санкт-Петербург: Спб.УЭиФ, 1995. 164 с.
370. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. Москва: Правда, 1938. 352 с.
371. Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. Васильєва В., Шаповала Ю. Київ: Генеза, 2001. 399 с.
372. Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма»/ Сост. С Крайбергер, И.И. Шаннтойфель, А. Штейнингер. Киев: Оптима, 2001. 195 с.
373. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк: Терен, 2009. 880 с.
374. Конквест Р. Жнива скорботи. Київ: Либідь, 2003. 275 с.
375. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. Пер. з англ. О. Макровальський. Київ: Либідь, 2003. 371 с.
376. Кузнецов И. Засекреченные трагедии советской истории. Ростов на Дону: Феликс, 2007. 256 с.
377. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2008. 424 с.

378. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
379. Кульчицький С.В. Російська революція 1917: новий погляд. Київ: Наш час, 2008. 79 с.
380. Кульчицький С.В. Україна між двома світовими війнами (1921–1939 рр.). Київ: «Альтернативи», 1999. 366 с.
381. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». Київ: Україна, 1991. 430 с.
382. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3-х кн. Кн.3. Київ: Темпора, 2013. 388 с.
383. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. 172 с.
384. Лацис М. Два года борьбы на внутреннем фронте. Москва: Гос. изд-во, 1920. 115 с.
385. Лацис М. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией. – Москва: Гос. изд-во, 1921. 96 с.
386. Лизогуб Ю.М. Рабочий класс СССР в борьбе за победу колхозного строя (1928–1937). Львов: Вища школа, 1979. 174 с.
387. Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х рр. в Україні: (переважно на матеріалах Донбасу). Донецьк: ДонДУ, 1996. 143 с.
388. Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. Справочник / авт. сост.: А.И.Кокурин, Н.В.Петров. Москва: МФД, 2003. 768 с.
389. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Под ред.: Голушко Н.М. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков: Основа, 1990. 345 с.
390. Малигін А. Червона акула (Єжовщина на Вінниччині): документально-публіцистичні нариси. Вінниця: [б. в.], 1995. 96 с.
391. Мальков П. Записки коменданта Кремля. Москва: Молодая гвардия, 1967. 242 с.

392. Маркова С.В. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі: монографія. Київ: МАУП, 2003. 116 с.
393. Маркова С.В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Золейко Д.Г. 2015. 544 с.
394. Мельгунов С.П. Красный террор в России (1917–1923 гг.). Москва: Мысль, 1990. 208 с.
395. Мироненко А.Н., Бенько А.П. Жертвы сталинского террора предвоенного пятилетия на Украине. Киев; Днепродзержинск: [б.и.], 1994. 18 с.
396. Мозохин О. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953): монография. Москва: РОССПЭН, 2006. 480 с.
397. Народоббивство в Україні: офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці / Наук. т-во ім. Т. Шевченка; ред.: О. Романів. Львів: [б. в.], 1995. 263 с
398. Населені місця Поділля. Вінниця: держдрукарня ім. т. Леніна, 1925. 440 с.
399. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі в 20–30-ті роки ХХ ст. (основні напрямки, наслідки, недоліки та особливості). Вид. 2-ге., доп. та випр. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. 68 с.
400. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-хрр. – 1930-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2003. 624 с.
401. Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. Київ: Видавництво Національної академії СБУ, 2002. 290 с.
402. Окіпнюк В.Т. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. 2-ге вид., доопр. та доповн. Херсон: Видавець Грінь Д.С., 2017. 390 с.
403. Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940-е годы) / Омельчук Д.В. [и др.]. Симферополь: [б.и.], 2003. 208 с.

404. Пам'ятаймо про Вінницю: монографія / Антін Драган. Джерсі Сіті: Свобода, 1986. 48 с.
405. Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. 56 с.
406. Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. 320 с.
407. Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954. Справочник / Междунар. о-во. «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ, ЦА ФСБ России. Москва: О-во «Мемориал»; «Звенья», 2010. 1008 с.
408. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / О-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; Под. ред. Н.Г.Охотина и А.Б.Рогинского. Москва: Звенья, 1999. 503 с.
409. Плехов В. Н. Попытка осмысления атрефакта Земной цивилизации (Опыт историософского исследования) Т. 1. Київ: ЗАО «Издательский дом» «ДЕМИД», 2004. 422 с.
410. Подкур Р. «Великий терор»1937–1938 рр. на Донбасі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 126 с.
411. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности СССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь: [б. и.], 2010. 372 с.
412. Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб. Київ: Рідний край, 2000. 238 с.
413. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст.: історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.; [відповід. ред. В.А. Смолій]. Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.
414. Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.) Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. Київ-Житомир: Полісся, 2007. 456 с.

415. Портнов В.П. ВЧК (1917–1922). Москва: Юридическая литература, 1987. 208 с.
416. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / І.Б. Усенко [та ін.]; ред. О.М Мироненко, І.Б. Усенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. 220 с.
417. Рассел Б. Практика и теория большевизма / Перевод с английского издания 1920 года. Москва: Наука, 1991. 128 с.
418. Реабілітовані історією. У 27 тт. Хмельницька область / Ред. тому: В.Д. Гавришко (голова) та ін. Упоряд.: Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. Кн. 3. Хмельницький: ФОП Омелянчук В.П., 2010. 1126 с.
419. Реабілітовані історією. У 27 тт. Хмельницька область / Ред. тому: В.Д. Гавришко (голова) та ін. Упоряд.: Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. Кн. 4. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2012. 1158 с.
420. Реабілітовані історією. У 27 тт. Хмельницька область / Ред. тому: Л.В. Стебло (голова) та ін. Упоряд.: Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. Кн. 5. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2014. 896 с.
421. Реабілітовані історією. У 27 тт. Хмельницька область / Ред. тому: М.В. Загородний (голова) та ін. Упоряд.: Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. Кн. 6. Хмельницький: ФОП Сторожук О.В., 2015. 1174 с.
422. Реабілітовані історією. У 27 тт. Хмельницька область / Ред. тому: М.П. Вавринчук (голова), В.С. Грищук та ін. / Упоряд.: В.Ю. Васильєв, Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. Кн.1. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2008. 934 с.
423. Реабілітовані історією. У 27 тт. Хмельницька область / Ред. тому: М.П. Вавринчук (голова) та ін. Упоряд.: Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. Кн. 2. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2009. 1182 с.
424. Реабілітовані історією. У 27 тт. Вінницька область / Ред. тому: І.С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін. Упоряд.: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, К.В. Завальнюк, С.Л. Калитко,

- П.М. Кравченко, І.Г. Паламар, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич. Кн. 1. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. 908 с.
425. Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Ред. тому: Л.М. Спірідонова (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін. Упоряд.: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, В.В. Вижга, К.В. Завальнюк, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, І.П. Мельничук, І.Г. Паламар, В.І. Петренко, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич. Кн. 2. Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. 848 с.
426. Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Ред. тому: Л.М. Спірідонова (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін.; Упорядн.: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, В.В. Вижга, М.В. Вижга, К.В. Завальнюк, С.Л. Калитко, П. М. Кравченко, І.П. Мельничук, В.І. Петренко, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич. Кн. 3. Вінниця: ДП «ДКФ», 2010. 784 с.
427. Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Ред. тому: Л.М. Спірідонова (голова), В.П. Лациба (заст. голови), С.С. Нешик та ін.; Упорядн.: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, М.В. Вижга, К.В. Завальнюк, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, І.П. Мельничук, В.І. Петренко, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич. Кн. 4. Вінниця: ФОП Каштелянов О.І., 2012. 776 с.
428. Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Ред. тому: І.Д. Івасюк (голова), В.П. Лациба (заст. голови), Н.П. Солейко (заст. голови), П.М. Кравченко (відп. секр.), С.М. Василюк, К.І. Висоцька, В.М. Вітковський, Ю.А. Зінько, В.І. Лазаренко, Ю.В. Легун, А.О. Рева, Р.Ю. Подкур, Л.О. Севастьянова, Г.В. Чайковська. Кн. 5. Київ: Центр ДЗК, 2015. 640 с.
429. Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Авт.-упор. Є.К. Бабич, В.В. Патока, авт. вступ. ст. С.І. Білокінь. Київ: Смолоскип, 2007. 519 с.

430. Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. 140 с.
431. Рогожин А.И., Маймескулов Л.Н. Всеукраинская ЧК в период иностранной военной интервенции и гражданской войны: (конспект лекций). Харьк. юрид. ин-т. На правах рукоп. Харьков, 1964. 72 с.
432. Рябенко С., Когут А. Європейські законодавчі практики декомунізації: висновки для України. Аналітичний звіт / Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2017. 52 с.
433. Санников Г. Большая охота. Москва: Олма-Пресс, 2002. 510 с.
434. Слуцкий А.Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.). Київ: Изд-во АН УССР, 1963. 504 с.
435. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: опыт художественного исследования. Москва: Слово, 2008; ч. 1-2. 504 с.; ч. 3-4. 512 с.; ч. 5-6. 544 с.
436. Сопротивление большевизму. 1917–1918 гг. / Составление, научная редакция, предсловие и комментарии д. и. н. С.В. Волкова. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. 606 с.
437. Софинов П.Г. Очерки истории Всероссийской чрезвычайной комиссии. Москва: Госполитиздат, 1960. 248 с.
438. Софинов П.Г. Страницы из жизни Ф.Э. Дзержинского. Москва: Госполитиздат, 1956. 128 с.
439. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упорядн. С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. Київ: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. 472 с.
440. Сталинские депортации. 1928–1953 / Сост. Н. Поболь, П. Полян. Москва: МФД, Материк, 2005. 904 с.
441. Стецовский Ю. История советских репрессий: в 2-х т. Москва: [б. и.], 1997. Т.1. 600 с., Т.2. 436 с.

442. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930–1950 годы. Москва: Олма-Пресс, 2005. 687 с.
443. Тепляков А. Процедура: Исполнение смертных приговоров в 1920–1930-х гг. Москва: Возвращение, 2007. 108 с.
444. Тепляков А.Г. Машина террора. ОГПУ-НКВД Сибири в 1929–1941 гг. Москва: Новый хронограф, 2008. 608 с.
445. Трифонов И. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы НЭПа (1921–1937 гг.). Москва: Политиздат, 1960. 280 с.
446. Тумшис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря. 2-е изд. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. 848 с.
447. Тумшис М.А. 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК. Москва: Якуза: Эксмо, 2009. 512 с.
448. Усенко І.Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. Харків: Ун-т внутр. справ, 1995. 74 с.
449. Фомин Ф.Т. Записки старого чекиста. Москва: Политиздат, 1964. 255 с.
450. Хаустов В. Сталин, НКВД и репрессии, 1936–1938. / В.Хаустов, Л.Самуэльсон. Москва: РОССПЭН, 2009. 430 с.
451. Хлевнюк О. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. Москва: РОССПЭН, 1996. 244 с.
452. Хлевнюк О. Сталин. Жизнь одного вождя. Москва: АСТ: CORPUS, 2015. 464 с.
453. Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. Москва: Республика, 1992. 268 с.
454. Хоскинг Дж. История Советского Союза 1917–1991. Москва: Мысль, 1995. 511 с.
455. Чекисты на скамье подсудимых. Сборник статей / Сост.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва: Пробел-2000, 2017. 680 с.

456. Чекістське досьє окупованої України: збірник документів у 3 тт. / Авт. та кер. проекту Р. Круцик; Упоряд.: Р. Круцик, С. Жовтий. Київ: Преса України, 2014. Т. 1. 1048 с.; Т. 2. 992 с.; Т. 3, 2015. 1216 с.
457. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль, 2000. 482 с.
458. Ченцов. В.В. Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. Москва: Готика, 1998. 208 с.
459. Червоні жорна. Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій. Випуск 2-й серії «З архівів ВЧК-ДПУ-НКВС-МДБ-КДБ». Вінниця: Державне обласне видавництво «Вінниця», 1993. 80 с.
460. Чорна книга комунізму. Злочини терор і репресії / За ред. С. Куртуа. Львів: Афіша, 2008. 712 с.
461. Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, статей, досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; передм. В. Яворівського. Київ: Просвіта, 1998. 784 с.
462. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг. Пер. с англ. Москва: Весь мир, 1997. 560 с.
463. Шаповал Ю, Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. 608 с.
464. Шаповал Ю. Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 350 с.
465. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Відп. ред. В. Коцур; Рецензенти: О. Майборода, М. Горелов. Київ: Генеза, 2001. 560 с.
466. Шаповал Ю., Пристайко В. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Київ: Інтел, 1995. 448 с.
467. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 142 с.
468. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. Київ: Стилос, 2002. 468 с.

469. Ширер Дэвид Р. Сталинский военный социализм. Репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924–1953 гг. Москва: РОССПЭН, 2014. 543 с.
470. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті рр. ХХ ст. Київ; Миколаїв: Тетра, 2001. 532 с.
471. Шитюк М.М. Південна Україна: колективізація і голод (1929–1933 рр.). Миколаїв: Аскел, 2007. 512 с.
472. Шрейдер М.П. НКВД изнутри: записки чекиста. Москва: Возвращение, 1995. 255 с.
473. Юнге М. Вертикаль большого террора: история операции по приказу НКВД № 00447 / М. Юнге, Г. Бордюгов, Р. Биннер. Москва: Новый Хронограф, 2008. 778 с.
474. Юнге М. Как террор стал «Большим»: секретный приказ №00447 и технология его исполнения: со специальным разделом А. Степанова «Проведения «кулацкой» операции в Татарии» / М. Юнге, Р. Биннер. Москва: АИРО-XX, 2003. 352 с.
475. Яковлев А. Сумерки. Москва: Материк, 2003. 687 с.
476. Яковлев А.Н. Горькая чаша: большевизм и реформация России. Ярославль: Верхне-Волж. изд-во, 1994. 461 с.

VI. Наукові статті

477. Gábor T. Rittersporn, «Police politique, magistrats, terreur. Justice et violence institutionnalisées en URSS » // Vingtième Siècle. Revue d'histoire 2010/3 (n° 107). P. 21–37.
478. L'historiographie de l'U.R.S.S. dans la période post-communiste // Revue d'études comparatives Est-Ouest. Vol. 30. 1999. № 1. Dossier: «retour sur le passé». P. 81–104.
479. Амонс А. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937–1938 рр // Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 2. Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. С. 8–21.
480. Анцишкін І. Терор: Державна політика більшовиків-комуністів в СРСР // Україна. 1996. № 4–5. С. 8–11.

481. Архірейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2. С. 16–54.
482. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1999. № 1–2. С. 87–127.
483. Бабій Б.М. З історії органів ВУНК-ДПУ УРСР (1918–1926 рр.) // Проблеми правознавства. Київ, 1966. Вип. 5. С. 34–47.
484. Бажан О. 1937 рік на Київщині у світлі нових архівних джерел // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 27. С. 136–142.
485. Бажан О. Апогей «Великого терору» на Одещині (1937–1938 рр.) / О. Бажан, О. Лошицький // Юго-Запад: ист.-краевед. науч. Альманах. Вып. 3. Одесса, 2007. С. 163–175.
486. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2011. № 1. С. 156–234.
487. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УСРС в часи «великого терору»: статистичний аспект // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 2. С. 7–17.
488. Бажан О., Золотарьов В. «Великий терор» на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви // Краєзнавство. 2012. № 1. С. 85–100.
489. Бажан О., Золотарьов В. «Обліковець» масових убивств у добу «Великого терору» (Соломон Абрамович Альтзіцер) // Краєзнавство. 2017. № 1–2. С. 215–232.
490. Бажан О., Золотарьов В. «Ті хто натискали на гачок»: коменданти НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору» // Краєзнавство. 2016. № 3–4. С. 257–268.
491. Бажан О., Золотарьов В. Висуванець Миколи Єжова або Траєкторія злету та падіння капітана державної безпеки Олексія Долгушева // Краєзнавство. 2013. № 4. С. 233–245.

492. Бажан О., Золотарьов В. Керівний склад ЧК-ГПУ-НКВД Чернігівщини у 1918–1941 роках // Реабілітовані історією: У 27 тт. Чернігівська область / Упоряд.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Железна. Кн. 1. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. С. 722–731.
493. Бажан О., Золотарьов В. Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань // Краєзнавство. 2014. № 1. С. 183–200.
494. Бажан О., Золотарьов В. Луганський прокуратор (штрихи біографії капітана державної безпеки НКВС Григорія Коркунова) // Краєзнавство. 2015. № 3–4. С. 251–284.
495. Бажан О., Золотарьов В. Реабілітація репресованих співробітників НКВС СРСР: важкий пошук істини // Краєзнавство. 2014. № 2. С. 155–166.
496. Бажан О.Г. Комітет держбезпеки при РМ УРСР та кампанія масової реабілітації жертв політичних репресій в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х років) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2015. Т. 169. С. 15–18.
497. Бажан О.Г., Золотарьов В.А. «Несу моральну відповідальність за викривлення в органах МВС...», або Історія покарання езекутора «масового терору» І.А. Шапіро у часи «хрущовської відлиги» // Краєзнавство. 2013. № 3. С. 172-173.
498. Бачинський П.П. Органи ВУЧК у захисті Радянської влади на Україні // Український історичний журнал. 1969. № 1. С. 57–63.
499. Білас В. Репресії радянських органів держбезпеки проти УГКЦ у Львівській області (1944–1946) // Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2011. № 15. С. 229–250.
500. Білокінь С.І. Управління державним терором: Реконструкція джерельної бази // Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. Київ, 2002. С. 496–498.
501. Білокінь С.І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. Київ: Наукова думка, 1994. Вип. 3. С. 90–101.

502. Білокінь С.І. Історіографія державного терору й тероризму в СРСР: проблеми систематизації й періодизації // Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.) Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. Київ-Житомир: Полісся, 2007. С. 36–66.
503. Білокінь С.І. Соціальний портрет чекістів // Персонал. 2003. № 8. С. 39–46.
504. Богунов С. Чистки чекістських кадрів в Україні в період «єжовщини» // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Авт. упоряд. Ю.Шаповал (та ін.). Київ: Либідь, 2009. С. 38–59.
505. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946 рр.) // з архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4. С. 337–361.
506. Васильєв В. «Сталінська революція «з гори» в Україні: насилля, протидія, результати // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 36. С. 73–87.
507. Васильєв В. Механізми «великого терору»: місцевий зріз (діяльність обласних УНКВС УРСР у лютому-листопаді 1938 р.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1. С. 135–158.
508. Васильєв В. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. № 35. С. 116-137.
509. Васильєв В. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. № 34. С. 177–197.
510. Васильєв В. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20–30-і рр. // Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ. ст.) / В.Ю. Васильєв, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, Р.Ю. Подкур. Вінниця: Логос, 1999. С. 9–23.
511. Васильєв В. Чому потрібно вивчати соціальні настрої суспільства доби сталінізму. (Замість передмови) // Настрої та поведінка населення

- Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. С. 3–9.
512. Васильєв В., Верт Н., Кокін С. Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР про настрої й моделі поведінки партійно-радянських працівників у республіці (1932–1933 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2013. № 1. С. 369–400.
513. Васильєв В., Подкур Р. Організатори та виконавці «великого терору»: долі співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського обласних УНКВС // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2015. № 2. С. 48–120.
514. Васильєв В.Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ. Інститут історії України НАН України, 2005. № 31. С. 140–150.
515. Верт Н. Введение // История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Сбор. док.: в 7 тт. Т. 1: Массовые репрессии в СССР. Москва: РОССПЭН, 2004. С. 57–89.
516. Верт Н. Держава проти власного народу // Чорна книга комунізму. Злочини терор і репресії / Стефан Куртуа. Львів: Афіша, 2008. С. 47–241.
517. Виола Л. Дело Уманского районного отдела УНКВД по Киевской области // Чекисты на скамье подсудимых. Сборник статей / Сост. Марк Юнге, Линн Виола, Джеффри Россман. Москва: Пробел-2000, 2017. С. 76–112.
518. ВУНК в 1921 році: Загальні завдання і структура ВУНК / Підгот. до друку Є. Складенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1–2. С. 69–85.
519. Гнітько С. «Кадри вирішують все...». До 70-річчя судових процесів над технічною інтелігенцією // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 1. С. 80–95.
520. Гнітько С. «Український інженерний центр» – філіал «Промпартії» в Україні (1930–1931 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1999. №1–2. С. 142–154.
521. Голіченко В.Д. Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією (1918–1922 рр.) // Український історичний журнал. 1962. № 4. С. 22–39.

522. Гранкіна О.В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920–1950 рр. // Український історичний журнал. 1997. №4. С. 49–57.
523. Гула С. Взаємовідносини радянських органів держбезпеки з місцевими управлінськими структурами на Поділлі (кінець 1920-х – 1930 рр.) // Емінак. № 4 (24). Том 2. 2018. С. 37–42.
524. Гула С. Відповідальність працівників Вінницького обласного УНКВС за правопорушення: динаміка і статистика (1935–1938 рр.) // Краєзнавство. 2017. № 3/4 (100/101). С. 265–280.
525. Гула С. Органи ДПУ УСРР і партійно-радянські структури в здійсненні другого «воєнно-комуністичного штурму» на Поділлі (1928–1930 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю, 2017. С. 197–203.
526. Гула С. Організаційна структура радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938) // Virtus: Scientific Journal. September №26, 2018. P. 196–201.
527. Гула С. Соціально-психологічний портрет співробітника радянських органів державної безпеки на Поділлі (1920–1930-х рр.) // East European Scientific Journal. 10 (38), 2018. Volume 3. P. 4–12.
528. Гула С. Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2014. № 2. С. 504–531.
529. Давидюк А.Т. «Репресований джаз» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1–2. С. 302–316.
530. Давидюк А.Т. Застосування психологічного та фізичного методів впливу слідчими вінницької тюрми в період масових репресій (1937–1938 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 1. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 1999. С. 101–106.

531. Давидюк А.Т. Як одвітив брат за брата: Маловідомі сторінки з життя родини Коцюбинських у радянські часи // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1–2. С. 366–371.
532. Демченко Т. Депортації як практика «Великого терору» // Краєзнавство. 2013. № 3. С. 192–194.
533. Дорошко М. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 1. С. 50–59.
534. Дукельський С. ЧК-ДПУ // Український історичний журнал. 1991. № 1. С. 25–36; № 3. С. 16–25.
535. Жизецький В. Масові депортації населення Поділля // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1. С. 128–135.
536. Золотарьов В. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. №2/4. С. 374–389.
537. Золотарьов В. Заручник системи Я. Камінський // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 1–2. С. 286–304.
538. Золотарьов В. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2009. № 2. С. 86–115.
539. Золотарьов В. Комісар держбезпеки 3-го рангу: сторінки біографії Василя Іванова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1999. № 1–2. С. 367–387.
540. Золотарьов В. Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 2. 2001. С. 326–342.
541. Золотарьов В. Чекісти 20-х – 30-х: матеріали до біографічного словника // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 168–177, 1995. № 1. С. 334–341.
542. Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряєв Є.Р. «ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках: структура та керівний склад» // Реабілітовані історією. Кн. 3. Житомир: «Полісся», 2010. С. 9–23.

543. Іванущенко Г. Репресії на Сумщині – погляд через роки // Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2006. № 7. С. 79–88.
544. Калитко С.Л. Політичний курс керівництва компартії щодо польського населення (за матеріалами Вінницької області) (20–30 рр. ХХ ст.) // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Науковий збірник: Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». Т. 18. / Відп. редактор. М.Ю. Костиця. Житомир: Волинь, 1998. С. 134–136.
545. Капустян Г. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ. Інститут історії України НАН України, 2005. № 31. С. 21–33.
546. Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК-ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2001. № 2. С. 465–476.
547. Капустян Г. Опір українського селянства політиці правлячого режиму наприкінці 1920-х рр.: маловідомий епізод // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 1. С. 60–65.
548. Ковтун Г. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині / Г.Ковтун, В. Войналович, Ю.Данилюк // Реабілітовані історією. Київ; Полтава, 1992. С. 29–44.
549. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 62–77.
550. Кокін С.А., Пшенніков О.М. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови в Червоній Армії» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1–2. С. 135–168, 1998. № 1–2. С. 135–173, 1999. № 1–2. С. 169–207, 2000. № 2. С. 113–128.
551. Кравець М.М. Терор на Вінниччині в роки тоталітаризму // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Вінниця: ДП «ДКФ», 2005. С. 251–253.

552. Кравченко П. Технології нищення українського села напередодні й на початку «великого перелому» на прикладі Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 24. Серія: Історія. 2016. С. 203–210.
553. Кульчицький С. Депортації польського і німецького населення з України (1934–1937 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. 1998. Вип. 4. С. 196–208.
554. Кульчицький С.В. Утворення СРСР: Нові погляди // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. Вип. 15. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007, С. 684–699.
555. Лихолобова З.Г. Найбільша «чистка» в Донбасі: (Про репресії в 1937–1938 рр. серед всіх верств населення) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1–2. С. 183–227.
556. Логінов О. Ліквідація «іоанітського» руху в 1920–1950-х рр. на Вінниччині // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 2. С. 18–38.
557. Лошицький О. «Лабораторія» – 2: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2. С. 129–179.
558. Лошицький О. «Лабораторія» Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 1. С. 138–226.
559. Луцький Ю. «Чеські справи» (1930–1937 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1999. № 1–2. С. 156–168.
560. Мазило І.В. Жертви репресій 30-х років на Вінниччині // Збірник наукових праць. Вип. 1. Ужгород, 1999. С. 127–132.
561. Мазило І.В., Паламар І.Г. Репресії 30-х років на Вінниччині (на матеріалах цукрової промисловості краю) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.1. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 1999. С. 107–109.

562. Мазило І.В., Воловик В.П. Репресії 30-х років проти національних меншин в Україні // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Збірник наукових праць. Житомир, 1999. С. 379–382.
563. Марочко В. Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини та наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Респуб. міжвід. збірник наук праць. Випуск 1. Київ, 1991. С. 59–65.
564. Марочко В. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 1. С. 96–105.
565. Марчук І. Ліквідація радянськими карально-репресивними органами Подільського крайового проводу ОУН (1945–1952) // Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2011. № 15. С. 191–214.
566. Митрофаненко Ю. Український антибільшовицький рух на Кіровоградщині 1918-1940-і рр. // Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2013. № 18. С. 84–96.
567. Місінкевич Л. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Хмельниччині // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007 № 1. С. 121-135.
568. Місінкевич Л. Депортації Національних меншин Поділля в 30-х рр. ХХ століття // Краєзнавство. 2001. № 1–4. С. 114–117.
569. Наукові записки. Серія: Історія. Вип. I-XVIII / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 1999–2018.
570. Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2001. № 2. С. 477-495.
571. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2. С. 103–112.
572. Нікольський В.М. «Велика чистка» 1937–1938 рр. в містах і селищах Донеччини та її відображення у матеріалах всесоюзних переписів 1937 та 1939 рр. // Вісник Донецького Університету. Серія. Гуманітарні науки. 2003. № 1. С. 169–173.

573. Окіпнюк В.Т. Правове оформлення створення НКВС УСРР (1934 р.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 2. С. 120–134.
574. Окіпнюк В.Т. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934-1941 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2008. № 2. С. 292–310.
575. Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // Наказанный народ. Москва: Звенья, 1999. С. 35–85.
576. Петренко В. Репресивна хлібозаготівельна політика більшовиків у 1928 р. та її наслідки // Краєзнавство. 2006. № 1. С. 83–96.
577. Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. // Исторические сборники «Мемориала». Выпуск 1: Репрессии против поляков и польских граждан. Москва: Звенья, 1997. С. 22–43.
578. Подкур Р. Ю. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1–2. С. 17–35.
579. Подкур Р.Ю. Деякі стереотипи світогляду чекістів під час «великого терору» (1937–1938 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / Голов. ред. Ф.Г. Турченко. Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. XXIII: Тематична еліта в історії України. С. 255-263.
580. Подкур Р.Ю. Діяльність ВЧК-ГПУ в ліквідації сіоністських організацій в середині 1920-х рр. ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 13. С. 195–213.
581. Подкур Р.Ю. Діяльність УНКВД Вінницької області під час «великого терору» 1937–1938 рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Київ. Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 34. С. 216–217.
582. Подкур Р.Ю. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 1. С. 342–356.
583. Подкур Р.Ю. Колективізація 1930-х рр. очима співробітників органів державної безпеки (На матеріалах Поділля) // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Вінниця: ДП «ДКФ», 2005. С. 254–263.

584. Подкур Р.Ю. Настрої населення в інформаційно-аналітичних документах органів держбезпеки (початок 1920-х – 1930-ті рр.) // Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940: Збірник документів та матеріалів / Авт. вступ. ст.: В.Васильєв, Р.Подкур; Упорядн.: Р.Подкур, В.Васильєв, П.Кравченко, В.Петренко. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 24–54.
585. Подкур Р.Ю. Переселення «політично неблагонадійних громадян» України на початку 1935 р. в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. Вип. 13. С. 127–149.
586. Подкур Р.Ю. Прикордоння радянської України у воєнній доктрині СРСР 1920–1930-х рр. // Регіональна історія України. 2015. Вип. 9. С. 99–118.
587. Подкур Р.Ю. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2009. № 2. С. 136–167.
588. Подкур Р.Ю. Регіональні особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на західному кордоні СРСР-УРСР (На матеріалах Поділля) // Краєзнавство. 2012. № 1. С. 75–84.
589. Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.) // Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.) Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. Київ-Житомир: Полісся, 2007. С.4–35.
590. Подкур. Р.Ю. «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...» (Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1–2. С. 90–109.
591. Подкур. Р.Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ. Інститут історії України НАН України, 2005. № 31. С. 90–102.

592. Посвістак О.А. Витоки і першопричини репресивної політики щодо культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля в кінці 1920-х – 1930-х роках ХХ ст. // Освіта, наука і культура: Збірник наукових праць. Т. 13 / Відп. ред. О.М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 437–443.
593. Рафальська Т. Великий терор на Житомирщині // Український історичний журнал. 2007. № 3. С. 66–75.
594. Рафальська Т. Радянська репресивна політика щодо польської меншини на Житомирщині // Історія та історіографія в Європі. Вип. 4. КНУ ім. Т.Шевченка. Київ, 2006. С. 148–156.
595. Рубан В. В. Документи органів державної безпеки як джерело дослідження подільського села 1920–1930-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. №1-2. 2013. С. 351–369.
596. Рубльов О. Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1. С. 116–157.
597. Рубльова Н. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1999. № 1-2. С. 388–406.
598. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. №2. С. 311–330.
599. Савчук В. Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янець-Подільського у 1920–1930-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2009. №2. С. 370–386.
600. Соловей О. Прикордонні конфлікти на Волині у 20-ті рр. ХХ ст. // Військово-науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту Львівська політехніка. Вип. 11. Львів, 2009. С. 298-312.
601. Тепляков А. Персонал и повседневность Новосибирского УНКВД В 1936–1946 гг. // Минувшее. Исторический альманах. Вып. 21. Atheneum Феникс. Москва–Санкт-Петербург., 1997. С. 240–293.

602. Тіміряєв Є.Р. Репресії проти військових кадрів на Житомирщині (1937–1938 рр.) // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: наук. зб. Т. 1. Житомир, 2007. С. 83–90.
603. Ткач Н.І. Боротьба партійних організацій України за піднесення колгоспного виробництва в період між XVII і XVIII з'їздами ВКП(б) (1934-1938 рр.) // З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934–1961). Київ: Видавництво АН УРСР, 1963. С. 3-28.
604. Тригуб О. Переслідування антисергієвської опозиції в РПЦ: з історії «істинно-православної церкви» (1932–1941) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 2. С. 39–60.
605. Трубенюк О. Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму (друга половина 20-х – початок 30-х рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2. С. 55–81.
606. Усенко. І. Б. Позасудова репресія. Як це починалося // Комуніст України. 1990. № 2. С. 43–53.
607. Хаустов В. Развитие советских органов государственной безопасности: 1917–1953 гг. // Cahiersdumonderusse 2001. Vol. 42. P. 357–374.
608. Хоптяр Ю.А. Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ. Інститут історії України НАН України, 2005. № 31. С. 151–160.
609. Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК-ДПУ у 20-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 12–23.
610. Шаповал Ю. «Великий терор» в Україні: етапи, особливості, наслідки // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Авт. упоряд. Ю.Шаповал (та ін.). Київ: Либідь, 2009. С. 10–37.
611. Шаповал Ю., Золотарьов В. Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР/УРСР у 1920–1930-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2010. № 1. С. 53–93

612. Шаповал Ю., Пристайко В. Фарс з трагічним фіналом // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 190–199.
613. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. 1990-1992.
614. Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Український історичний журнал. 2001. № 3. С. 128–142.
615. Шмарчук В.А. Репресії та політичні акції в селах Житомирщини у 20–60 рр. ХХ ст. // Волинь-Житомирщина. Вип. 4. Житомир, 2000. С. 81–90.
616. Юнге М. Советские «каратели». Историография, методы и источниковая база // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. №1. 2015. С. 17–48.

VII. Матеріали конференцій, круглих столів:

617. Адамовський В.І. «Операція очищення прикордонної смуги» (перша половина 1930- рр ХХ ст.) // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Редкол.: Копилов С.А. (співголова), Реєнт О.П. (співголова), Баженов Л.В. (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2017. С. 210–213.
618. Антонішина Т.А. Політичні репресії на Поділлі в працях місцевих краєзнавців // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ ст. у контексті національної пам'яті: Матеріали обл. наук.-практ. конф. Вінниця, 2006. С. 14–19.
619. Байдич О.В. Красилів: репресії 1937–1938 рр. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відпов. редактор) та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 2. С. 302–307.
620. Білокінь С.І. Про достовірність слідчих справ 1930-х років // Матеріали Міжнародного конгресу політв'язнів комуністичних режимів. м. Київ, 7–8 листопада 1995 р. Київ, 2001. С. 104–112.

621. Васильєв В. Механізми арештів та допитів в НКВД-МГБ у 30–40-х рр. ХХ ст. // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Вінниця, 23–24 листопада 2001 р. / Ред. А.Т. Давидюк, П.М. Кравченко, В.П. Лациба. Вінниця: Велес, 2002. С. 88–92.
622. Васильєв В. Політичні настрої в Червоній армії на Вінниччині в 1932–1933 рр. // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 6 вересня 1993 р. Вінниця, 1993. С. 76–75.
623. Васильєв В. Репресивна політика керівництва СРСР на Поділлі: погляд з ХХІ століття // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Вінниця, 23–24 листопада 2001 р. / Ред. А.Т. Давидюк, П.М. Кравченко, В.П. Лациба. Вінниця: Велес, 2002. С. 12–17.
624. Васильєв В., Подкур Р. Невідомий голод 1934–1935 рр. на Поділлі // Тези доповідей дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 18 лютого 1999 р. Вінниця, 1999. С. 53–54.
625. Васильєв В.Ю. Оперативні наради та партійні збори співробітників Управління НКВС УРСР по Кам'янець-Подільській області як джерело вивчення «Великого терору» та «Беріївської відлиги» (кінець 1938 – початок 1939 рр.) // Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Матеріали міжнародної наукової конференції «Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині ХХ ст.». Хмельницький, 2018. С. 23–31.
626. Великий терор 1937–1938 рр.: філософія й інструменталізація, жертви й виконавці, осмислення й історична пам'ять. Міжнародна наукова конференція (21–22 червня 2018 р., м. Київ). Програма. Київ, 2018. 12 с.
627. Винокурова Ф.А, Ковальова Є.П. Голод на Вінниччині в 1932–1933 рр. очима очевидців // Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1990. С. 84–85.
628. Вовколав В.П. Голод 1932–1933 рр. у приказках селян села Кармалюкове Жмеринського району // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної

- історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 3 вересня 1992 р. Вінниця, 1992. С. 66–68.
629. Войнаровський А.В., Велієва О.В. Антикомуністичний рух опору на території Поділля 1921–1923 рр. // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / редкол.: Копилов С.А. (співголова), Реснт О.П. (співголова), Баженов Л.В. (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2017. С. 181–185.
630. Вронська Т., Ляковська С. Особливості підготовки кадрів органів державної безпеки України в 1920-х – на початку 1940-х рр. // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 156–197.
631. Гавриш О.В. Політичні репресії 20–30-х років на Вінниччині проти викладачів за слідчими справами ДПУ (на матеріалах Державного архіву Вінницької області) // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Збірник матеріалів XX Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 27–28 жовтня 2005 р. Вінниця: ДП «ДКФ», 2005. С. 243–245.
632. Гальчак С. Передумови та причини голоду 1932–1933 рр. на Поділлі // Голодомор як засіб політичного терору: Матеріали наук.-практ. конф. (Вінниця, 29 листопада 2002 р., 26 листопада 2003 р.) / Ред. кол.: С.Д. Гальчак (гол.), М.Г. Баланюк. В.І. Лазаренко та ін.. Вінниця: Книга-Вега, 2004. С. 15-22.
633. Григорчук П. Джерела до вивчення репресій 30-х років XX ст. на Вінниччині // Тези доповідей чотирнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 5 вересня 1995. Вінниця, 1995. С. 78–79.
634. Григорчук П. Репресії проти селянства на Поділлі в 20–30-х роках XX ст. // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Вінниця, 3 вересня 1992. Вінниця, 1992. С. 52–53.

635. Громова Л. Продовольча криза на Поділлі в 1927–1928 рр. // Тези доповідей чотирнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 5 вересня 1995. Вінниця, 1995. С. 69–70.
636. Гула С. Депортації за національною ознакою з території Поділля (середина 1930-х рр.) / Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Матеріали міжнародної наукової конференції «Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині ХХ ст.». м. Хмельницький, 23 листопада 2018 р. Хмельницький, 2018. С. 79–83.
637. Гурницький З. Виступ селян у Немирові в 1930 р. // Тези доповідей сімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 18 вересня 1997. Вінниця, 1997. С. 62.
638. Довбня О.А. «Великий терор» на Поділлі: історіографічний аспект // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / редкол.: Копилов С.А. (співголова), Реєнт О.П. (співголова), Баженов Л.В. (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2017. С. 302-306.
639. Жизецький В. Політичні репресії проти польського населення Поділля у другій половині 30-х років ХХ століття // Поляки на Хмельниччині погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 421–429.
640. Зінченко А.Л. Визвольний рух на поділлі у 20-30-ті роки ХХ ст. // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 3 вересня 1992. Вінниця, 1992. С. 4–6.
641. Зінько Ю. Переслідування радянським режимом священнослужителів та віруючих Вінниччини у 20–30-х рр.. ХХ ст. // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Вінниця 23–24

- листопада 2001 р. / Ред. А.Т. Давидюк, П.М. Кравченко, В.П. Лациба. Вінниця: Велес, 2002. С. 147–149.
642. Калитко С.Л. Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах Вінницької області) // Поляки на Хмельниччині погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 338–342.
643. Кравець М. Жертви більшовизму на Вінниччині // Тези доповідей дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 18 лютого 1999. Вінниця, 1999. С. 11–15.
644. Кравченко П. Подільське село в умовах голоду 1934–1935 рр. // Тези доповідей дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 18 лютого 1999. Вінниця, 1999. С. 52–53.
645. Кравченко П.М. Характер політичних репресій на Вінниччині в 20–30-х роках // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ ст. у контексті національної пам'яті. Матеріали обл. наук.-практ. конф. Вінниця, 2006. С. 20–28.
646. Кульчицький С. Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917–1938 рр.) // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 17–70.
647. Мазило І. Дослідження про жертви тоталітарного режиму 30-х років на Вінниччині // Тези доповідей дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 18 лютого 1999. Вінниця, 1999. С. 49–50.
648. Мазило І., Калитко С. Працівники цукрової промисловості Вінницької області – жертви тоталітарного режиму 30–40-х років // Тези доповідей чотирнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 5 вересня 1995. Вінниця, 1995. С. 79–80.

649. Мазило І., Паламар І. Репресії проти працівників цукрової промисловості Вінниччини в 1937–1938 рр. // Тези доповідей сімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 18 вересня 1997. Вінниця, 1997. С. 67–68.
650. Малигін А. Єжовщина на Вінниччині // Тези доповідей чотирнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 5 вересня 1995. Вінниця, 1995. С. 80–81.
651. Маркова С. Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 років для українського суспільства (за матеріалами спецповідомлень ДПУ та листування селян Хмельниччини) // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відпов. редактор) та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 2. С. 84-95.
652. Марочко В. Національний аспект Голодомору 1932-1933 рр. в Україні // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнар. конференція. Київ, 9-10 вересня 1993.: Матеріали. Київ, 1995. С. 66–74.
653. Масловський М. До історії селянського руху на Вінниччині в 1932 р. // Тези доповідей дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 18 лютого 1999. Вінниця, 1999. С. 54–56.
654. Матвеев А. Репресивна політика щодо церкви в 30-х роках ХХ ст. на Поділлі // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Вінниця, 23–24 листопада 2001 р. / Ред. А.Т. Давидюк, П.М. Кравченко, В.П. Лациба. Вінниця: Велес, 2002. С. 143–146.
655. Місінкевич Л.Л. Національні аспекти політичних репресій на Хмельниччині // Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Матеріали міжнародної наукової конференції «Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині ХХ ст.». Хмельницький, 2018. С. 18–22.
656. Мокрицький Г. Жертви справи про «Польську організацію військову», сфабрикованої Житомирським УНКВД // Політичні репресії на Поділлі в ХХ

- столітті: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця 23–24 листопада 2001 р. / Ред. А.Т. Давидюк, П.М. Кравченко, В.П. Лациба. Вінниця: Велес, 2002. С. 72–76.
657. Нестеренко В.Л. Освітні заклади поляків на Поділлі в 30-ті роки ХХ ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький: Поділля, 1999. С. 343–346.
658. Нестеренко. В. А. Секретні донесення ДПУ-НКВС як джерело вивчення етнонаціональних процесів на Поділлі у 1920–1930-ті рр. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відпов. редактор) та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 2. С. 48–55.
659. Нозицький П. Переслідування української автокефальної православної церкви на Вінниччині в 1934–1935 рр. // Тези доповідей сімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 18 вересня 1997. Вінниця, 1997. С. 62–63.
660. Огнев'юк С. Заворушення селян у Немирівському районі в 1930 р. // Тези доповідей сімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 18 вересня 1997. Вінниця, 1997. С. 59–60.
661. Окіпнюк В.Т. Реформа каральних органів УРСР (1930–1934 рр.): причини, передумови, юридичний зміст, наслідки // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 134–156.
662. Папакін Г. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 13–28.

663. Петренко В. Документи Державного архіву Вінницької області про колективізацію та голод на Поділлі в 1928–1934 рр. // Тези доповідей чотирнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 5 вересня 1995. Вінниця, 1995. С. 67–68.
664. Петренко В. Документи Державного архіву Вінницької області як джерело вивчення голодомору на Вінниччині // Голодомор як засіб політичного терору: Матеріали наук.-практ. конф. Вінниця, 29 листопада 2002 р., 26 листопада 2003 р. Вінниця: Книга-Вега, 2004. С. 118–127.
665. Петренко В. Людські втрати Поділля в роки Голодомору-геноциду // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відпов. редактор) та ін. Камянець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 2. С. 205–210.
666. Петренко В. Подільське село напередодні суцільної колективізації сільського господарства // Тези доповідей вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 3 лютого 1998. Вінниця, 1998. С. 67–68.
667. Петренко В. Політичне становище в селах Тульчинської округи навесні 1930 р. // Тези доповідей дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 18 лютого 1999. Вінниця, 1999. С. 50–51.
668. Петренко В. Сільське господарство Вінниччини в 30-х роках ХХ ст. // Тези доповідей чотирнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції; м. Вінниця, 5 вересня 1995. Вінниця, 1995. С. 74.
669. Подкур Р. «Великий терор» на Вінниччині (1937–1938 рр.): діяльність територіального апарату органів державної безпеки, стереотипи світогляду чекістів // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд: Матеріали міжнар. наук. конф. (м. Вінниця, 21–22 листопада 2009 р.) / Відп. ред. М. Тяглий. Київ: НІОД, 2012. С. 54–76.
670. Подкур Р. «ВУЧК раскассировать...» до історії боротьби Ф. Дзержинського із «самостійністю» ВУЧК // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19

грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 83–106.

671. Подкур Р. Документи ДПУ як джерело вивчення колективізації та голоду 30-х років на Поділлі // Голодомор як засіб політичного терору: Матеріали наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 29 листопада 2002 р., 26 листопада 2003 р.) / Ред. кол.: С.Д. Гальчак (гол.), М.Г. Баланюк, В.І. Лазаренко та ін. Вінниця: Книга-Вега, 2004. С. 107–113.
672. Подкур Р. Органи державної безпеки у становленні однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр. (на прикладі Подільського та Полтавського губвідділів ВЧК-ГПУ) // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ ст. у контексті національної пам'яті. Матеріали обл. наук.-практ. конф. Вінниця, 2006. С. 29–48.
673. Подкур Р. Основні тенденції дослідження Великого терору 1937–1938 рр. у вітчизняній історіографії // Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Матеріали міжнародної наукової конференції «Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині ХХ ст.». Хмельницький, 2018. С. 12–17.
674. Подкур Р. Повстанський рух на Поділлі у 20-х роках ХХ ст. (За матеріалами Подільської надзвичайної комісії) // Тези доповідей шістнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 11 лютого 1997. Вінниця, 1997. С. 58–59.
675. Подкур Р., Кравченко П. Механізми депортації населення з прикордонних районів Вінницької області в 1935 р. // Матеріали Х-ї подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 450–452.
676. Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 456 с.

677. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції. Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 469 с.
678. Рекрут В.П. Репресії більшовицької влади проти керівництва Вінницької облспоживспілки у 1936–1938 рр.: причини, наслідки // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Збірник матеріалів XX Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 27–28 жовтня 2005 р. Вінниця: ДП ДКФ, 2005. С. 506-520.
679. Савчук О. Політика «коренізації» і культурно-освітня робота серед польського населення Поділля у 20-х – першій половині 30-х рр.. XX ст. // Поляки на Хмельниччині погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 302–306.
680. Стронський Г. Чому поляки? Зміна ставлення радянської влади до польського населення в Україні у 30-і роки // Політичні репресії на Поділлі в XX столітті: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця 23–24 листопада 2001 р. / Ред. А.Т. Давидюк, П.М. Кравченко, В.П. Лациба. Вінниця: Велес, 2002. С. 69–72.
681. Цимбалюк П.І. Політичні репресії на Вінниччині в друкованих джерелах, дослідженнях та спогадах очевидців // Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця 10–12 жовтня 2012 р. / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва. Нац. спілка краєзнавців України, ГО «Асоц. б-к Вінниччини». Вінниця, 2013. С. 38-41.

VIII. Дисертації, автореферати

682. Бабенко Л. Органи державної безпеки у структурі взаємовідносин держави і православної церкви в Радянській Україні (1918 – середина 1950-х рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2015. 40 с.

683. Бенько О.П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953): Дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 /Київський національний університетт ім. Тараса Шевченка. Київ, 1994. 228 с.
684. Васильєв В. Ю. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2014. 39 с.
685. Гриневич Л.В. Голод 1928–1929 рр. у Радянській Україні: влада і суспільство: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2014. 31 с.
686. Жезицький В.Й. Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х рр.: загальні тенденції і регіональні особливості.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 1997. 182 с.
687. Лясковська С. Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР у сфері економіки; політико-організаційні основи та специфіка (1921–1928 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2016. 41 с.
688. Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність.: Автореф. дис. ... канд. юр. наук: 10.00.01 / Університет внутрішніх справ. Харків, 2000. 19 с.
689. Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937-1938 роках: Дис. ... канд.. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2006. 300 с.
690. Попова О. Ю. Образ внутрішнього ворога в періодичній пресі Радянської України (1928–1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 2014. 20 с.
691. Рафальська Т. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 р. – листопад 1938 р.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Київ. 2010. 197 с.

692. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2015. 36 с.
693. Рубан В. Настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х - початку 1930-х рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2018. 20 с.
694. Скрипчук В. Органи ЧК-ДПУ на Харківщині в роки НЕПу (1921–1929): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2016. 237 с.
695. Сліпущенко С. М. Тоталітарний режим та інтелігенція Півдня України в 20-30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського. Миколаїв, 2015. 20 с.
696. Труш С. Харківська губернська надзвичайна комісія: організація, функції, діяльність (1919–1922 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2015. 19 с.